~~Printed Book Po~~

कोदण्डाचा टणत्कार

ले. केशव सीताराम ठाकरे

~~प्रति,
मा. संपादक साहेब,
"नूतन भारत वर्ष",
महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक संस्था,
११३३, सदाशिव,
पुणे - ४११ ०३०~~

प्रेषक।

कोदण्डाचा टणत्कार

अथवा

भारत इतिहास संशोधक मंडळास

उलट सलामी.

लेखक व प्रकाशक

केशव सीताराम ठाकरे

वज्रप्रहार ग्रंथमाला कचेरी,

२० मिरांडाची चाळ, दादर मुंबई १४.

किंमत दीड रुपया.

हा ग्रंथ श्री. **लक्ष्मणराव भाऊराव कोकाटे** यानीं हनुमान प्रेस, ३००
सदाशिव पेठ, पुणें शहर येथें छापिला आणि श्री. **केशव
सीताराम ठाकरे** यांनीं २० मिरांडाची चाळ,
दादर, मुंबई १४, येथें प्रसिद्ध केला.

अर्पण-पत्रिका.

प्रतिस्पर्ध्यांच्या निंदेला, कारस्थानांना आणि नानाविध
छळांना न जुमानता, धार्मिक व सामाजिक
स्वयंनिर्णयाच्या सक्रीय संदेशानें बहु-
जनसमाजाच्या आत्मिक प्रबोधनाचें
चिरंजीव राष्ट्रकार्य करणारे

प. वा. राजर्षि श्रीशाहू छत्रपति करवीरकर

आणि

आंग्लाईच्या पहिल्या भर अमदानींत चांद्रश्रेणीय कायस्थ
प्रभू समाज आत्मज्ञानपराङ्मुख झाला असतां,
स्वार्थत्यागपूर्वक जुन्या ऐतिहासिक बखरींचा
जीर्णोद्धार करून त्यांच्यांत आत्मज्ञानाची
ज्योत प्रज्वलित करणारे इतिहासपंडित

प. वा. रायबहादुर भाईसाहेब गुप्ते F. Z. S.

यांच्या दिव्यात्म्याला हा टणत्कार
साष्टांग प्रणिपातपूर्वक

अर्पण असो !

केशव सीताराम ठाकरे.

प्रास्ताविक खुलासा.

या पुस्तकाची पहिली आवृत्ति कार्तिक शु. १५ त्रिपुरी पौर्णिमा शके १८४० (ता. १७ नवंबर १९१८) रोजीं प्रसिद्ध झाली व अवघ्या एकच महिन्यांत सर्व प्रति खलास झाल्या. तेव्हांपासून आतांपर्यंत मागणीचा जोर सारखा वाढतच आहे. पहिली आवृत्ति इन्फ्लुएंझाची साथ अगदीं जोरांत असतांना घाईघाईत दोन छापखान्यांत कशी तरी छापून काढली होती. या द्वितीयावृत्तींत पुष्कळच नवीन मजकूर घालून कित्येक अस्पष्ट विधानें स्पष्ट केलीं आहेत. विशेषत: छत्रपति संभाजीच्या चरित्रावर अगदीं नवीन प्रकाश पाडणारा ऐतिहासिक मजकूर वाचकांना प्रथम याच पुस्तकांत पहावयास मिळत आहे. प्रस्तुतचें पुस्तक प्रथमत: भारत इतिहास संशोधक मंडळास प्रत्युत्तरादाखल म्हणून जरी लिहिलें होतें, तरी विधानें स्पष्ट करतांना घातलेल्या चर्चात्मक मजकुरामुळें, त्याचें एकांगी स्वरूप जाऊन, त्याला एका इतिहास विषयक चिकित्सक निबंधाचें स्वरूप आलें आहे. किंबहुना असेंही म्हणतां येईल कीं, हें पुस्तक म्हणजे ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर वादाचें रहस्य अचुक पटविणारें हॅन्डबुकच होय.

भिक्षुकी कारस्थानामुळें क्रान्तीचक्रांत सर्वस्वाचा होम झाला असतां आणि हुंडाविध्वंसनाच्या चळवळीमुळें आमच्यावर बिथरलेल्या कायस्थ प्रभू निंदकांच्या विरोधाचा जोर भयंकर असतांहि, ही द्वितियावृत्ति लिहून काढण्या इतकी मनाची शांति ज्या भगवान् श्रीकृष्णानें अभंग राखिली, त्याला अनन्य भावें साष्टांग प्रणिपात करून, हा टणत्कार निस्पृह व विवेकी देश-बांधवांना विचारक्रांतीकारक होवो, अशी अपेक्षा करून, " शंभर वर्षां-पूर्वीचें महाराष्ट्र " अथवा " हिंदवी स्वराज्याचा खून " या ऐतिहासिक ग्रंथाच्या प्रकाशनाकडे वळतों.

वज्रप्रहार ग्रंथमाला.
२० मिरांडाची चाळ
दादर, मुंबई १४.
श्री शिवजयंती २५ एप्रिल १९२५.

सर्वांचा नम्र सेवक,
केशव सीताराम ठाकरे.

इ १७०

(९)

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

कोदण्डाचा टणत्कार

अर्थात्

पुणें भारत–इतिहास–संशोधक मण्डळास उलट सलामी.

लेखकः—केशव सीताराम ठाकरे

प्रहर नमतु चापं प्राक्प्रहार प्रियोऽहम् ।
मयि तु कृतनिपाते किं विदध्या परेण ॥

—महावीरचरित.

विषय–प्रवेश.

पुणें आणि पेशवाई ! महाराष्ट्राच्या बोकांडीं बसलेलें भूत म्हणजे चित्पावन पेशवाई आणि या भुताचा भूतखाना म्हणजे पुणें ! ! पेशवाई ओंकारेश्वरावर कधींच गेली असली तरी तिच्या कोळशाच्या वैभवाचीं स्मारकें पुणेंकर चित्पावन आपल्या बुद्धिवैभवांत अझूनहि वरचेवर नटवीत असतात. पुण्यास चाललेल्या नानाविध चळवळी केवळ वर्तमानपत्री डांगोऱ्यांतून ऐकणाऱ्यांना किंवा वरवर पहाणाऱ्या बावळटांना असें वाटतें कीं ही पुणेरी भटमंडळी देशासाठीं अगदीं जीव द्यायला उठलेली आहेत. केवढें त्यांचें गिरसप्पी वक्तृत्व, काय त्यांचे शिक्षणप्रयत्न, काय त्यांचीं तीं धडापासरीं साप्ताहिकें, दैनिकें आणि मासिकें, केवढ्याला त्यांच्या राष्ट्रीय संस्था, किती लांबरुंद त्यांचे रिपोर्ट, केवढे मोठमोठे त्यांचे

राष्ट्रीय फंड, राष्ट्रीय पुरुष आणि राष्ट्रीय पुतळे ! सगळेंच पेशव्यांच्या पागडी-सारखें अचाट आणि अफाट ! एखाद्या विधवा भटणीची घाणेरडी खाणावळ असली तरी तिचें नांव केवढें मोठें अगडबंब ! ' अखिल भारत मानव-जीवन-संरक्षक सार्वजनिक अन्नपूर्णा कल्पतरू सदन. ' असल्याच मालगाडी वजा नांवाचें

भारत-इतिहास-संशोधक-मण्डळ

नांवाचें एक उपद्यापी मण्डळ पुण्यास आहे. सगळ्या भरतखंडाचा इतिहास शोधून काढण्याच्या अहमहमिकेच्या काढण्या या मंडळांतल्या उपव्याप्यांच्या मानेला लागल्या आहेत. पुण्याच्या चित्पावनी राष्ट्रीय रिवाजानुसार या मण्डळालाहि सार्वजनिकपणाचा मुलामा देण्याची व जगांतल्या सर्व अकलेचा कोठावळेपणा आपल्याकडे घेण्याची उत्पादकांनीं व प्रवर्तकांनीं पुष्कळच खटपट केली असल्यास त्यांत फारसें नवल नाहीं. थोडक्यांत सांगायचें म्हणजे उप्पर तो और बनवाया है, अंदर की बात बम्मन जाने. बाहेरचा दिखाऊ भपका तर आकाशाइतक्या सार्वजनीक व्यापकपणाचा, आंतली घाण म्हणजे केवळ नाकझरी ! या मंडळाचे वार्षिक रिपोर्ट प्रसिद्ध होत असतात. त्यांत मामुली कार्याचा आढावा असून, शिवाय कांहीं स्वयंप्रतिष्ठित इतिहास-संशोधकबुवांचीं टिपणें टांचणें व मोठमोठे लेखहि असतात. या संशोधकसेनेचे गुरुवर्य उर्फ कॅपटन श्रीयुत विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, बी. ए. हे सुप्रसिद्ध एककल्ली गृहस्थ होत. हें मंडळ सार्वजनीक म्हणवीत असलें तरी त्यांतले कार्यकारी व संशोधक म्हणजे एकजात एकरकमी एका पराचे ब्राह्मण. पुण्याची तर हीच मौज विशेष आहे. येथील वाटेल ती संस्था किंवा चळवळ घ्या, तिचा गवगवा मात्र मोठ्या सार्वजनिकपणाचा, पण कारभारी पाहिले तर सगळे पेशवेसांप्रदायी ब्राह्मण ! उगाच नांवाला एक दोन बावळट ब्राह्मणेतर पात्रें असलीं कीं नाटक रंगलें ! एवढी मोठी केसरी-मराठा संस्था. पण तेथ

भटांशिवाय कोणाचीच डाळ शिजत नाहीं, पूर्वी शिजली नाहीं, पुढें शिजणें शक्य नाहीं. वांईची प्राज्ञपाठशाळा फक्त निर्भेळ ब्राह्मणांसाठीं, इतर कोणाचाहि तेथें शिरकाव होत नाहीं. पण अखिल महाराष्ट्रीयांनीं या ' लोकोपयोगी ' (?) संस्थेला हमखास मदत करावी म्हणून ' सार्वजानिक ' केसरीकार दरवर्षी किती तरी स्फुटें खरडीत असतात. भा. इ. सं. मंडळांत वाटेल त्यानें यावें असा त्यांचा जाहीरनामाच आहे. पण जेथें मुळांतच भटांचा सुळसुळाट तेथें इतर जातो कोण मरायला ? आणि गेलाच तर या पेशवाई कारभाराच्या पातळ भाजींत त्या बावळटाची दाद तितकीच लागते. खाणावळीच्या आमटींत डाळीच्या पिचकणाची जेवढी आशा, तेवढीच पुणेरी भटांच्या सहकार्यापासून इतरांना आशा.

सदर्हू मण्डळ कोणत्या परसांतली भाजी हें पहिलीं तीन वर्षें फारसें कोणालाच माहीत नव्हतें. पण लोक जर आपल्याकडे पहात नसले तर आपल्याच घराला आग लावून त्यांचें लक्ष वेधण्याच्या अमानुष युक्तीचा अवलंब करावयाचें ठरवून, मण्डळानें आपल्या चवथ्या वर्षाच्या रिपोर्टांत

कायस्थ प्रभूंची बदनामी

करणारा श्री. राजवाडे यांचा माथेफिरूपणालाहि लाजविणारा एक लेख प्रसिद्ध केला. हे रिपोर्ट फार महाग किंमतीनें विकले जात असल्यामुळें ते कोणी फारसे घेत नाहींत. अर्थात् हा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाल्यानंतर बरेच दिवस त्याकडे कोणाचेंच लक्ष गेलें नाहीं. वर्तमानपत्रांतील अभिप्रायांकडे पहावें, तों चालू मन्वंतरांतली ही शक्ति बिनशर्त ब्राह्मणांच्याच हातीं असल्यामुळें, त्या लेखांतल्या हलकट विधानांची वाच्यता कोण कशाला करतो ? इतकेंच नव्हे तर तो लेख मण्डळाच्या वार्षिक संमेलनांत श्री. राजवाडे यांनीं मोठ्यानें वाचला, सर्व श्रोत्यांनीं सावधान चित्तानें ऐकला, निवडमंडळानें कोहीनुराप्रमाणें निवडला आणि अखेर तो छापून प्रसिद्धहि झाला. पण कोणी हूं का चूं केलें नाहीं. महाराष्ट्रांतील एका सुसंस्कृत समाजाची हक-

नाहक बदनामी करणारा लेख इतक्या सर्व पायऱ्या ओलांडून बेधडक बाहेर पडतो आणि मंडळांतल्या अध्यक्षापासून तों खालच्या झाडूपर्यंत त्याविषयीं कोणी चकार शब्दहि काढीत नाहीं, या गलथटपणाला काय नांव द्यावें हेंच समजत नाहीं. सध्यांचा काळ धार्मिक किंवा सामाजिक बाबतींत तंटे बखेडे करून, राष्ट्रीय आकांक्षांना विरोध करण्याचा नव्हे, याची आम्हांला पूर्ण जाणीव आहे. इतकेंच नव्हे तर प्राचीन हाडवैरांचीं गाडलीं गेलेलीं मुतें आपापल्या थडग्यांतून कधींकाळीं पुन्हा बाहेर पडल्यास महाराष्ट्राच्या भवितव्यतेवर त्यांच्या तांडवनृत्याचा केवढा प्राणघातक परिणाम होईल, याचें भेसूर चित्र आम्हांला दिसत नाहीं, अशांतलाहि प्रश्न नव्हे. परंतु राष्ट्रैक्याचीं सताड पुराणें झोडणारे आमचे पुणेकर चित्पावन देशबंधूच जेव्हां इतिहास-संशोधनाच्या ढोंगाखालीं चंद्रश्रेणीय कायस्थ प्रभूंवर हा नवीन ग्रामण्याचा हल्ला चढविण्यांत पुढाकार घेतात, तेव्हां हेंच खरें देशाचें दुर्दैव नव्हे काय ? ब्राह्मण समाजांच्या मानानें कायस्थ प्रभु हा अत्यंत अल्प संख्यांक परंतु अत्यंत प्रभावशाली समाज आहे. ब्राह्मणेतर समाजांतल्या शेंकडों जातींच्या लोकसंख्येपुढेंहि हा समाज अगदींच चिमुकला आहे. अल्पसंख्य आहे, चिमुकला आहे, मितभाषी आहे, चित्पावनांप्रमाणें उठल्या सुटल्या उगाच एखाद्या क्षुद्र बाबीची बोंबाबोंब करणारा नव्हे. तरी देखील बुद्धिमत्तेच्या प्रभावांत तो कोणत्याही महाराष्ट्रीय समाजाला हात धरूं देणारा नव्हे. कायस्थांच्या कलमसमशेरीनेंच शिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्याचा पाया घातला आणि आजहि तिच्या प्रभावाची दहशत सुबुद्धतेची शर्यत जिंकलेल्या चित्पावनांच्या हृदयांत घुसळा घालीत असते. म्हणूनच मंडळाच्या रिपोर्टासारख्या कुंपणाआडून चोरटा गोळीमार त्यांना करावा लागतो. कायस्थ प्रभूंचा बराच इतिहास अझून उजेडांत यावयाचा आहे; म्हणजे, त्यांच्या अस्तित्वाचा शेंडा बुडखासुद्धां उमगणार नाहीं, किंवा हे लोक कोणत्या झाडाचें पाले,

कोठून आलें, पूर्वीं कोण होते; राक्षस वनचर अनार्य शूद्र होते कीं आणखी कोण होते, हेंहि न समजण्याइतकें ऐतिहासिक साहित्य आज उपलब्ध नाहीं, असा प्रकार मुळींच नाहीं. पण उपलब्ध इतिहास मुळींच लक्षांत न घेतां, एका फाटक्या तुटक्या चिठोऱ्याचा जीर्णोद्धार करण्याच्या सबबीवर, त्यांच्या सर्व धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय संस्कृतीला कवडीमोल ठरविणारा डेमी ८ पेजी सांचाचा तब्बल २२ पानी निबंध छापून काढण्याची मंडळाला जी कुप्रेरणा झाली, तिच्या मुळाशीं

चित्पावन आणि कायस्थ प्रभु

या दोन समाजांतील ऐतिहासिक हाडवैराशिवाय दुसरा कोणताच हेतु संभवत नाहीं, हें पुढील विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येईल. अर्थात् प्रस्तुतचा वाद कालमानाप्रमाणें कितीहि विघातक असला, तरी ज्या अर्थी भारत इतिहास–संशोधक मंडळानेंच तो उकरून काढून कायस्थ प्रभू–समाजाला एका पकारें यादवी युद्धाचें आव्हान केलें आहे, त्या अर्थी

होऊं द्याच तर दोन हात

असा कोदण्डाचा टणत्कार करून मंडळाच्या सलामीला उलट सलामी देणें आतां आम्हांस अपरिहार्यच आहे. या अनवश्यक वादाचें पितृ श्रीयुत राजवाडे हें इतिहास–साहित्य संग्राहक ह्मणून चांगली प्रख्याति पावलेलें आहेत. ' मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें ' शोधून तीं संकलीत करण्यांत राजवाडे यांनीं जे परिश्रम केलें व स्वार्थत्यागाची जी परासीमा गांठली, ती महाराष्ट्रांत अक्षरशः अद्वितीय व अत्यंत कौतुकास्पद आहे. आम्ही तर असेंहि म्हणतों कीं श्री. राजवाड्यांचे ' खंड ' जर बाहेर पडले नसते तर महाराष्ट्रेतिहासाच्या क्षेत्रांत खरोखरच ' सर्व अंधार ' पडला असता. राजवाड्यांची ही कामगिरी बहुमोल आहे; इतकेंच नव्हे तर,

दुसरा राजवाडे प्रसवायला महाराष्ट्राला आणखी एक दोन शतकांचीहि तपश्चर्या अपुरी पडेल, असें आमचें प्रांजल मत आहे. परंतु राजवाड्यांच्या या बहुमोल कामगिरीचें त्यांच्या चित्पावनी हृदयानें पार मातेरें केलें आहे, असें कष्टानें म्हणावें लागतें. मेंढी दूध देते पण लेंड्यांनीं घाण करते, असलाच हा प्रकार आहे. ते कष्टाळू संग्राहक आहेत, पण प्रामाणिक संशोधक नव्हत. ते जेव्हां संशोधकी घमेंडीनें संग्रहीत कागद पत्रांतील मजकुराची ठरवाठरव करूं लागतात आणि चिकित्सेच्या दिमाखानें विधानांचीं अंडीं उबऊं लागतात, तेव्हां ' मोडतोड तांबापित्तल ' वाल्यानें केमिकल अनालायझरचें काम करण्याचा आंव घालण्यासारखा मूर्खपणा त्यांच्या हांतून घडत असतो. इतिहास-संशोधनाचे कामीं त्यांनीं आजपर्यंत जो खेळखंडोबा केला, कमअस्सल कागदपत्रांना अस्सलपणाचा बाप्तिस्मा देण्यांत जी हातचलाखी दाखविली आणि एकाद्या क्षुल्लक

वेलांटीच्या आधारानें गोलांटी उडी

मारून, सुतानें स्वर्गाला जाण्याचा कसकसा आणि केव्हां केव्हां उपक्रम केला, त्याची वाच्यता करूं म्हटलें तर निराळाच ' मंडळ-धर्म-दीप ' लिहावा लागेल. अनेक इतर संशोधकांनीं व विविधज्ञानविस्तारादि मासिकांनीं त्यांना वेळच्या वेळीं सप्रमाण प्रत्युत्तरें देऊन त्यांचा चित्पावनी खोडसाळपणा महाराष्ट्राच्या नजरेस आणलाच आहे. खुद्द **केसरीनें** ९ जून १९१४ च्या अंकांत या राजवाडी माहात्म्याविषयीं काय उद्गार काढले आहेत ते पहाः—" माल कागदपत्र प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं एकसूत्रीपणाच्या अभावाचा दोष त्यांच्या संशोधनाच्या कार्यांत उघड दिसून येतो. तसेंच थोड्या पुराव्याच्या पायावर अनुमानाची भली मोठी इमारत उठविण्याचें धाडस ते पुष्कळ वेळां करितात; आणि प्रतिपक्षावर टीका करण्याच्या भरांत येण्यास त्यांना फारसा वेळ लागत नसून, भरांत आल्यावर त्यासंबंधीं एकांतिक व अवमानकारक अशीं विधानें करण्याचा मोह त्यांना

सुटत नाहीं." केसरीचें हें निस्पृह सर्टिफिकीट प्रस्तुतच्या वादाला कितीं समर्पक लागू पडतें, याचा वाचकांना यथाक्रम यथाप्रमाण परिचय पुढें होईल. राजवाडे हे संग्राहकाचे संशोधकच बनून राहिले नाहीं, तर अलीकडे त्यांनीं 'समाजशास्त्री' पद पटकविण्याची जारीनें खटपट चालू केली आहे. इतिहाससंशोधनाच्या उपद्यापाला पाठबळ म्हणून समाजशास्त्राध्ययनाचा जो खटाटोप त्यांनीं आरंभिला आहे, त्याच्या सांगतेसाठीं चित्पावनेतर अखिल हिंदुसमाजाच्या

बीज–क्षेत्र--शुद्धीचें पृथःकरण

त्यानीं हातीं घेतलें आहे. या उत्कंठेची तळमळ त्यांना लागली असतांनाच, सातारकर महाराजांच्या हतभागी कागदपत्रांच्या गळाठ्यांत त्यांना **कायस्थ-धर्मदीप** नामक जीर्ण महाग्रंथाचें एक पुडकें हस्तगत झालें. विद्यमान सातारकर महाराज आणि त्यांच्या कारभाऱ्यादि शुंभनिशुंभांची प्रभावळ हाच मुळीं एक मोठा चमत्कारिक गळाठा आहे! आमची अशी माहिती आहे कीं सातारा रेकार्डमधील कागदपत्रांवर अलीकडे कांहीं वर्षे चांगली पाळत ठेवण्यांत आलेली असून ते नुसते पहाणारांस किंवा चाळणारांस बऱ्याच वशिल्याच्या तट्टांची पायधरणी करावी लागते; मग तेथून पुडकीं हस्तगत करण्याची गोष्ट तर निराळीच! मग राजवाड्यांनाच हें पुडकें कसें मिळालें? याहि बाबतींत आम्हांला दाट संशय आहे कीं या पुडक्यानें कोणा तरी कारस्थानी प्राण्याचा खिसा थोडा बहुत गरम झाल्याशिवाय तें गळाठ्यांतून बाहेर निसटलें नसावें. राजवाडे हे पूर्वींप्रमाणें नुसते संग्राहकच असते, तर त्यांनीं या पुडक्यांतील मजकूर जशाचा तसा छापून ते मोकळे झाले असते. पण ते आतां बनले आहेत समाजशास्त्री. ज्या कायस्थ ज्ञातीबद्दल शब्दाच्या व्युत्पत्त्या ठरविण्यांत 'कायस्थ इति लघ्वी मात्रा' इत्यादि नाट्यवचनांचा देखिल त्यांनीं पुरस्कार केला, त्याच ज्ञातीबद्दलचा (?)

हा ग्रंथ ! मग काय विचारतां ? या विद्वान समाजशास्त्र्याचा आनंद गगनांत मावेना. त्यांना चां. का. प्रभूंच्या इतिहासाच्या

मुळाशीं हात घालण्याची ईर्षा

उत्पन्न झाली, आणि आजपर्यंत अध्ययन करून कमविलेल्या समाजशास्त्र-प्राविण्याची कसोटी कायस्थ प्रभू समाजाच्या धार्मिक, सामाजिक, नैतिक व राजकीय इतिहासाच्या शिळेवर वांसून पहाण्यास त्यांनीं कंबर कसली. मराठी स्वराज्याच्या स्थिति आणि लय कालांत चित्पावनांना सर्वच बाबतींत पुरून उरणारे असे कायस्थ प्रभूच. त्यांचा धुव्वा उडवितां उडवितांच चित्पावन पेशवे रसातळाला गेले खरे, पण तें कार्य अपुरेंच राहिलें. तें श्री. राजवाडे पूर्ण करणार ! पूर्ण करण्यापुरती विश्वसनीय सामग्री जरी लाभली नाहीं, तरी कायस्थ धर्मदीपाची सबब तरी हातीं पडली. बस झालें काम. एनकेन प्रकारेण या अल्पसंख्य परंतु चित्पावनांना तुल्यबली किंबहुना शिरजोर असणाऱ्या कायस्थ प्रभूंची अनुलोम प्रतिलोमाच्या भट्टींत दामटी वळवून त्यांचा सामाजिक व धार्मिक दर्जा जाहीर रीतीनें पाण्यापेक्षां पातळ केला कीं राजवाड्यांची तळमळ शांत. ' माझा नवरा मेल्याचें दुःख नाहीं, पण तुझ्या कपाळीं कुंकू मला पाहवत नाहीं ' एवढीच सामान्यतः चित्पावनी हृदयाची तळमळ असते. पण येथेंहि राजवाड्यांनीं आपल्या विशिष्ट पूर्वापार परंपरेला अनुसरून पिशाच्चाच्या उलट्या पावलांचा क्रम स्वीकारला, असें आमचें मत आहे. कायस्थ प्रभूंच्या वरांतील वांसे मोजण्यास किंवा त्यांच्या उत्पत्तीचें मूळ शोधण्यासाठीं त्यांच्या बीजक्षेत्राची ठरवाठरव करण्यास आपल्या मौल्यवान् समाजशास्त्रप्राविण्याचा व्यय न करतां, वास्तवीक त्यांनीं आपलेंच घर प्रथम नीट पारखून पहावयास हवें होतें. चित्पावनांस

क्षितिपावन ठरविण्याचा अट्टहास

करणाऱ्या राजवाड्यांनीं आपल्या संशोधक बुद्धीचा दिवा पाजळून

आपल्याच ज्ञातीच्या धार्मिक, सामाजिक व राजकीय इतिहासाचें घर नीट तपासून पाहिलें असतें, तर इतिहास–संशोधन आणि समाजशास्त्रप्राविण्य या दोन दिव्य रसायनांचें अंजन पडलेल्या त्यांच्या डोळ्यांना 'क्षितिपावन'-त्वाचा एखादा शिलालेख किंवा ताम्रपट हस्तगत होण्याचा पुष्कळच संभव होता. शिवाय, हा संभव खराच फलदायी ठरता तर त्यांच्या अध्ययन–तपश्चर्येची ही पहिलीच ' भवानी ' कायस्थधर्मदीपाच्या पुण्याईपेक्षां कितीतरी पट अधिक श्रेयस्कर झाली असती. अझूनहि त्यांनीं आपल्या चित्पावन समाजाच्या संस्कृतीला समाजशास्त्राचा कस लाऊन पहावा, अशी आमची त्यांस आग्रहाची विनंती आहे. म्हणजे घारे डोळे, पिंगट केस व मुरी कातडी काय काय बिनमोल शोधांचें वाण राजवाड्यांच्या पदरांत टाकतील तें नीट समजेल. चित्पावनांना कसें बसें ' क्षितिपावन ' बनविणें, ही मयत पेशवाई नोकरशाहीची अपुरी राहिलेली इच्छा श्री. राजवाडे किंवा त्यांचे भगत पूर्ण करतील तरच

शतसांवत्सरिक श्राद्धाचे पिंड

परलोकवासी पेशव्यांना रुचतील व पचतील. कायस्थ प्रभूंच्या मुळाशीं हात घालून काय फायदा ? दुसऱ्याची कुचेष्टा केल्याशिवाय आपली प्रतिष्ठा वाढत नाहीं, एवढ्याच उद्देशानें त्यांनीं आपल्या दिव्य समाजशास्त्राच्या भट्टींत कायस्थ प्रभूंचा उपलब्ध इतिहास जाळण्याचा उपक्रम केला असेल, तर त्यांनीं खुशाल आपला हा क्रम आणखीही असाच पुढें चालू ठेवावा. कायस्थ प्रभूंचा कोणताहि इतिहास त्यांच्या भट्टीच्या पचनीं पडण्याइतका कमकुवत किंवा निःसत्व झालेला नाहीं.

पोथीचें पुराण.

सातारी गळाठ्यांत राजवाड्यांना जी पोथी सांपडली तिची लांबी रुंदी पृष्ठसंख्या वगैरे माहिती मंडळाच्या रिवाजानुसार देतांना अशी विधानें केली

आहेत:—" (१) एकंदर पानें ५० पैकीं २८ पासून ५० पर्यंत कसरींनीं पोंखरून टाकलेली आहेत. (२) छत्रपतींच्या ग्रंथालयांत न्यायाधीश व पंडितराव ह्या पोथीचा उपयोग करीत. [कशावरून ? राजवाडे म्हणतात म्हणून.] (३) कायस्थांचें धर्म, आचार संस्कार शिवाजीच्या कालीं बाळाजी आवजीच्या संमतीनें गागाभट्टानें ठराऊन दिले, ते ह्या पोथींत आहेत. [राजवाड्यांच्या तर्काप्रमाणें स्वतःच्या जातीला नीच शूद्रत्वाची सनद गागाभट्टाकडून घेणारा बाळाजी तरी पागल असला पाहिजे किंवा हा विद्यमान तार्कीक गंजड असला पाहिजे, या शिवाय तिसरें अनुमानच निघत नाहीं.] तेव्हां आतां कायस्थांच्या आचारासंबंधानें संशयाला व वादाला बिलकूल अवकाश राहिलेला नाहीं." हा अखेर निर्णय राजवाड्यांनीं एखाद्या शाल-जोड्या धर्ममार्तंडाच्या अवसानांत झोकून दिला आहे. अर्ध्या आधिक कस-रीनें खाऊन फस्त केलेलें हें राजवाडी पातडें म्हणजे काय ? तर **शिवराज-प्रशस्ति व कायस्थ धर्मदीप.** केवढा अचाट हा शोध ! जणूं काय मोठा दुष्प्राप्य वेदच हुडकून काढला ! कायस्थधर्मदीप हा ग्रंथ सन १८७२ सालींच मुंबईच्या 'जगदीश्वर' शिळाप्रेसांत छापून प्रसिद्ध झाला होता.त्याच्या हजारों प्रति भटांच्या घरोंवर अझूनहि सांपडतात.एवढ्यासाठीं सातारी गळा-व्याचा उकीरडाच फुंकण्याचें कांहीं प्रयोजन नव्हतें.किंवा पूर्वीं हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तेव्हां कायस्थ प्रभूंच्या सामाजीक व धार्मिक अधिकारांबद्दल कोणी शहाण्यानें एवढें चित्पावनी आकांड तांडवहि केलें नव्हतें. परंतु इतिहासाचें संशोधन करणारा बृहस्पति काय तो मीच आणि मी छापून प्रसिद्ध केल्या-शिवाय जुन्या गळाठ्यांचा जीर्णोद्धार किंवा धार्मिक वादविवादांचा अखेर निर्णय कधिं लागणेंच शक्य नाहीं, हीच ज्यांची घमेंड, त्यांनीं इतर ठिकाणीं कोणकोणते जुने पुराणे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध होत आहेत किंवा झाले आहेत याची पर्वा कां करावी ? 'कायस्थ धर्मदीप' हें नांवच पाहून राजवाडे समाधीसुखांत गाढ झाले. शिवकालापासून ब्राह्मणांना पुरून उरणाऱ्या

आणि भटी पेशव्यांच्याहि चित्पावनी काव्याला वरचेवर फूटबॉली टांचा हाणणाऱ्या कायस्थप्रभूंचा एकदां झणझणीत पाणउतारा करण्याची त्यांच्या आंगांत विलक्षण शिरशिरी भरली. कायस्थांचें वाटोळें होण्याचा प्रत्येक प्रसंग म्हणजे पुणेरी चित्पावनांना अझूनहि पुत्रजन्मोत्सव वाटत असतो! अर्थात् या विशिष्ट ग्रहाची कांवीळ फुललेल्या राजवाड्यांच्या डोळ्यांना—

" आदौ अस्मिन्ग्रंथे संकरज कायस्थानां धर्मकर्माण्युच्यन्ते । चित्रगुप्तचांद्रसेनीय कायस्थयोश्च धर्मकर्माणि कायस्थप्रदीप ग्रंथे वक्ष्यामि ॥ "

[अर्थः—प्रथमतः या (कायस्थ धर्मदीप) ग्रंथांत संकरज कायस्थांच्या धर्मकर्मांचें कथन करितों. पुढें ' कायस्थ प्रदीप ' नामक ग्रंथांत चित्रगुप्त आणि चांद्रसेनीय कायस्थांचीं धर्मकर्मादि यांचें वर्णन देईन.]

हा स्पष्ट स्पष्ट असलेला उल्लेख दिसेल कशाला? जो ग्रंथ वास्तवीक मूळ संकरज कायस्थांकरितां लिहिलेला, तो दिला भिरकाऊन या शहाण्या समाजशास्त्र्यानें चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या मुस्कटावर! इतिहास–संशोधनाच्या किंवा समाजशास्त्राच्या दृष्टीनें हें किती नीचपणाचें धाडस आहे, याचा निःपक्षपाती सज्जनांनींच विचार करावा. कायस्थ धर्मदीपाची छापील प्रत सन १८७२ सालीं आणि कायस्थ धर्मदीपाची अस्सल प्रत सन १८८८ सालींच उपलब्ध झालेली आहे. कायस्थ–प्रभूंचें म्हणणें कीं गागाभट्टानें आमच्याकरितां प्रदीप लिहिला. पण येथें सुद्धां

गागाभट्टाचा हलकटपणा

सिद्ध होत आहे. ब्राह्मणेतरांच्या धर्माचरणांचा बरा वाईट निर्णय ब्राह्मणांनींच दिला पाहिजे, ही जी मानासिक गुलामगिरी अखिल ब्राह्मणेतर हिंदु समाजाच्या बोकांडीं बसलेली आहे, तिचा गागाभट्टानें रुपयाला वीस आणे पुरापूर फायदा घेतला. ब्राह्मणच काय ते कायस्थ प्रभूंच्या धर्माधिकाराचे

निर्णायक हीच घमेंड राजवाड्यांच्या प्रस्तुत उपद्व्यापाच्या मुळांशीं सणसणत आहे. गागाभट्ट दक्षिणेंत आल्यावर त्यानें येथील ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर वादाची मख्खी प्रथम नीट अजमावली. एवढा मोठा अतुल पराक्रमी स्वराज्य–संस्थापक शिवाजी व त्याचा बुद्धिवान् हस्तक बाळप्रभू चिटणीस, पण केवळ वेदोक्त राज्याभिषेकासाठीं दोघेहि भिक्षुकशाहीचे नुसते दासानुदास उर्फ कुत्ते बनलेले. दक्षिणी ब्राह्मण तर काय, खुद्द ब्रह्मदेवाच्याही बापाचे बाप बनून बसलेले. गागाभट्ट झाला तरी जन्माचा भट्टुरडाच ! खरें बोलावें तर दक्षिणी ब्राह्मण म्हणजे सापाची अवलाद. एका दंशांत पुढच्या बेचाळीस पिढ्यांच्या आंगावर रक्तपिती उठविणारे. बरें, खोटें बोलावें, तर शिवाजीकडून मिळणारी गडगंज दक्षिणा उघड्या डोळ्यापुढें ठार बुडते. या अडचणींत तो सांपडला असतां त्यानें एक ‘ हिंदुस्थानी ’ शक्कल लढवून, दोनहि प्रतिस्पर्ध्यांना गाढव बनविलें व आपली तुंबडी भरून काशीला फरारी झाला. त्या वेळीं ‘ कायस्थ प्रभू आणि ब्राह्मण ’ हा तंटा विशेष जोरांत होता. ब्राह्मणांचें म्हणणें थेट राजवाडी. जबरदस्त शिवाजी एकवेळ क्षत्रिय म्हटला तरी चालेल, पण या शिरजोर कायस्थ प्रभूंना शूद्र ठरवा. गागानें तावडतोब ‘ कायस्थ धर्मदीप ’ फरकटून दिला भटांच्या पदरांत. ह्या हा त्या संकरज कायस्थांच्या धर्माधिकाराचा निर्णय–ग्रंथ. ही बातमी बाळाजी आवजीला कळतांच तोहि गागाला भेटला आणि म्हणाला ‘ काय गागाभटजी, हें तुम्ही काय केलें ? ’ हजरजबाबी गागानें उत्तर दिलें, ‘ अरे, ब्राह्मणांना दिलेला दीप संकरज कायस्थांबद्दल आहे. तुझा त्यांत काय संबंध ? तुम्हां चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंबद्दल हा पहा मी कायस्थ धर्मप्रदीप लिहिला आहे तो घे. ’ झालें. या युक्तीनें ब्राह्मण गप्प, बाळाजी गप्प आणि गागानें लाखों रुपयांची दक्षिणा केली गडप. सारांश, दीप आणि प्रदीप या विषयींचा वाद म्हणजे शुद्ध भिक्षुकी कारस्थान होय. यामुळें कायस्थ प्रभू, शिवाजी आणि ब्राह्मण हे सर्वच गागाच्या हलकट-

पणाच्या पंचनीं पडले. याविषयीं विस्तृत माहिती घेऊं इच्छिणारांनीं आमचा ' ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास ' या ग्रंथांतील चवथें ग्रामण्य (पृ० १ ते २०) मुद्दाम अभ्यासावें, म्हणजे अनेक शंकांची निखालस निवृत्ति होईल.

हिंदु धर्म आणि हिंदु समाज यांच्या विद्यमान अधःपाताला ब्राह्मणांची भिक्षुकशाहीच मुख्यतः कशी जबाबदार आहे, याचें सप्रमाण स्पष्टीकरण भिक्षुकशाहीचें बंड वगैरे अनेक ग्रंथांत आम्ही केलेलें आहेच. इतकेंच नव्हे तर हिंदवी स्वराज्याचा खून पाडण्यांत दक्षिणी भिक्षुकशाहीच विशेषतः कारस्थानी ठरलेली आहे. भिक्षुकशाही गुलामगिरीचा जबरदस्त पगडा मनावर बसलेल्या पूर्वजांनीं शंकराचार्यांचीं आज्ञापत्रें मिळविण्यासाठीं लाखों रुपयांचें शेण केलें आणि भटांच्या तोंडून स्वतःस क्षत्रियत्वाचें सर्टीफिकीट मिळविण्यासाठीं वाटेल त्या पौराणिक कादंबरीला ब्रह्मवाक्य मानलें, यांत आज आश्चर्य मानण्याचें कारण नाहीं. तो काळ तसाच अज्ञानाचा अर्थात् मूर्खपणाचा होता. वेदोक्तासाठीं पूर्वीच्या कायस्थांनीं किंवा शिवाजीच्या जातभाई दक्षिणी मराठ्यांनीं भिक्षुकी दास्याचे केवढेहि थेर माजविले असले तरी चालू जागृतीच्या युगांत कायस्थ प्रभू व मराठ्यादि इतर ब्राह्मणेतर, ब्राह्मणांना व त्यांच्या वेदोक्त श्रेष्ठत्वाला मुनिसिपालटीच्या झाडूच्या खराट्या-इतकीहि किंमत देत नाहींत; मग वेदोक्त पुराणोक्ताचा आज काय भाव आहे? आज जेथें खुद्द ब्राह्मणांनाच आपलें ब्राह्मण्य सप्रमाण सिद्ध करण्याची पंचाईत पडली आहे, तेथें त्या गुंडांच्या तोंडचा क्षत्रियत्वाचा निर्णय मान-णारा टोणगा कोण असेल तो असो ! आजचे कायस्थ प्रभू आणि मराठे त्यांच्या पूर्वजांनीं भटांकडून मिळविलेल्या निर्णयपत्रांचें, पौराणिक धेडगुजरी गाथांचे किंवा गागाभट्टादि लुच्या भटांनीं ठरविलेल्या सामाजीक व धार्मिक उत्पत्त्यांच्या कल्पनांचे गुलाम नव्हत. प्राचीन वंशावळीचे वृक्ष, त्यांच्या शाखा उपशाखा ठरविण्यांत ब्राह्मणांच्या कारस्थानी बदसल्ल्यांना बळी पडून अनेक

ब्राह्मणेतरांनीं आपल्या निर्भेळ परमेश्वरोत्पन्न उत्पत्तीसाठीं मांडलेलीं मूर्ख-पणाचीं प्रदर्शनें पाहून कौतुक वाटण्याऐवजीं तिटकारा उत्पन्न होतो. छत्र-पतींचा वंशवृक्ष म्हणून एक मोठें रंगी बेरंगी नकाशाचें पुस्तक रा. ब. डोंगरे यांनीं छापिलें आहे. हा नकाशा सातारी गळाठ्यांतच त्यांना सांपडला आणि कै० शाहू छत्रपति करवीरकर यांनीं हजारों रुपये खर्चून तो रविवर्मा प्रेसांत छापविला. त्यांत छत्रपतींच्या पूर्वजांचा धागा थेट आदि नारायण ब्रम्ह्याच्या बेंबटांत नेऊन घुसविला आहे. बरें झालें, ब्रम्हयाच्या पुढचा मार्ग या वंशवृक्षनिर्णायकाला दिसला नाहीं. नाहीं तर त्याच्याहि पुढें त्याची मजल गेली असती. सूर्यवंशी आणि चंद्रवंशी क्षत्रियब्रुवांचा अभिमान काय विचारतां ? ब्राह्मण ब्रह्मदेवाच्या तोंडांतून (वांतीसरसें कीं काय ?) पडले तर यांची उत्पत्ति थेट चंद्रसूर्याच्या रेतापासून ! चंद्रसूर्यांनीं तरी आपल्या जन्मजात क्षत्रियपणाचें आज्ञापत्र ब्रह्ममुखजन्य किंवा ब्रह्मवांत्युत्पन्न भिक्षुक-शाहीकडून मिळविलें होतें कीं नाहीं, हें मात्र कळत नाहीं. शिवाय असाहि प्रश्न उद्भवतो कीं चंद्रसूर्याला जर पूर्वी पोरें झालीं, तर त्यांच्या बायका कोण ? का ब्राह्मणांच्या उत्पत्तिसाठीं ब्रह्मदेवानेंच स्वतःकडे जसें बायकोपण घेतलें, तसाच येथेंहि प्रकार घडला ? बरें, पूर्वी पोरें झालीं तर मग आतांच कां होत नाहींत ? का चंद्रसूर्याच्या रेताचा खजीनाच आटला ? का एकेका पोरापुरतेंच त्यांनीं कंत्राट घेतलें होतें ? आणि एकेक पोरगाच ते प्रसविले म्हणावें तर पुढच्या वेलविस्तारासाठीं त्यांनीं कोणाच्या पोरीशीं लव्हाळीं जमविलीं ? चांद्रसेनीय कायस्थ प्रभूंच्या पूर्वजांनीं असाच एक घेडगुजरी पौराणीक फास आपल्या बोकांडीं बसवून घेतला आहे. ' चांद्रसेनीय ' शब्दाची व्युत्पत्ति ठाकठीक जमविण्यासाठीं भटांच्या (बद) सल्ल्यानें त्यांनीं एक चंद्रसेन राजा कल्पनेच्या तणाव्यांत निर्माण केला. ' कायस्थ ' शब्दाची व्युत्पत्ति ' काये तिष्ठति यः सः कायस्थः ' अशी बसविण्यासाठीं, (काल्पनिक अवतार) परशुरामाच्या बाणाला बळी पड-

लेल्या चंद्रसेनाच्या तरुण गरोदर विधवेला दालभ्य ऋषींच्या आश्रमांत पळविली. तेथें ती बाळंत होऊन, तिच्या ' कायस्थ ' म्हणजे शरीरांत वसलेला पुत्र जगाचा प्रकाश पहाता झाला. त्याचा वेलविस्तार म्हणजे हे चांद्रसेनीय कायस्थ. किती मूर्खपणाची ही व्युत्पत्ति ! चंद्रसेनाचा पोरगाच तेवढा आपल्या आईच्या उदरांत—देहांत—कायेंत—तिष्ठला, ' स्थ ' झाला आणि बाकीची मानव जाती काय करते ? प्रत्येक प्राणी, कीडमुंगीसुद्धां उत्पत्तिपूर्वी आपल्या आईच्या उदरांत ' कायस्थ ' नसतोच कीं काय ? मग या ' कायस्थ ' व्युत्पत्तीचें शहाणपण कशांत ठरविलें तें समजत नाहीं. प्रत्येक भूतजात ' कायस्थ ' च असतो. पण धर्ममार्तंड गागा भटजी, चार वेद आणि सहा शास्त्रें पढलेले बृहस्पती कायस्थ धर्मदीप प्रकरण १ पान १७ ओळ १ वर मोठ्या व्युत्पत्तिकाराचा डौल आणून जेहत्ते लिहितात आणि कित्येक विद्यमान भिक्षुकशाहीचे गुलाम कायस्थ प्रभू मोठ्या अभिमानानें वेदतुल्य वाक्य मान्य करतात कीं:—

> **चंद्रसेन भार्योत्पन्नो यः स दाल्भ्यमुनिना**
> **चित्रगुप्तवंशस्य कन्यया विवाहितस्तस्मै**
> **चित्रगुप्तधर्मो लेखनवृत्यादिरपि दत्त–**
> **स्तस्मात्तदुत्पन्ना ये चांद्रसेनीय कायस्थास्ते**
> **चित्रगुप्तसमान धर्माणो भवन्ति ॥**

वाहवा ! काय इतिहास, केवढा धर्माधिकार, केवढी रॅशनल व्युत्पत्ति ! सगळेंच कांहीं भिक्षुकी थाटाचें. हो ! पण एवढ्यावरच गाडें थांबत नाहीं. चांद्रसेनीय कायस्थ हे ' हैहय कुलोत्पन्न क्षत्रिय ' आहेत, हें सिद्ध करतांना बडोद्याच्या एका मूर्ख कायस्थ संशोधकड्रुवानें भगवान् श्री विष्णूवर भयंकर प्रसंग आणून भिडविला आहे. कोठच्याशा एका भिक्षुकी पुराणाच्या आधारानें श्रीविष्णूला त्यानें घोड्याचा अवतार देऊन लक्ष्मीलाहि घोडी बनविलें व या पारमेश्वरी दांपत्यापासून हैहय क्षत्रियांचा

उत्पत्ति करविली आहे. स्वतःच्या कुळामुळाचा श्रेष्ठपणा ठरविण्यासाठीं देवालाहि घोडा बनविण्यास न कचरणाऱ्या गाढवांच्या माणुसकीचा पुरावा कोण कसा व कोठें देणार ?

खरा इतिहास.

चांद्रसेनीय हा शब्द अपभ्रंश आहे. मूळ शब्द चांद्रश्रेणीय असा असून, त्यांत चंद्रसेन नाहीं, त्याची बायको नाहीं, तिच्या पोटांतलें पोर नाहीं, दालभ्य ऋषी नाहीं, परशुराम नाहीं, कोणी नाहीं. चांद्रश्रेणीय हा स्थल-वाचक शब्द आहे. काश्मिरांतल्या चिनाब नदीच्या खोऱ्याला प्राचीन संस्कृत ग्रंथांत चांद्रश्रेणी असें नांव आहे. या खोऱ्यांत किंवा चिनाब नदीच्या कांठच्या प्रदेशांत रहाणारे ते चांद्रश्रेणीय. नद्यांची नांवें मुलींना देण्याचा प्रघात अजूनहि हिंदुसमाजांत बराच आहे. कायस्थ प्रभूंत नद्यांच्या ऐवजीं चंपा मालती गुलाब किंवा पिरोझ इत्यादि फुलांचीं नांवें मुलींना चिकटूं लागलीं असलीं, तरी कोणत्याहि ब्राह्मण ब्राह्मणेतर समाजांत मुळींच प्रचलीत नसलेलें 'चिनुबाई' हें नांव कायस्थ जातींत अजूनहि तुरळक परंपरेनें चालत आलें आहे. चिनुबाई हें नांव चिनाब नदीवरून उचललेलें आहे, हें उघडच आहे. चांद्रश्रेणी सोडून या लोकांची वस्ती पुढें काय देशांत उर्फ अयोध्या प्रांतांत झाली. कोकणचे रहिवाशी जसे कोंकणस्थ व देशावरचे देशस्थ तसेच काय देशाचे रहिवासी ते कायस्थ. हा सरळ अर्थ आहे. कोंकणस्थ ब्राह्मण पुण्यांत राहूं लागल्यामुळें त्यांना 'पुणेंकर' हेंही नांव लागू झालें आहे. (पूना ब्रॅमिन्स). म्हणजे ते कोंकणस्थ नव्हत कीं काय ? त्याचप्रमाणें प्रभू लोक चांद्रश्रेणी सोडून काय देशांत आल्यावर 'कायस्थ' बनले, तरी ते 'चांद्रश्रेणीय' कां राहूं नयेत ? सारांश, चांद्र-श्रेणीय कायस्थ हे दोन शब्द प्रभू लोकांच्या वसाहतीदर्शक स्थलवाचक शब्द आहेत. आतां राहीला 'प्रभू' शब्द. प्रभू शब्दांत राजेपणा किंवा राज्यकर्तृत्व आहे आणि तें सिद्ध करणारे ऐतिहासीक पुरावे रगड आहेत. ते यथाक्रम

पुढें येतीलच. कायस्थ प्रभू ही एक पोलीटिकल ट्राईब–राजकारणपटू जाती आहे. ती चातुर्वर्ण्याच्या किंवा चतुर्वर्गाच्या कोणत्या दालनांत शोभते हें ठरविण्याचा अधिकार कोणालाच नाहीं.* या जातीनें कलम–समशेरीचा प्रभाव अत्यंत स्पृहणीय सव्यसाचीत्वानें आजपर्यंत गाजवून हिंदु समाजांत योग्य तो दर्जा पटकविलाच आहे. तो दर्जा कवडीमोल ठरविण्याच्या कामीं राजवाड्यांचा वेदोक्त–पुराणोक्त, समंत्रक अमंत्रक किंवा अनुलोम–प्रतिलोम वाद फुकट आहे. कायस्थ प्रभू क्षत्रिय कीं शूद्र, शुद्ध रक्ताचे कीं अकरमासे हें ठरविण्याचा अधिकार ब्राह्मणांना व या चित्पावनांना दिला कोणी ? आजचे कायस्थ प्रभू स्वयंनिर्णयी आहेत, त्यांच्यापुढें राजवाडे किंवा भारत–इतिहास–संशोधक मंडळ कोणत्या झाडाचा पाला ? विद्वान असाल तर स्वतःच्या घरीं दहाच्या ऐवजीं पन्नास भाकरी खा. कायस्थांच्या किंवा कोणाहि इतर जातींच्या कुचाळ्या करण्याची तुह्मांला जरूरी नाहीं. ज्या ज्या क्षेत्रांत कायस्थांशीं दोन हात करण्याची तुम्हांला खुमखूम असेल, तेथें तेथें खुशाल दाना दुष्मन प्रमाणें येऊन उभे रहा; आम्ही कायस्थ प्रभू तुम्हांलाचसे काय, तुमच्या सर्व वंशजांनाहि पुरून उरूं. यहुदी तर यहुदी आणि प्रत्येक खटल्यांत वादी !

अन्यापारेषु व्यापार

करण्यांत राजवाडे आणि त्यांचें मंडळ यांनीं मिळविलेला लौकीक आतां तरी अखिल महाराष्ट्राच्या पूर्ण माहितीचा झालेला आहे. संशोधनाच्या सबबी–

---

*"...... अशा स्थितींत कायस्थप्रभूंच्याच क्षत्रियत्वासंबंधानें हा आक्षेप पुढें आणणें, आणि त्याला चित्पावनांसारख्या–संशयित व वादग्रस्त उत्पत्ति असलेल्या, आणि त्यामुळेंच यांची राजकीय उन्नति होईपर्यंत इतर ब्राह्मण वर्गांनीं कमी दर्ज्याच्या मानलेल्या–पोटब्राह्मण जातीनें महत्व देणें, बरेंच चमत्कारिक दिसतें." **टणत्कार परीक्षण.** वि. ज्ञा. विस्तार पृ० १५६ (एप्रील १९१९) श्री० माधवराव लेले, बी. ए. बी. एस. सी.

वर एक जीर्ण पातडें छापतात काय, त्यावर मल्लीनाथी करतात काय, आणि प्रत्यक्ष मजकुराचें क्षेत्र सोडून, कायस्थ प्रभूंच्या सर्वच इतिहासावर एखाद्या माथेफिरूप्रमाणें भरंसाट आग पाखडतात काय! विशेष आश्चर्याची गोष्ट हीच कीं राजवाड्यासारख्या एककल्ली माणसानें कांहींहि भरंसाट पिसाट खरडलें तरी मंडळासारखी जबाबदार संस्था तें बिनदिक्कत छापून प्रसिद्ध करते. या पुस्तकाची १ ली आवृत्ति निघून ६ वर्षे झालीं. इतक्या वर्षांनीं जरी कोणी राजवाड्यांचा मूळ निबंध वाचला, तरी त्यांतल्या बेजबाबदार विचारसरणीची, कायस्थ ज्ञातीवर झुगारलेल्या अपमानास्पद क्षुद्र विधानांची व बिनबुडाच्या भयंकर आरोपांची नांगी त्याला पूर्वीपेक्षांहि अधिक तीव्रतेनें दंश केल्याशिवाय राहणार नाहीं. आजचे कायस्थ समंत्रक अमंत्रक पुण्याह-वाचनावर किंवा वेदोक्त पुराणोक्तावर रुसले नाहींत व सुजलेहि नाहींत. त्यांना त्यांची फुटक्या कवडीचीहि किंमत वाटत नाहीं. या बहुमोल मालाची वखार मंडळाला खुशाल आमरण बहाल असो. परंतु धर्माधिकारांची चर्चा करतां करतां राजवाड्यांनीं म्हणजेच मंडळानें इतिहासदृष्ट्या कायस्थ प्रभू समाजावर जे घाणेरडे आरोप करण्याचें धाडस केलें आहे, त्याला कायमचें सणसणीत प्रत्युत्तर देऊन, मंडळाचा पाजीपणा जनतेच्या व सरकारच्या नजरेला आणून देण आमचें कर्तव्य आहे. पिसाळलेलें कुत्रें एकाला चावलें कीं, पुढें शेंकडों जणांना डसल्याशिवाय रहात नाहीं. त्याची कवटी फोडून त्याला मोक्षच द्यावा लागतो. धर्मदीपाची लावणी लावतां लावतां कायस्थांच्या सर्व इतिहासाला काळें फासण्याचें कारण राजवाडे देतात कीं " वाद (?) वरवर उपचार करून मिटण्यासारखा नाहीं. त्याच्या

मुळाशींच हात घातला पाहिजे. "

गोष्ट खरी. आजपर्यंत भिक्षुकशाहीनें प्रत्येक ब्राह्मणेतर समाजाच्या मुळाशींच हात घालून त्याला निर्माल्यवत् बनविल्याची पुण्याई कमाविली आहे.

मग कायस्थ प्रभूच अपवाद कसे ठरतील ? उलट, ब्राह्मणांच्या जुलमी घाशी-रामीचा मार अखिल ब्राह्मणेतरांपेक्षां कायस्थ प्रभूंवरच विशेष पडलेला आहे. याला कारण कायस्थांची वरचढ बुद्धिमत्ता व ब्राह्मणांना पदोपदीं चेंचणारी राजकारण-कुशलता. चालू घटकेला सुद्धां पुणेरी चित्पावनांच्या डोळ्यांत खुपणारें प्रत्येक क्षेत्रांतलें जबरदस्त शल्य जर कोणतें असेल तर तें कायस्थ प्रभूच होय. हें शल्य कोणत्या उपायांनीं कायमचें उखडलें जाईल, हा एक मोठा बिकट प्रश्न चित्पावनांपुढें गेलीं दोनशें वर्षें पडला आहे. हीच विवेचना राजवाडे अशी मांडतातः—" कायस्थ समाजाला वेदोक्तसंस्काराचा अधिकार कसा द्यावा, हा प्रश्न गेलीं दोन अडीचशें वर्षें ब्राह्मण व क्षात्रिय समाजास पडला आहे. हा सामाजीक प्रश्न सुटत असतांना, (१) संभाजीचा वध झाला, (२) नारायणराव मारला गेला आणि (३) प्रतापसिंह पदभ्रष्टता पावला. "—पृ० ४३. राजवाड्यांच्या समग्र निबंधदीपाचा अगदीं थोडक्यांत सारांश काढावयाचा तर " शिवकालापासून आजपर्यंत (?) हा जो

कायस्थ ब्राह्मणांचा झगडा

चालला आहे, त्याचें अंतरंग काय आहे ? पृं० ३९ " हें मोठ्या चतुराईनें शोधून काढण्याच्या भरांत त्यानीं उपलब्ध सर्व इतिहासांना फांसावर चढवून कायस्थ प्रभू समाजावर खालील ठळक आरोप केले आहेत. आम्ही फक्त ऐतिहासीक मुद्यांपुरतेंच आमच्या प्रत्युत्तराचें क्षेत्र मर्यादित केलें आहे. कायस्थांच्या उत्पत्तीविषयीं, रक्तशुद्धीविषयीं व शूद्रत्वाविषयीं राजवाड्यानीं काढलेल्या चित्पावनी प्रलापांविषयीं आह्मी कांहीं लिहूं इच्छित नाहीं. गांवभवानीच पातिव्रत्याचा दिमाख मिरवूं लागली तर तिच्या बाजारबसवेपणाबद्दल कोण घासाघीस करूं इच्छील ?

कायस्थांवरील आरोप.

(१) संभाजीचा खून व तत्कालीन् क्रांति कायस्थांमुळेंच वडून आली.

(२) नारायणराव पेशव्याच्या खुनांत कायस्थ प्रभूंचें आंग होतें.

(३) सातारच्या महाराजांच्या वतीनें दुसऱ्या बाजीरावाच्या विरुद्ध इंग्रजांशीं खटपटी करणारे कायस्थ प्रभूच.

(४) सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या पदभ्रष्टतेला मूळ कारण कायस्थ प्रभूच.

असे ठळक चार आरोप करून, राजवाड्यांनीं, पर्यायानेंच नव्हे तर विशेष स्पष्टतेनें,

कायस्थ स्वराज्यद्रोही आहेत

हें ठरविण्याचें पुण्यकार्य केलें आहे व या शतकृत्याचा वांटा आपणांस मिळावा म्हणून श्रीमंत सरदार खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे व दत्तो वामन पोतदार या दोवा ग्रॅज्यूएटांच्या मार्फत भा. इ. सं. मंडळानें राजवाड्यांच्या हाताला हात लावला आहे. महाराष्ट्राच्या भवितव्यतेची रात्रंदिवस काळजी करून करून झुरणीस लागलेल्या राजवाड्यांना वेदोक्तांच्या खटपटी उकरून काढणाऱ्या कायस्थ प्रभूंच्या चळवळींची इतकी जबरदस्त दहशत पडली आहे कीं या खटपट्यांचा एकदां कायमचा निकाल लावून टाकण्यासाठीं, अगदीं उठवणीस आल्याप्रमाणें, ते सर्व आब्राह्मण चांडाळ महाराष्ट्रीयांची काकुळतीनें विनंती करतातः—

> **" कायस्थांची जातिधर्मोन्नति करण्याच्या कामांत तडजोड न झाल्यामुळें स्वराज्यास आपण मुकलों. आतां एकवर्णाच्या वावटळींत समंजसपणें वाट न काढली, तर आपण हिंदु समाजासहि गमावून बसूं. " पृ. ४९.**

इतक्या बेजबाबदार आरोपाचा प्रतिकार नुसत्या लेखनशक्तीनें होणें नाहीं. वास्तवीक येथें पैजाराचें काम. असलीं बेअब्रूकारक व अपमानास्पद विधानें बेधडक ' इतिहासाचीं साधनें ' म्हणून प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळांतले लोक एक तर अस्सल पागल असले पाहिजेत किंवा बिलंदाज कटवाले असले पाहिजेत. याच चित्पावनी धोरणानें महाराष्ट्राचा इतिहास वडणार असेल, तर तो कोणत्या वळणावर जाणार याचें भविष्य करायला ज्योतिष शास्त्रच शिकलें पाहिजे असें नाहीं. मंडळाच्या या बेजबाबदार आरोपाचा समारोपांत विस्तृत समाचार घेणेंच बरें. तत्पूर्वी राजवाड्यांच्या इतर आक्षेपांचा यथाक्रम विचार करूं. प्रथम ' कायस्थ ब्राह्मणांचा झगडा ' ही मोठी खुबीदार शब्दयोजना करतांना, त्यांतील ' ब्राह्मण ' शब्दाच्या व्याख्येंत राजवाडे कोणाचा समावेश करूं पाहतात ? पेशवाई सत्तेच्या जोरावर कित्येक गबाळ देशस्थ व लोभी कऱ्हाड्यांशीं जबरीचे मिश्रविवाह ठोकून, गेल्या १५० वर्षांत उत्क्रांतीची शर्यत अत्यंत स्पृहणीय वेगानें जिंकणारा राजवाड्यांचा चित्पावन समाज आज स्वतःस जरी ' ब्राह्मण ' म्हणवीत असला, तरी त्याचा लौकिकी ब्राह्मणपणा अझून अखिल हिंदु जनांस सारखाच मान्य झालेला नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर अलोट विद्वत्ता किंवा ' चित्तपावनता ' (अथवा राजवाड्यांच्या विश्वामित्री व्युत्पत्तींत बोलायचें तर ' क्षितिपावनता ') आंगीं असणारा एकहि चित्पावन शंकराचार्यांच्या गादीवर बसण्यास कां पात्र मानला जात नाहीं, या प्रश्नाच्या उत्तरांतच चित्पावनांचा ब्राह्मणपणा भाडोत्री ठरत आहे.* तें कांहींहि असलें तरी

---

*या गोष्टीबद्दल पुण्याचें विद्वान् ' आचार्य ' कर्ते ता. २५ मे १९१५ च्या अंकांत उद्गार काढतातः—

" २. **आचार्याच्या** पहिल्या वर्षाच्या सोळाव्या अंकांत प्रो. भानु करवीरपीठाच्या जगद्गुरूंचे सर्वाधिकारी झाले, हें वर्तमान आम्ही अभिनंदनपूर्वक प्रसिद्ध केलें होतें. पण त्या बहुमानाच्या व किफायतशीर पदावर त्यांना फार दिवस

आम्ही स्पष्टच विचारतों कीं शिवाजीच्या वेळीं हे ऊर्ध्वबुद्धी चित्पावन होते कोठें ? शिवकालापासून तों परवांच्या कै. न्या. रानड्यांच्या ' मराठी सत्तेचा उत्कर्ष ' पर्यंतचे सर्व जुने नवे लेख कागदपत्रें बखरी, पाश्चात्य फिरस्त्यांच्या रोजानिशा गाळून चाळल्या, किंवा मंडळाच्या अगर राजवाड्यांच्या घशांत कोळून कोळून पाजल्या, तरी एक गोष्ट स्पष्ट सिद्ध आहे कीं शिवाजीच्या स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यांत एकाहि चित्पावनाच्या रक्ताचा थेंब खर्ची पडलेला नाहीं. स्वराज्यस्थापना हें चित्पावनांचें ब्रीदच नव्हे, मागें नव्हतें व पुढें असणारहि नाहीं. आजहि हिंदी स्वराज्यविषयक चळवळींचें सूक्ष्म निरीक्षण केल तरी त्यांतही चित्पावन खटपट्यांची तळमळ

पेशवाई पाट्यावरवंट्याचा जीर्णोद्धार

करण्यासाठींच आहे. शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा कायस्थ प्रभूंच्या रक्तावर झालेली आहे आणि त्या स्वराज्याचा प्राण घेऊनच चित्पावनांनीं आपली प्रतिष्ठा वाढविली आहे, हा ऐतिहासिक पुरावा खोडण्यासाठीं राजवाड्यांना मंडळाला किंवा अखिल चित्पावनांना आपल्या

आरूढ होतां आलें नाहीं, हें कळविण्यास आम्हांला अतिशय खेद होतो. आम्ही तर अशीही आशा करीत होतों कीं ' चंचुप्रवेशे मुसलप्रवेशः ' किंवा ' भटाला दिली ओसरी ' या न्यायानें आतां आमच्या कोंकणस्थांना ' जगद्‌गुरू ' होण्याचाही मान लवकरच मिळेल ! कारण हे प्रगतिप्रधान सर्वाधिकारी देशस्थानेंच संकेश्वरच्या पीठावर बसलें पाहिजे, कोकणस्थ स्वामींचा त्या पीठाला स्पर्शही होतां कामां नये; असल्या अनुदार कल्पनांना फार दिवस टिकूं देणार नाहींत. फार काय पण प्रसंग पडल्यास ते स्वत: संन्यासदीक्षा घेऊन जगद्‌गुरूंचें पीठ सुशोभित करतील व विलायतेस जाऊन आचार्यांचे जगद्‌गुरूत्व सार्थ करतील, अशी आम्हां बळकट आशा करीत होतों. पण चार–सहा महिन्यांच्या आंतच ती निष्फल झाली, हें आम्हां कोंकणस्थांच्या दैवदुर्विलासाचेंच स्पष्ट चिन्ह आहे. "

बेचाळीस पिढ्यांची पुण्याई खर्ची घातली तरी पुरणार नाहीं. ' सातारकर छत्रपति महाराजांची बखर ' नामक शिळा छापाच्या पुस्तकांत शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या सर्व लहानमोठ्या राजकारणी पुरुषांची जी लांबलचक यादी खाते-प्रकरणशः छापलेली आहे, त्यांत एक चित्पावन औषधाला सुद्धां सांपडत नाहीं. मग हे शिवकालापासून कायस्थांशीं झगडणारे ब्राह्मण कोण ? आतां, ' ब्राह्मण म्हणजेच चित्पावन ' अशीच जर राजवाड्यांची

घाशीरामी व्युत्पत्ती

असेल, तर मग कोणाचा तेथें काय इलाज ? शिवकालांत चित्पावनांचें राजकारणी अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठीं राजवाड्यांच्या व मंडळाच्या काय काय धडपडी सुरू आहेत, त्या आम्हांला पूर्ण माहीत आहेत. याचें एक नमुनेदार उदाहरण देतों. राजवाड्यांनीं नुकताच एक ' राधामाधवविलास चंपू काव्य' नामक ग्रंथाचा जीर्णोद्धार केला. त्यांत शहाजी राजांच्या तंजावर येथील राजवैभवाचें कादंबरीच्या धाटणीवर कांहीं वर्णन असून त्यांच्या प्रभावळींतील कांहीं ठळक व्यक्तींचीं नांवें आहेत. या नांवांची व्युत्पत्ति लावून त्यांचीं नातींगोतीं शोधण्यांत राजवाड्यांनीं आपल्या संशोधकी अकलेला दिलेले तणावे हास्यास्पद असले तरी मनोरंजक वाटतात. त्यांत एक नांव **अभेद गंगाधर** असें आहे. यावर राजवाड्यानीं ठरविलेली व्युत्पत्ति पहाः—"**अभेद्-अभयद्-अभयंकर-अभ्यंकर.** हा अभेद गंगाधर चित्पावन होता. " झालें काम. शहाजीच्या दरबारांत चित्पावनाची प्राणप्रतिष्ठा करतांच, शिवकालीं चित्पावनांचें अस्तित्व सिद्ध केलेंच कीं नाहीं ? आमची राजवाड्यांना अशी सूचना आहे कीं असले बाष्कळ व्युत्पत्तिप्रदीप पाजळण्यापेक्षां त्यांनीं एकदम

ब्रह्मदेवालाच चित्पावनत्वाचा बाप्तिस्मा

द्यावा कीं सगळाच वाद मिटला. अभेद गंगाधराचा अभ्यंकर चित्पावन

बनविण्यांत काय फायदा ? एकदम मुळाशींच हात घातलेला बरा. निर्विकार चित्तानें महाराष्ट्राच्या इतिहासाचें नुसतें वरवर अवलोकन करणाराला सुद्धां चटकन् समजून येईल कीं श्रीशिव छत्रपतींच्या स्वराज्योपक्रमापासूनचा इतिहास घेतला तर सामाजिक व राजकीय प्रदेशांत चित्पावन लोकांचा प्रवेश नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीपूर्वी मुळींच झाला नव्हता. " कोकणस्थ ब्राह्मण हे प्रथमतः अगदीं मूढ असत व कोंकणांतून फारसे घांटावर येत नसत, आणि देशस्थ लोकहि त्यांस अगदीं हलके समजत. याजमुळेंच शिवाजीपर्यंत कारभारांत जे मुत्सद्दी लोक होते ते परभू किंवा देशस्थ असत. " ही कै० लोकहितवादी देशमुखांची पुराव्याची माहिती आजपर्यंत एकाहि प्रामाणिक संशोधकाला खोटी पाडतां आलेली नाहीं. कै. न्या. रानडे म्हणतात, "कोंकणांतील ब्राह्मणलोक मराठी साम्राज्यवृद्धीच्या पहिल्या साठ वर्षांत अगदींच पुढें आले नाहींत." (मराठी सत्तेचा उत्कर्ष पृ. १२१) येणार कोठून! बाळाजी विश्वनाथानंतर (सन १७१४) "कांहीं दिवसांनीं कोकणचीं मुलें घांटावर येऊं लागलीं. तीं स्वयंपाक व शागिर्दी करण्यास रहात." (लोकहितवादी.) फार काय पण राजवाडे भावे प्रभृतींच्या पोटांत वायगोळ्या प्रमाणें धुमाकूळ घालणाऱ्या बाळप्रभु चिटणीसाचा मुलगा खंडोबल्लाळ, या कायस्थ प्रभूची मेहेरबानी * झाली नसती तर बाळाजी विश्वनाथ उदयास येणें बरेंच दुरापास्त गेलें असतें, आणि सारा चित्पावन समाज अखेरपर्यंत

---

* बाळाजी विश्वनाथाला पेशवाई मिळाली ती मुख्यत्वे खंडो बल्लाळच्या खटपटीनें मिळाली, ही गोष्ट सर्वांना माहीतच आहे. याबद्दल 'प्रभाकर' कवीचा पेशवाईवरचा पोवाडा ' यांत:--

सातारकर पोतनीस मुख्य चिटणीस लेखक नादर।
छत्रपती विनवून देवविती श्रीमंतास चादर॥

असें एक पालुपद आहे. परंतु या पालुपदालाहि अलीकडे आधुनीक संपादकश्रेणींनीं 'कायमचा चाट' देण्याचें पुण्य संपादिलें आहे.

'हारकारू' चेंच काम करीत राहिला असता. नानासाहेब पेशव्याची पेशवाई पदाची निवडणूकहि गोविंदराव चिटणीसाच्या हुंकारानेंच घडून आली. याविषयीं उपलब्ध इतिहास इतका स्पष्ट सडेतोड आहे कीं तो कसाहि उलट सुलट करून वाचला तरी त्यांतून एकच प्रधान तत्व निघत कीं **चित्पावन समाजाच्या उन्नतीच्या मुळाशीं प्राधान्यें करून चांद्र-श्रेणीय कायस्थ प्रभूच आहेत.** आजचे राजवाडे किंवा चित्पावन क्रियानष्ट असले, तरी पाहिले दोन चित्पावन पेशवे हें तत्त्व कृतज्ञतेनें स्मरत होते. पण पुढील साऱ्या पेशवे नोकरशाहीचा इतिहास म्हणजे

खाल्ल्या घरचे वांसे

मोजण्याचा इतिहास झाल्यामुळें, चित्पावनांस नैतिक दृष्ट्या निमकहराम-पणाचा जो कालिमा लागला तो आजदीन तागायत कायमच आहे. ही कृतघ्नपणाची डांबर पुसून टाकणारा आणि आपल्या जातभाईंच्या सनातन वक्र मनोवृत्तीला सरळ रेषेंत दाबणारा महात्मा जोंपर्यंत चित्पावन समाजांत उत्पन्न झाला नाहीं, तोंपर्यंत इतिहास--संशोधनाच्या पांघरूणाखालीं चित्पाव-नांना ' क्षितिपावन ' ठरविणाऱ्या कितीहि व्युत्पत्त्या कोणी लढविल्या आणि विश्वामित्री धाटणीवर बनावट लेखांचा, टांचणांचा किंवा आक्षेपाचा केवढाहि जंगी सांठा मंडळाच्या अहवालांत मुद्रित करून ठेवला तरी ऐतिहासिक सत्यें ढांसळून पडणें कधींहि शक्य नाहीं. अर्थात् ज्याला राजवाडे 'कायस्थ ब्राह्मणांचा झगडा' असें सामान्य नांव मोठ्या मुत्सद्दीगिरीनें देतात, त्याचा खरा स्पष्टार्थ **स्वराज्यनिष्ठ व छत्रपतिनिष्ठ कायस्थ प्रभूंचा निमकहराम पेशवे नोकरशाहीशीं झगडा** असा आहे. यांत धर्माचा कांहींहि संबंध नव्हता, आतां नाहीं व पुढें कदाकाळीं असणेंहि शक्य नाहीं; आणि यदाकदाचित् असला, असें जरी वादार्थ गृहीत धरलें तरी त्याचा निर्णय करण्याचा अधिकार चित्पावनांना केव्हांहि नव्हता, आतां

नाहीं व पुढेंहि असणें शक्य नाहीं. शिवकालीन ब्राह्मणांचा कायस्थद्वेष धर्माची भिक्षुकी धावळी पांघरून जरी पुढें आला होता, तरी त्यांचें खरें वास्तवीक स्वरूप बाळप्रभू चिटणिसानें तेव्हांच "कारभार संबंधीं द्वेष त्यास कामानिमित्तें सरकार कल्याणाची चाकरी करून आम्हांस माजी करून हात दाखवावा. तें सोडून ब्राह्मण्यावर येऊन सांगून पाठवितां हें आश्चर्य आहे. हें रिकामें दात खाऊन अवलक्षण देणें चांगलें दिसत नाहीं." या खरमरीत स्पष्टोक्तीनें ब्राह्मणांच्या प्रत्ययास आणून दिलें होतें. अजूनहि कायस्थ-चित्पावन चुरशीचें मूळ याच तत्त्वांत आढळतें. पण बाळ प्रभूच्या वेळीं चित्पावनाचा कांहींहि संबंध नव्हता. पुढें, सातारकर छत्रपतींना धाब्यावर बसवून, पुण्यास पेशव्यांनीं जरी आपला स्वतंत्र सवता सुभा उभा केला आणि सत्तेच्या जोरावर चित्पावन समाज सर्वच बाबतींत, आजच्या गोऱ्या सिविल सर्वंटाप्रमाणें, भयंकर शिरजोर बनविला, तरी देखिल इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मण त्याला आपल्या पंक्तीला मुळींच घेत नव्हते.* शुक्ल यजुर्वेदी ब्राह्मणांची तर या बाबतींत अझूनहि मोठी तक्रार आहे. चित्पावन पेशवे हे अगदीं राजाच्या पायरीला जाऊन भिडण्याइतके अरेराव झाले असतांहि इतर महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांनीं त्यांना पंक्तीव्यवहाराचा प्रतिबंध करावा, ही गोष्ट विशेष चिंतनीय आहे. दुसरा बाजीराव नाशीकला गेला असतां तेथील ब्राह्मणांनीं त्याला गोदावरीच्या घाटावरील पायऱ्यांना स्पर्शहि करूं दिला नाहीं. [पहा, Hamilton's Description of India, Vol. II p. 197] असे शेंकडों उतारे देतां येतील. सारांश, 'ब्राह्मण' व्याख्येंत चित्पावनांचा बळजबरीचा समावेश करण्याचा राजवाडयांचा उपद्व्याप सर्वस्वीं लंगडा आहे. राष्ट्रीय भावनेचा

---

* "The Peshwas were long excluded from eating at tables with any Brahmin of high caste."
Ward's India & the Hindoos. pp. 199–200.

नाटकी आंव आणणाऱ्या राजवाडयांनीं आपल्या विवेचनांत 'खालच ब्राह्मण, वरचे ब्राह्मण, गांवगन्ना ब्राह्मण' वगैरे बऱ्याच नवीन ब्राह्मण जातींच्या जनकत्वाचा मान स्वतःकडे घेतला आहे. पण या पोकळ वादांत शिरण्याचें आम्हांला कांहींच प्रयोजन नाहीं.

ऐतिहासिक वादाची सुरुवात राजवाडे येणेंप्रमाणें करतात:—" शक १५५० च्या पूर्वींचा **महाराष्ट्रांतील** चांद्रसेनीय कायस्थांचा सामाजिक धार्मिक राजकीय असा कोणताच दस्तऐवजी इतिहास उपलब्ध नाहीं. हे लोक महाराष्ट्रांत केव्हां व कोणत्या राजाच्या आश्रयानें प्रथम उतरले, तें कळण्यास नक्की साधन नाहीं. शके १५७० च्यां सुमारास बाळाजी आवजीस चिटणिशी मिळाल्यापासून त्यांचा इतिहास कळण्यास प्रारंभ होतो. तत्पूर्वी सर्व अंधार आहे."

अंधार आहे कीं पहाणारांचे डोळेच फुटले आहेत ? सदरहू विधान अत्यंत धाडसी, दांडगाईचें आणि जाणून बुजून लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेंकणारें आहे. ' महाराष्ट्रांतील ' हा शब्द ठळक ठशानें छापण्यांत राजवाड्यांचा काय हेतु ? चित्पावनांप्रमाणे कायस्थ प्रभू अवचित बळजबरीनें हिंदूंत घुसले, का अकल्पित आकाशांतून खालीं पडले, का एकदम अस्पृश्यांचे स्पृश्य झाले, जनावरांचीं माणसें बनले, झालें तरी काय ? किंवा सन १७१४ पूर्वींचा चित्पावनांचा कसलाच इतिहास उपलब्ध नाहीं, हें शल्य त्यांच्या हृदयांत रात्रंदिवस सलत असल्यामुळें, ' माझ्यासारखी कधीं होशील ' एवढ्याच उद्देशानें जाणून बुजून हा विपर्यास ते करीत आहेत ? ' महाराष्ट्रांतील ' या शब्दावर ते विशेष जोर देतात, तर सन १६२८ पूर्वींचा कोणकोणत्या महाराष्ट्रीय हिंदू जातींचा दुव्वेबाज आणि स्पष्ट इतिहास आज त्यांच्यापाशीं उपलब्ध आहे ? महाराष्ट्र हें सर्व हिंदूंचें अलीकडचें वसतिस्थान आहे.

" It will thus be seen that neither Shivaji, whose family came from Rajputana, nor the Peshvas, who came from Egypt, nor the Prabhus who came from the vall-y of the Chinab in Kashmere and Panjab via Oudh and Dalbhum, are the original residents of the tract they now claim as their Native Land." (Grant Duff, Supplement.)

' प्रभू ' शब्दाची व्युत्पत्ति ठरवितांना कै. राजाराम रामकृष्ण भागवत या निस्पृह संशोधक गृहस्थानें (विविधज्ञान विस्तार पु० २५ अंक ९-१० पृ. २०९ सन १८९३) ' चां. का. प्रभू ही सर्वांत अत्यंत जुन्या वस्तीची जात आहे ' हें सिद्ध करतांना " लेखणीचे अधिकारी कायस्थ प्रभू हा वटवृक्षाचा अस्सल व जुनाट दांडा असून, ब्राह्मणत्वाची शेखी मिरविणाऱ्या दरोबस्त जाती त्यासच फुटलेल्या पारंब्या होत. " हे उद्गार काढलेले काय राजवाडे प्रभृतींना माहीतच नाहींत ? बाळाजी आवजींचे वडील आवजी हरी, आजे हरी रामाजी व पणजे रामाजी श्रीरंग हे सर्व जंजीऱ्याच्या हबशाचे दिवाण होते व जंजिरा म्हणजे त्या वेळीं कायस्थ प्रभूंचा एक ' स्ट्राँगहोल्ड ' होता, हेंहि जर या खंद्या संशोधकाला दिसत नाहीं, तर त्यांनीं संशोधन दृष्टीची वृथा घमेंड तरी मारूं नये. इतिहास-संशोधनाच्या कामीं काळ्याचे पांढरे केस केलेल्या राजवाड्यांनीं इतकें बाष्कळपणाचें विधान करावें आणि तें मंडळाच्या कार्यकारी सभासदांनीं डोळे मिटून छापून काढावें, यांत मूर्खपणाचा अधिक वांटा पत्करण्याचा मान कोणाकडे जातो, हें ठरविणें कठीण आहे. काशी ते रामेश्वर ऐतिहासिक साधनें हुडकिण्यासाठीं कंबर कसून नेटानें प्रयत्न करणाऱ्या या मंडळाला सन १६२८ पूर्वींचा कायस्थ प्रभूंचा उपलब्ध इतिहासच तेवढा नेमका दिसूं नये, हा आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ मंडळाची इतिहास-संशोधकी नालायकी सिद्ध करीत असला, तरी आम्हांला अत्यंत विषादकारक वाटतो.

राजवाड्यांनीं वरील विधान मंडळाच्या बृहस्पतिसेनेपुढें वाचतांच ' याला कांहीं आधार आहे कां ? या ज्ञातीचा उपलब्ध इतिहास तुम्ही विचारांत घेतला काय ? ' असा सवाल करण्याची अक्कल एकाहि सभासदास होऊं नये, हा त्यांच्या मतिमंदतेचा पुरावा मानावा कीं कायस्थ प्रभूंच्या जाहीर बदनामीचा पुरस्कार मानावा ? मराठी स्वराज्यस्थापनेच्या भर उषःकाळीं ज्या कायस्थ प्रभु समाजानें न भूतो न भविष्यति अशी राष्ट्रसेवा करण्यांत शेंकडों उमलत्या जवानांची (Blooming flowers of the race) आहुती दिली, ती त्याच्या बलवत्तर प्रबुद्ध पूर्वसंस्कृतीच्या अभावीं नुसत्या यदृच्छेनें कधिं तरी देतां आली असती काय ? शिवउदयापूर्वीं चां. का. प्रभू जर अंधारांत होते, त्यांच्या क्षेत्रबीजाचा किंवा कुळामुळाचा कोठेंच मागमूस नव्हता, तर ते शिवाजीच्या स्वराज्योपक्रमाच्या धाडसी कल्पनेला पाठबळ देण्यास समाजशः धाऊन आलेच कसे ? मागासलेल्या जाती उन्नतीची शर्यत अशी अवचित जिंकूं शकत नसतात, हेंहि या समाजशास्त्रकोविदाला कळूं नये काय ? इतर जातींप्रमाणेंच चां. का. प्रभू ज्ञातीबद्दल अत्यंत कसोशीची चौकशी मिळविण्यासाठीं इंग्रज सरकारनें मागें कमिशनें नेमलीं होतीं. त्यांनीं अनेक ग्रंथांच्या, शिलालेखांच्या, ताम्रपटांच्या सहाय्यानें अनेक साक्षीदारांच्या कसून तपासण्या घेतल्या, चालीरीतींचा, रूढी रिवाजांचा तपशील मिळविला, तो सरकारी संशोधकांकडून तपासून घेतला आणि ' एथ्नॉग्राफिकल सर्वे ' नामक ग्रंथांत व इतर गॅझेटियरांत सरकारमार्फत प्रसिद्ध झालेलाच आहे. याशिवाय या ज्ञातीची विश्वसनीय माहिती देणारीं अनेक लहान मोठीं मराठी संस्कृत व इंग्रेजी पुस्तकें व मासिकें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. चित्पावनांच्या वर्तमान बुद्धिवैभवाची झकाकी इंग्रेजी सरकारच्या हाडवैरावर तगलेली असल्यामुळेंच जर सरकारी ग्रंथांतील माहिती अविश्वसनीय मानण्याची मंडळाची प्रवृत्ति असेल, तर त्याच त्रयराशिकी नियमानें, या चित्पावनी मंडळातर्फे प्रसिद्ध होणारीं दिव्य बाडें चित्पावनेतर दुनियेनें

खोटीं कां मानूं नये ? राजवाडे किंवा मुंबई सरकारचा ५०० रुपयांचा मलिदा दरसाल हबकणारें भा. इ. सं. मंडळ यांनीं चां. का. प्रभू ज्ञातीच्या इतिहासाच्या अज्ञानाचें जें ढोंग पांवरलें आहे, त्या ढोंगाचें भूत इतिहास-प्रसिद्ध हाडवैराच्या पिंडावर पोसलेलें आहे, हें कोणाहि चाणाक्षाच्या लक्षांत तेव्हांच येईल. अर्थात् बळेंच आंधळ्याचें सोंग घेतलेल्या या मंडळाला आम्ही काय काय म्हणून दाखविण्याचा यत्न करावा ? उपलब्ध असलेले पुरावेहि न पहाण्याइतके जे अरेराव तुसडे आणि उर्मट बनलेले आहेत, त्यांनींच साऱ्या भरतखंडाच्या अनुपलब्ध ऐतिहासिक सामुग्रीच्या संशोधनाची घमेंड मारावी, हें दृश्य अस्सल पेशवाई नव्हे असें कोण म्हणेल ?

मंडळाला रातांधळें लागलें

असलें तरी शक १५७० पूर्वींच्या अंधारांतहि कायस्थ प्रभूंच्या अस्तित्वाचा–नव्हे, राजकारणी प्रभुत्वाचा कांहीं शोध लागल्यास पाहिलें पाहिजे. चांद्रश्रेणीयांची वस्ती काश्मिरांत होती, हें वर सांगितलेंच आहे. तेथील इतिहासांत या लोकांबद्दल पुष्कळ माहेती मिळण्याचा संभव आहे. **राजतरंगिणी** हें सुप्रसिद्ध काव्य काश्मिर–नृपतीचा महाअमात्य **चंपकप्रभू** याचा मुलगा **कल्हणप्रभू** (शके १०९१–११६९) यानें लिहिलें आहे. सन ३१८ च्या सुमारास गुप्त (गुप्ते) राजांची सत्ता प्रस्थापित झाली. त्यावेळीं चां. का. प्रभूंतील गुप्ते, राजे, प्रधान, चौबळ, रणदिवे, दळवी, ठाकरे हीं घराणीं उदयास आली. शके १३४७ मध्यें नारायण चौबळ मुर्तुजाबादचे देशपांडे व गांवकुळकर्ण उपभोगीत होता. दौलताबादचा नवीन तख्ताधिपति अहमदशहा बहामनी याजकडे याच सालीं तो नजराणा घेऊन गेला होता. याचा मुलगा गोविंद चौबळ यास अल्लाउद्दीन बहामनी यानें कोंकण व मावळ प्रांतांत ‘ चीफ इंजिनियर ’ नेमलें होतें, व शके १४७७ मध्यें खाजेखानाबरोबर त्याला कर्नाटकाच्या स्वारीलाहि पाठविलें होतें.

याचे पुढील पुत्रपौत्र नारायण, कृष्णाजी व गोविंद या सर्व पुरुषांनीं हैदराबादेस हजार स्वारांची सरदारी केलेली आहे. (पहा चां. का. प्र. इतिहासाचीं साधनें अंक १२.) चेऊल येथें सांपडलेल्या एका शिलालेखाचा फोटोग्राफ रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्यें (पु. १ पृ. १३५) छापला आहे, तो सन १०८८ चा असून, त्यांत **वेलजीप्रभूचें** नांव खोदलेलें आहे. शिलहार राजा अपरादित्याच्या वेळचा सन ११८२ चा दुसरा एक *शिलालेख सांपडला आहे, त्यांत **अनंतजी प्रभू** सहासष्टी (साल्सेट—साष्टी) परगण्यावर गव्हर्नर होता, असा स्पष्ट उल्लेख आहे. हा शिलालेखसुद्धां **वालिग् पंडित** * नामक कायस्थ प्रभूनेंच लिहिल्याचा त्यांत उल्लेख आहे. ज्या सह्याद्रीखंडांत कायस्थ प्रभूंची माहिती आहे तो ग्रंथ इ० स० १० व्या शतकाच्या सुमारास लिहिला गेला असावा, असा विद्वानांचा निर्णय आहे. शिलहार वंशीय राजा हरपाळ यानें एका ब्राह्मणाला दानपत्र दिलें आहे, त्यांत त्या राजाचा प्रधान **लक्ष्मणप्रभु** असल्याचा उल्लेख आहे. रजपूत राजा राणा लक्ष्मणसिंह यानें चितोड येथें जो एक जयस्तंभ

---

* ज्यांना हल्लीं ' देशपांडे ' म्हणतात तें पूर्वीं ' देशपंडित ' किंवा ' पंडित ' या संज्ञेनें ओळखिले जात असत व त्यांचा व्यवसाय जमीन महसुलाचा हिशोब ठेवणें व लेखनवृत्ती हा असें

* हा शिलालेख वाचतांना डॉ० भांडारकर यांनीं बऱ्याच चुका केलेल्या आहे. या शिलालेखाचा अस्सल फोटो आमच्या संग्रहीं आहे; त्याचप्रमाणे मि. वॅथेनसाहेबांनीं त्याचेच अधिक काळजीपूर्वक केलेले वाचनहि आमच्याजवळ आहे. त्यावरून पाहतां डॉक्टरसाहेबांनीं ' अनंतजिप्रभु ' हा शब्द वाचतांना त्यांतल्या जि अक्षराची पै बनवून अनंतप्रभूला सारस्वत बनविलें. परंतु ही चूक आहे. जो कोणी याच शिलालेखांतील प्रारंभीच्या दुसऱ्या ओळींतील ' विराजित ' शब्दांतली जि ' अनंतजिप्रभु ' शब्दांतल्या जिशीं ताडून पाहील त्याला ही डॉ. साहेबांची चूक समजून येईल. वास्तवीक डॉ. सा. नीं हा शिलालेख अत्यंत अशुद्ध रीतीनें वाचलेला आहे, हें मि. वॅथेनच्या वाचनावरूहि स्पष्ट सिद्ध होत आहे.

उभारलेला आहे, त्यावर हल्लींच्या सातारकर चिटणीसांचा पूर्वज श्रीपतप्रभू याच्या नांवाचा उल्लेख आहे आणि या गोष्टीचा दुसरा पुरावा चिटणीसांच्या संग्रहीं असलेल्या वंशवृक्षादि दस्तऐवजांतहि सांपडतो. सन १२९५ त अल्लाउद्दीननें मांडवगडचें राज्य उध्वस्त केल्यामुळें तेथील शेंकडों कायस्थांचीं घराणीं चितोड व त्याचा आसमंत प्रदेश सोडून, कोंकणांत व मावळांत आपल्या पूर्वीं वसलेल्या जातभाईंना येऊन मिळालीं. याशिवाय मुंबई सरकारनें प्रसिद्ध केलेल्या 'मोनोग्राफ नं. ४ कायस्थ प्रभू ' या पुस्तकांत असें म्हटलें आहेः-- (मराठी भाषांतर) " चेऊल व इतर ठिकाणीं सांपडलेल्या दोन शिलालेखांवरून असें दिसतें कीं कोंकणांत शिलहार राजे राज्य करीत होते त्या काळीं कायस्थ प्रभू येथें वसतीला येऊं लागले. देशपांड्यांच्या वतनांवरून असें सिद्ध होतें कीं तीं वतनें त्यांनीं, दक्षिणेंत बहामनी राज्यसत्ता स्थापन होण्यापूर्वींच, मिळविलीं आहेत. यावरून असा निष्कर्ष निघतो कीं या जातीच्या पूर्वजांची वसाहत कोंकणांत व मावळांत १०-११ व्या शतकांत झाली. तेव्हांपासून ते येथेंच स्थाईक झाले व पुढ मराठी स्वराज्यांत त्यांनीं फार महत्त्वाचा भाग घेतला. " (पृ० ७). मुसलमानी अमदानींत सुद्धां या ज्ञातींतील अनेक पुरुषांनीं त्या त्या सरकारच्या राज्यव्यवस्थेंत मोठमोठीं हुद्याचीं कामें केल्याचे दाखले ठसठशीत ठशांत प्रसिद्ध झालेले आहेत. मोनोग्राफांत आणखीं असें म्हटलें आहे कीं:-" दक्षिणेंत मुसलमानी सत्तेचा प्रादुर्भाव होऊं लागल्यापासून चां. का. प्रभूंचा इतिहास सहजगत्या सुरळीत शोधतां येतो. दिवाणी आणि लष्करी खात्यांत या लोकांनीं अनुपमेय कर्तबगारीचीं कामें केलीं. देशमुख देशपांड्यांचीं पूर्वापार वतनें पुढें चालविल्यामुळेंच देशांत मुसलमानांना शांति राखतां आली. १३९६ च्या भयंकर दुष्काळानंतर वसाहती वाढवून देशांत सुव्यवस्था राखण्याच्या कामी देशमुख देशपांड्यांनीं बहुमोल कामागिरी केली. यावेळीं डोंगराळ

प्रदेशांतील बंडखोरांचीं बंडें मोडण्यासाठीं त्यांना लष्करी नोकरीहि करावी लागली. बेदरच्या बादशहानें या देशमुख देशपांड्यांच्या मदतीला सन १४२९ त मुल्कउत्तिजार याला सैन्यासह पाठविलें होतें. या कामाबद्दल त्यांना मोठमोठ्या मानाच्या पदव्या मिळाल्या, त्या त्यांचे वंशज आजपर्यंत उपभोगीत आहेत. आतोण्याचे प्रभू देशमुख यांना **अभंगराव**, नात्याचे प्रभु देशमुख यांना **सरजेराव**, मावळच्या प्रभु देशपांड्यांना **आदरराव**. अशा रीतीनें दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यकारभारांत या प्रभुलोकांनीं मोठमोठीं कामें केलीं. चेऊलचे चौबळ, महाडचे नाडकर, नाते निजामपूरचे देशमूख, मावळांतले वैद्य आणि दिघे, आणि इतर पुष्कळ देशपांडे व कुळकर्णी यांच्या सनदा अनेक ऐतिहासिक सत्यांचा निवाडा करण्यास समर्थ आहेत. सन १४२६ त बेदरच्या बादशहानें वाजसनेय ब्राह्मणांना दिलेल्या एका सनदेंत **परशराम प्रभु कर्णिक** या दरबारी सरदाराचा उल्लेख आहे. ब्राह्मणांब्राह्मणांतले तंटे निवडण्याच्या कामावर त्याची नेमणूक होती. ” (पृ. ७-८) असे आणखी किती तरी पुरावे राजवाड्यांना व मंडळाला दाखवितां येतील. सारांश, शके १५७० (सन १६४८) पूर्वी राजवाडे म्हणतात त्याप्रमाणें ‘ सर्व अंधार ’ नसून ‘ सर्व प्रकाश ’ आहे. चित्पावनी डोळ्यांना दिसला नाहीं तर तो दोष डोळ्यांचा व हृदयाचा आहे.

ब्राह्मण म्हणजे हिंदुधर्माच्या डबोल्यावरचे भुजंग. अखिल हिंदुजनांच्या सामाजिक धार्मिक आचारविचारांचे सोल एजंट. किंवा वेदोक्ताच्या पंढरींतेल बडवे. ही राजवाड्यांची जन्मप्राप्त समजूत असल्यामुळें, त्यांनीं पुढें ग्रामण्यांचा विषय चर्चेला घेऊन, त्यावर चित्पावनी जजमेंटें ठोकलीं आहेत. पैकीं पहिलें:—

“ मंत्रवदुपनयाचा आग्रह बाळाजी आवजीच्या पुढारपणाखालीं प्रथम (?) शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या शेवटास झाला. बाळाजी आवजीची मंत्रवदुपनयना संबंधानें फिर्याद शिवाजीनें आपला पुत्र जो संभाजीराजा

त्याजकडे सोंपविली, असा उल्लेख सांपडतो. (कोठें ?) संभाजीनें चांद्रसेनीय कायस्थ क्षत्रिय नाहींत, व मंत्रवदुपनार्ह नाहींत असा निकाल दिला. "

श्रोत्यांना रंजविण्याकरितां हरदासबुवा जशी वडाची साल वांग्याला लावून कित्येक स्वकपोलकल्पित गोष्टी, शक्याशक्यतेची पर्वा न करतां; बेधडक सांगतात, त्या हरदासी गोष्टींच्याहि तोंडांत मारण्याइतकी हातचलाखी—नव्हे, बातचलाखी या उताऱ्यांत राजवाड्यांनीं दाखविली आहे, हें त्यांच्या वैऱ्यांनाहि मान्य करावें लागेल. असलीं विवेचनपद्धति आणि ऐतिहासिक गोष्टी हरदासी धाटणीनें दडपून ठोकण्याची राजवाड्यांची उलटी छाती पाहिली कीं ते कादंबरीकार होण्याऐवजीं इतिहाससंशोधनाच्या फंदांत चुकून कसे पडले, याचें कोणी प्रथम संशोधन करील तर बरें, असें आमच्याप्रमाणें इतरांनाहि वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं. शिवाजीच्या राज्याभिषेक प्रसंगीं दक्षिणी ब्राह्मणांनीं जी आपल्या

अकलेची धूळवड शेणवड

खेळली आणि बाळप्रभू चिटणिसादी कायस्थ प्रभूंच्या धोरणी डांवपेचांची सज्जर जोडेपैजार खाल्ली, त्याचें शल्य विद्यमान ब्राह्मणब्रुवांना रात्रंदिवस डांचत असतें. अलीकडे दरसाल होत असलेल्या शिवजयंत्युत्सव आणि राज्याभिषेकोत्सवांच्या प्रसंगीं तर हें भिक्षुकी पाप ठळक रीतीनें ' राष्ट्रीय ' चित्पावनांना आंतून खवखवत असतें. हें पाप एकदां कसेंबसें कायमचें गाडावें आणि शिवकालीन भटांचा हा महारोग कायस्थांच्या टाळक्यांवर लादावा, याविषयीं राजवाडेप्रभृती मंडळभगतांचे जारी प्रयत्न सुरू आहेत. या प्रयत्नांबरोबरच

कायस्थ मराठ्यांत फाटाफूट

पाडण्याचा कावा अगदीं उघड माथ्यानें चालू आहे. आणि कित्येक अकल-

मंद मराठे या काव्याला बळीहि पडत आहेत. 'ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास' अखिल महाराष्ट्रापुढें आम्ही सन १९१९ सालींच ठेविला असल्यामुळें प्रस्तुत ग्रंथाच्या या द्वितीयाऽवृत्तींत आम्ही तपशीलाचा संकोच केला तरी चालण्यासारखें आहे. 'शिवाजीचें व अखिल मराठ्यांचें क्षत्रियत्व शिवकालापूर्वींहि सर्व भिक्षुकांना मान्य होतें. पण या नाठाळ कायस्थ खटपट्यांमुळें तो इतिहास विकृत झाला व सज्जन भिक्षुकशाही विनाकारण दोषी ठरली. वास्तविक खरे शूद्र हे लडभडे कायस्थ. यांना मंत्रवदुपनयाचा अधिकार नाहीं. मराठे खरे क्षत्रिय. त्यांच्याविषयीं किंवा शिवाजीविषयीं अथवा शिववंशजांविषयीं एकाहि ब्राह्मणानें कधींहि आक्षेप घेतला नाहीं.' हीं विचारसरणी ऐतिहासिक सत्यांत जाम जखडून बसविण्यासाठीं राजवाड्यांनीं मंडळाच्या चतुर्थ संमेलनवृत्तांत दीपाचा उपद्व्याप केला, तर ठाण्याच्या विनायक लक्ष्मण भाव्यांनीं मराठी दप्तराच्या रुमालांत मालोजीच्या खोपटींत अग्निहोत्राचें पात्रच निर्माण केलें. शिवाजीच्या आजालाच अग्निहोत्री बनविला कीं शिवकालीन कायस्थांच्या शिवराज्याभिषेकाच्या वेदोक्ताच्या खटपटी आपोआपच स्वार्थी व पाचकळ ठरतील, हा सारा एवढ्या चित्पावनी काव्याचा रोख आहे. हा रोख मराठ्यांच्या पचनीं एकदां सरळ जाऊन पडला कीं कायस्थांचें व मराठ्यांचें कायमचें बिनसलें ! या पोरकट किंबहुना हलकट धोरणाचा मालमसालाच राजवाड्यांच्या प्रस्तुत विधानांत पडलेला आहे, हें सांगणें नकोच.

चां. का. प्रभूंच्या ग्रामण्यांचा इतिहास म्हणजे त्यांच्या राजकीय उत्कर्षांबद्दल ब्राह्मणांना पदोपदीं वाटणाऱ्या वैषम्याच्या आणि मत्सराच्या तडफडाटाचा इतिहास होय. ही एक व्याख्या नीट लक्षांत ठेविली की, ग्रामण्याविषयीं किंवा वेदोक्तपुराणोक्ताबद्दल वेळोवेळीं होणारा भिक्षुकी शिमगा म्हणजे काय असतो, हें तेव्हांच उमगून येईल. बहुजनसमाजाच्या दातृत्वावरच जगणाऱ्या भिक्षुकशाहीनें प्रत्येक वेळीं निर्वाणीचा दर्भ म्हणून

ब्राह्मणेतरांच्या धर्माचरणाविषयीं आक्षेप घ्यावे, आणि मानसिक गुलामगिरींत पिचणाऱ्यांनीं या नकली भूदेवांची मनधरणी करावी, असा मूर्खपणाचा प्रवात अजवर चालूच आहे. यालाच राजवाडे ' मंत्रवदुपनयनाचा आग्रह ' असें भिक्षुकी नांव देतात, आणि म्हणतात कीं, हा आग्रह ' बाळाजी आवजीच्या पुढारपणाखालीं **प्रथम** शिवाजीच्या कारकीर्दीच्या शेवटास झाला. ' विद्याशंकर भारतीच्या काळापासून तों पुण्यास चित्पावन नोकरशाहीचें तळपट उडेपर्यंत चां. का. प्रभूवर एकंदर दहा ग्रामण्यांचा हल्ला भटांकडून चढविण्यांत आला. मग शिवकालीन् ग्रामण्याला राजवाडे पहिला नंबर कसा देतात ? बरोबर. बाळाजी आवजीच्या चिटणिशीपूर्वी त्यांना ' सर्व अंधार ' दिसत आहे; अर्थात् त्यांनींच आपल्या खंडांत पूर्वींच्या ग्रामण्याची दिलेली माहिती त्यांना आतां कां दिसावी व दिसली तरी कां पहावी ? बाळ प्रभूवर झालेल्या ग्रामण्याचा विस्तृत इतिहास आम्हीं प्रसिद्ध केला आहे तो वाचकांनीं मुद्दाम पुन्हां तपशीलवार वाचावा, अशी विनंति आहे. त्यांत (१) बाळप्रभूचा व शिवाजीचा अत्यंत स्नेह. (२) त्या आत्मभावाचा तत्कालीन कित्येक मराठे सरदार व देशस्थ ब्राह्मण अधिकाऱ्यांवर होणारा राजकारणी वर्चस्वाचा साहजिक परिणाम आणि (३) शिवाजीच्या उत्कर्षाबद्दल ठिकठिकाणीं रुजूं लागलेल्या मत्सराचीं पाळेंमुळें समूळ उपटून टाकण्यासाठीं राज्याभिषेक करून देण्याची बाळाजीनें शिवाजीला सुचविलेली युक्ति, हीं मुख्य कारणें आहेत. पूर्वींच्या दोन आणि या पुढच्या सात ग्रामण्यांप्रमाणेंच प्रस्तुतच्या वादांत वेदोक्ताची किंवा धर्माची मामुली लंगडी सबब जरी पुढें होती, तरी राजकीय वर्चस्वाचें वैषम्य त्यांत विशिष्ट होतें, हा सिद्धांत सर्व निःपक्षपाती इतिहासकारांनी मान्य केलेला आहे. मोहिते महाडीक निंबाळकर सांवत जाधव घोरपडे वगैरे बडेबडे मराठे सरदार पहिल्यापासूच शिवाजीच्या राज्याभिषेकाच्या कल्पनेला विरुद्ध, तर एकटा बाळाजी त्यांच्या विरोधाच्या

विरुद्ध, अशी ही चुरशीची सुरुवात.* 'महाराजांचा राज्याभिषेक वेदोक्तच झाला पाहिजे, तो मी अवश्यमेव घडवून आणीन' या बाळाजीच्या प्रतिज्ञेनें चिडलेलें भटमंडळ उपरोक्त मराठे सरदारांच्या बगलेंत घुसलें आणि बाळाजीवरच ग्रामण्याचा हल्ला चढवून, अप्रत्यक्षपणें राज्याभिषेक--कल्पनेची गर्भहत्या करण्याचा बूट अस्तित्वांत आला. 'टोपी-बदल' हें सुताच्या जानव्याप्रमाणेंच भटाचें दुसरें वर्म आहे. जसा वारा तशीं शिडें फडफडविण्यांत भिक्षुकशाही अनामिका म्हणून प्रसिद्धच आहे. कार्य साधण्यासाठीं दाक्षिणी ब्राह्मण वाटेल त्यांच्या पाया पडतील आणि अस्पृश्योद्धाराचा नाटकी डौल आणून महार भंग्यांच्याहि गळ्यांत गळा घालतील. निःकायस्थ पृथ्वी होत असेल तर मराठ्यांना क्षात्रियचसें काय पण ब्राह्मणहि म्हणावयास ते

---

* For although the high-spirited Deccan nobles gladly followed Shivaji in the field, they were unwilling in private life to concede to him any precedence. And at state dinners they resented that a Bhosla should sit on a seat raised above those assigned to Mohites and Nimbalkars, Savants and Ghorpades. He spoke of the matter to his secretary, Balaji Abji Chitnis, and the latter urged him to take the royal crown from the hands, not of a Moghul Emperor, but of a Benaras priest. The king consulted his mother Jijabai, the saintly Ramdas and his favourite goddess Bhavani and found them all favourable to his secretary's suggestion.

Kincaid & Parasnis, Maratha History
Part I, page 244.

चुकणार नाहींत; किंबहुना ब्राह्मणांची उत्पत्ति मराठ्यांपासून झाली, असे जाहीरनामे फडकविण्यासहि मागेंपुढें पहाणार नाहींत. मात्र काम झाल्यावर भटांचा रामरम घेतांना, त्यांच्या पचनीं पडणारांची काय दाणादाण उडते, याचे अनुभव प्रत्यहीं ब्राह्मणेतरांच्या परिचयाचे आहेतच. असो. म्हातारीनें कोंबडें झांकण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला, पण अखेर उजडावयाचें तें उजाडलेंच. शिवरायाला पट्टाभिषेक झाला, बाळप्रभूवरील ग्रामण्याचें धुकें पार वितळून गेलें आणि शिरजोर झालेल्या सर्व मराठे सरदारांनीं व मगरूर ब्राह्मणांनीं छत्रपतीच्या सिंहासनापुढें बिनशर्त माना वांकविल्या.

चां. का. प्रभूंवरील भिक्षुकी आक्षेपांचा निवाडा रघुनाथ पंडीताच्या 'मिती शके १५९१ सौम्यनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु० ११' च्या आज्ञापत्रानें सर्वत्र जाहीर झाला. त्यांत "चांद्रसेनी दालभ्यगोत्री प्रसिद्ध राहतील. ते क्षात्रियवर्ण कलयुगीं आहेत...द्वेषबुद्धीनी कर्म करण्या चालविण्यास बखेडा करितील ते देवाब्राह्मणांचे द्रोही व राजदंडास अधिकारी होतील." (ग्रा० पृ. १९) असा स्पष्ट उल्लेख आहे. राजवाड्यांनींहि आपल्या ६ व्या खंडांत (पृ. ५२३, ५४६, ५४८) या प्रकरणाचे कांहीं कागद छापिले आहेत. पण ते आतां नवीनच कादंबरी बरळूं लागले आहेत. ते म्हणतात कीं बाळप्रभूच्या वेदोक्ताचा तंटा शिवाजीनें आपल्या संभाजी पुत्राकडे जजमेंटासाठीं पाठविल्याचा या महापंडिताला उल्लेख सांपडला आहे आणि संभाजीनें कायस्थ क्षत्रिय नाहींत व मंत्रवदुपनयनार्ह नाहींत असा 'कडक' भाषेंत निकाल सांगितला. संभाजीच्या कमिशनरशिपचा उल्लेख राजवाड्यांना कोणत्या गळाठ्यांत सांपडला याची त्यांनीं कोठेंच वाच्यता केलेली नाहीं. मंडळाच्या चतुर्थ संमेलनवृत्ताचा 'दीप' अखिल महाराष्ट्रभर पाजळून आज सहा वर्षे झालीं व मंडळांतहि या मुद्यावर श्रीयुत वासुदेव सीताराम बेंद्रे यानीं दस्तऐवजी चर्चा केली; तरीहि या उल्लेखाबद्दल मंडळ किंवा राजवाडे यांनीं अझून चकार शब्द काढलेला नाहीं. अर्थात् हा सर्व

' दडपून देतो ऐसाजे 'चाच धाडसी प्रकार ठरतो. संभाजीच्या कमिशनर-शिपचें राजवाडी विधान पाहिलें म्हणजे झांशीच्या राणीला पृथ्वीराज चव्हाणाची मावस बहीण ठरविणाऱ्या आंग्लेतिहासकारांस हंसण्याची आतां सवडच उरत नाहीं. संभाजीचा जन्म शक १५७९ (सन १६५७) सालीं झाला. (पहा मंडळाचें चतुर्थ संमेलनवृत्त; जेधे शकावली पृ. १८१). बाळप्रभूवरील ग्रामण्याचें निराकरण करणारें रघुनाथपंत हणमंते ' पंडितराव ' याचें आज्ञापत्र ' मिति शके १५९१ सौम्यनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शु. ११ ' चें आहे. (सन १६६९) या दोन काळांतलें अंतर पहा:—

ग्रामण्य–निवृत्ती.....................सन १६६९
संभाजीचा जन्म.....................सन १६५७

ग्रामण्याच्या वेळीं संभाजीचें वय १२ वर्षांचें होतें. ग्रामण्यासारख्या बिकट धार्मिक भानगडीच्या प्रश्नाचा निकाल लावण्यासाठीं १२ वर्षांच्या शेंबड्या पोराला कमिशनर नेमणारा शिवाजी मराठी स्वराज्यसंस्थापक खास नसावा. तो कोणीतरी राजवाड्यांच्या विश्वामित्री सृष्टींतील दुसराच एकादा अक्कलशून्य टोणपा असावा, हें उघडच दिसतें. आधुनिक पुणेकर संशोधक आपल्या ऊर्ध्वमुखी मेंदूंतून काय काय नवीन सृष्टया निर्माण करतात, हें नुसतें पहाणें देखिल मोठें करमणुकीचें साधनच आहे. राजवाड्यांच्या या काल्पनिक कादंबरींतून आणखी काय काय हास्यास्पद विधानें निघतात तीं पहा.

[१] ग्रामण्याचा प्रश्न धार्मिक. वैदिक धर्म म्हणजे छप्पन्न गुंतागुंतीचें कैवर्तकी जाळें. देशकालपरिस्थितीप्रमाणें अखिल मराठ्यांना व खुद्द शिवाजीच्या घराण्याला वेदोक्त पुराणोक्ताची दाद सुद्धां नव्हती. मालोजी, शहाजी, शिवाजी अगर संभाजी यांपैकीं एकाचाहि व्रतबंध, मुंज किंवा उपनयनविधि झालेला नव्हता. तो प्रघातच त्यांना माहीत नव्हता.* बाळप्रभूनें राज्या-

* आतां माहीत झाला आहे तरीहि मराठ्यांत सध्यांहि उपनयनविधी मुळींच रूढ नाहीं.

भिषेकाचा आग्रह धरिला तेव्हांच वेदोक्त–पुराणोक्ताचा वाद उपस्थित झाला आणि अनेक भानगडींना तोंड देऊन एकट्या शिवाजीची मुंज त्याच्या वयाच्या ४५ व्या वर्षीं राज्याभिषेकप्रसंगीं लागली. असल्या शिवाजीला कायस्थांच्या धर्माधिकारांचा निर्णय लावण्यास बारा वर्षांच्या संभाजीला कमिशनर नेमण्यास राजवाडे लावतात, तेव्हां त्यांच्या सारासार बुद्धीचें दिवाळें वाजलें असें कोणी म्हटल्यास त्यांत वावगें तें काय ?

[२] अर्धी अधिक हयात खलास झालेल्या विसाव्या शतकांतील पदवीधर, समाजशास्त्री, व्युत्पत्तीप्रदीप व इतिहास-संशोधक राजवाड्यांना जर एवढेंहि तारतम्य नाहीं, तर १७ व्या शतकांतला, अशिक्षित, केवळ १२ वर्षें वयाचा अल्लड कोंवळा पोर, ज्याची मुंजहि झालेली नाहीं, वेद कशाशीं खातात व पुराणें कशाशीं पितात हेंहि ज्याला माहीत नाहीं, असल्या संभाजीला राजवाडे कायस्थांच्या धर्माधिकार-निर्णयाचे कमिशनर नेमतात, तेव्हां हें इतिहास-संशोधन कीं भांग्यामारुतीच्या अड्ड्यावरच्या गप्पा ?

[३] ज्या शिवाजीच्या घराण्यांत वेदोक्ताबद्दल धुमाकूळ घालण्यांत दक्षिणी भिक्षुकांना अझूनहि शरम वाटत नाहीं, कोल्हापूरच्या शाहू-महाराजांना व अखिल मराठ्यांना तंजावर केसच्या जज्जानें शूद्र ठरविल्यामुळें महादेव राजाराम बोडसासारखे चित्पावन आनंदानें टिर्‍या कुटतात, त्याच भोंसले घराण्यांतला अप्रबुद्ध संभाजी म्हणे ' कायस्थ प्रभू शूद्र आहेत ' असा कडक भाषेंत निर्णय देतो, आणि संभाजीचा हा निर्णय तत्कालीन व वर्तमान भटाभिक्षुकांना शिरसावंद्य मान्य होतो; हें तर महदाश्चर्यच मानलें पाहिजे.

[४] धार्मिक बाबीबद्दल छत्रपतीचे किंवा भोंसल्यांचे किंवा मराठ्यांचे निर्णय जर त्या वेळीं सर्व भटांना मान्य होत होते तर ते आतांच कां होत नाहींत ? कोल्हापूरच्या विद्यमान क्षात्र वैदिक शाळेबद्दल नालिस्त्या कर-

णाऱ्या भटांची गति कोणत्या नंबराच्या नरकांत आहे, हें राजवाडे किंवा मंडळ सांगू शकेल काय ? बरें, ज्या संभाजीची ' वेदोक्त ' मुंजच झालेली नव्हती, व म्हणूनच ज्याला वेदाक्षर ऐकण्याचा किंवा उच्चारण्याचाहि अधिकार नव्हता, त्याकडे वेदशास्त्रसंपन्न भटमंडळ धार्मिक निर्णय मागण्यास गेले; ते कोणत्या वेदाच्या आधारावर ?

[५] शिवाय, चां. का. प्रभू आणि खुद्द शिवाजी यांचा अन्योन्य संबंध लक्षांत घेतां, राजवाड्यांनीं संभाजीच्या कमिशनरशिपचें जें पिल्लूं आपल्या चित्पावनी कल्पनेंतून उबवून काढलें आहे तें किती खोडसाळ आहे याचा तेव्हांच निकाल लागतो. ज्या शिवाजीनें सर्व महाराष्ट्रीयांच्या आधीं चां का. प्रभू सरदारांस आपलेसें करून, त्यांच्या हिमतीनें व एकनिष्ठेनें आपल्या सर्व महत्त्वाकांक्षा रंगारूपास आणल्या; ज्या कायस्थ प्रभू सरदारांच्या रक्तावरच शिवाजीनें हिंदवी स्वराज्याचे टोलेजंग बुरूज उभे केले; जो शिवाजी बाळचिटणिसाविषयीं

बाळाजी माझा प्राण आहे

असें वारंवार नुसतें म्हणतच नसे, तर स्वदस्तुरच्या पत्रांत * सुद्धां स्पष्ट

* स्वस्तिश्री राज्याभिषेक १ आनदनाम संवत्सरे, ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा भानुवासरे, क्षत्रिय कुलावंस श्री राजा शिवछत्रपति स्वामी यांणीं **राजकार्य धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री बाळाजी प्रभु चिटणीस** यासी आज्ञा केली ऐसीजेः-तुम्ही स्वामीसेवा बहुत निष्ठेनें करून, श्रमसाहस फार केलें. राज्यवृद्धीचे कामीं आला. यावरून तुम्हावर कृपाळु होऊन अष्ट प्रधानांतील पद द्यावें असे मनीं आणिलें असतां, तुम्ही विनंति केली कीं ब्राह्मणाकडे चिटणीसीचा दरख चालत आहे, हा अक्षयी वतनी वंशपरंपरेनें सन्निध व सर्व राज्यांतील चालवावा व कारखानीस आणि जमेनिसी दोन धंद राज्यांतील आपल निसबतीस दिल्हे, ते अक्षयी असावे. याजवरून कृपा करून चिटणिसी सन्निधानची व सर्व राज्यांतील तुम्हांकडे दिल्ही असे. **स्वामीचे वंशीचा**

नमूद करतो कीं " तुम्ही स्वामीसेवा बहुत निष्ठेनीं करून श्रम साहस फार केले. राज्याभिवृद्धीच्या कामीं आलां. " तोच शिवाजी बाळप्रभूच्या धर्माधिकार-निर्णयाचें किचकट काम संभाजीसारख्या बारा वर्षांच्या अल्लड मुलाकडे सोंपवितो ! ही कल्पना लढविणारा कादंबरीकारहि मूर्ख ठरेल, मग इतिहास-संशोधक म्हणविणाराच्या तोंडांत कोणी शेण घातल्यास त्यांत नवल नाहीं. धर्मसंरक्षणाच्या सबबीखालीं ब्राह्मणांनीं शिवाजीच्या विरुद्ध जीं कुटिल कारस्थानें लढविलीं, त्यांवर मंडळाभिमानी राजवाडे भावे प्रभृतीनें पांघरूण घालण्याचा केवढाहि आटोकाट यत्न केला, तरी शिवाजीनें भटांवर उगविलेल्या सुडाच्या आसुडाचे तडाखे आरोपींची पाठ आरपार फोडून इतिहासांत उमटले * आहेत. ' तारिख-इ-शिवाजी ' या बखरींतला उतारा पहा :--

" गंगा (गागा) भट बनारसहून आला होता, त्याजकडून शिवाजीनें वेदमंत्र शिकून ब्राह्मणासारखे आचरण करण्यास सुरुवात केली. त्यावरून सर्व ब्राह्मणांनीं गागाभट्टावर बहिष्कार घातला. त्यावर शिवाजीनें असा हुकूम काढिला कीं, ' ब्राह्मण हे धर्मगुरू असून वंद्य आहेत; परंतु

कोणी अन्यथा करणार नाहीं. तरी लिहिल्याप्रमाणें सदरहू प्रयोजनाचे व्यापाराची सेवा तुम्ही व पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें करून सुखरूप अनुभवणें. जाणिजे. छ० बहूत काय लिहिणें. शके १५९६ ज्येष्ठ वद्य १.

* कारखान्यांकडून ब्राह्मण कारकून दूर करून प्रभु कारखाने यांत ठेविले. त्यांजवर मोरोपत बोलिले कीं, कारखानीयांचे हुद्दे मातबऱ्या लोकांवर टाकले यानें नाश होइल. तेव्हां राजियानें उत्तर दिलें कीं, ज्या जागेचा ब्राह्मणांवर इतबार टाकिला ती जागा आम्हांस हस्तगत जाहली. राजपुरीं प्रभूंवर हबशी यांचा इतबार ती जागा हस्तगत होत नाहीं. जे स्थळीं प्रभूंवर इतबार तें स्थळ एकाएकीं येत नाहीं. त्यांजवर इतबार असावा. मग निळोपंत व मोरोपंत मनांत खोंचल, उगेच राहिले. "

का. प्र. इ. साधनें टीप* पृ. ९

राऱ्यांत त्यांस नोकरींत ठेवणें हा धर्माचार नाहीं. सबब देवार्चनापलीकडे दुसऱ्या कोणत्याहि सरकारी कामांत त्यांस नेमण्यांत येऊं नये, ह्या हुकुमानुसार ब्राह्मणांस नोकरीवरून काढून त्यांच्या जागा प्रभूंस देण्यांत आल्या. तेव्हां ब्राह्मणाबद्दल मोरोपंतानें पुष्कळ रदबदली केली. तो म्हणाला, 'महाराज, आपण म्हणतां हाच खरा मार्ग, परंतु आपल्या खास नोकरींत एकल्या प्रभूंवर विश्वास ठेवणें वाजवी नाहीं. त्यामुळें राज्यास हानि, धोका अगर संकट येईल.' शिवाजी बोलला, 'प्रभूंची जात सर्वथैव विश्वासपात्र आहे. सीदीसारख्या परक्यांनीं सुद्धां राजपुरीच्या रक्षणास प्रभु ठेविले आहेत. ते ती नोकरी विश्वासानें बजावीत असून प्रसंगीं आपले प्राण खर्ची घालण्यासहि ते कमी करीत नाहींत.' तेव्हां मोरोपंत निरुत्तर झाला." **सरदेसाईकृत मराठी रियासत पृ० ४९४**) यावरून स्पष्ट सिद्ध होईल कीं संभाजीच्या कमिशनरशिपबद्दलचें राजवाड्यांचें विधान निव्वळ काल्पनिक अतएव अत्यंत खोडसाळपणाचें व खोटें आहे.

संभाजीच्या कमिशनरशिपबद्दल राजवाड्यांनीं जी एक पुणेरी गप्प ठांसून भिरकावून दिली, तिच्या पुष्टीसाठीं पुढें ते आणखी काय म्हणतात तें पहाः—

"ह्या सामाजिक वादाचे राजकीय परिणाम मोठे विलक्षण व भयंकर झाले. चांद्रसेनीयांच्या वेदाधिकाराला संभाजी राजानें विरोध केला व तो सौम्य भाषेला सोडून केला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं **सर्व कायस्थ मंडळ संभाजीच्या विरुद्ध गेलें.** शिवाजीच्या मृत्यूची बातमी वेळेवर संभाजीला कळली नाहीं. संभाजीच्या मनांत येऊं नये, त्या मुत्सद्यांविषयीं संशय येत चालले. त्या संशयाला कायस्थ, ब्राह्मण, मराठे, स्त्रिया व पुरुष बळी पडले. कलुशाखेरीज संभाजीला विश्वासपात्र असा माणूस मिळण्याची पंचाईत पडली. शेवटीं शत्रूच्या हस्तें संभाजी मृत्यु पावला. **ह्या सर्व क्रांतीला सामाजिक विषमतेचा जाच असह्य होऊन संतप्त झालेले**

कायस्थ कारण झालेले आहेत, अशी तत्कालीन राजकारणाचें अंतरंग बारकाईनें पाहून, **माझी समजूत झालेली आहे. "**

संभाजीनें चांद्रसेनीयांच्या वेदाधिकाराला विरोध केल्याची जी गप्प राजवाड्यांनीं झोंकून दिली आहे, ती सौम्य भाषेंत होती का नव्हती, याच्याशीं आम्हाला कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. संभाजीच्या कमिशनरशिप-बद्दलचें विधानच सपशेल ढांसळून पडल्यावर राजवाड्यांच्या याबद्दलच्या पुढील कादंबरीशीं माथेफोड करीत बसण्यांत अर्थ नाहीं, हें उघडच आहे. त्यांतूनही राजवाड्यांनीं बालसंभाजीच्या जजमेंटाबद्दलचा उल्लेख किंवा दस्तऐवजी पुरावा पुढें आणून आजपर्यंतच्या या ग्रामण्य प्रकरणाच्या उप-लब्ध कागदपत्रांवर डांबर ओतण्याचें श्रेय मिळविलेलें नाहीं. अर्थात् या मुसक्या कल्पनेशीं लढत बसणें केव्हांही वाजवी होणार नाहीं. बारा वर्षांच्या बालसंभाजीच्या कमिशनरशिपबद्दलचा राजवाड्यांचा अस्सल व विश्वसनीय दस्तऐवज पुढें येऊन त्यानें तत्कालीन श्रीशंकराचार्यांच्या आज्ञा-पत्रांना आणि बखरींना एकदां पाजी ठरविलें कीं त्याचा विचार पुढें पहातां येईल. परंतु येथेंही मोठी अडचणच आहे. कारण राजवाड्यांची जगद्गुरूंच्या पीठाबद्दलची अनन्य भक्ति ते येणेंप्रमाणें प्रसिद्ध करीत आहेत. ते पृ. ४८ वर म्हणतात, **शंकराचार्यादींचीं धर्मपीठें आहेत; त्यांवर अजाण भटभिक्षुक क्षुद्रपणें विराजत आहेत. कायस्थांच्या मागण्यांचें स्वरूप काय, त्यांचा इतिहास काय, त्यांना प्रतिरोध केला त्याचीं फळें काय, व त्या पुरवावयाच्या कशा, या बाबीसंबंधानें आचार्यांच्या ठायीं व आचार्यांच्या सल्लागारांच्या ठायीं पूर्ण अज्ञान आहे. "** या उद्गारांवरून जगद्गुरूंच्या पीठासनाचा

चित्पावनांना मिळालेला " पक्का काट "

राजवाड्यांच्या अंतःकरणाची कशी लाही लाही उडवीत आहे, हें कळून येईल. ज्या सद्‌गृहस्थाला शंकराचार्यांच्या गादीवरील प्रत्येक प्राचीन

अर्वाचीन धर्माधिकारी ' अजाण भट भिक्षुक क्षुद्रपणें ' विराजणारा दिसतो आणि ज्याचे सल्लागार सुद्धां ' अज्ञानी ' दिसतात, त्याच्या धर्मलंडपणा-बद्दल हिंदुसमाजानें त्याची कीव करण्यापलीकडे अधिक काय करावें ?

राजवाड्यांनीं संभाजीच्या कारकीर्दीतच कायस्थ प्रभूंना राजद्रोही ठरवि-ण्याचा केलेला उपक्रम हास्यास्पद असला तरी कानाडोळा करण्याइतका क्षुद्र नव्हे. या उपक्रमाचा हेतु फार खोल व अत्यंत दुष्टाव्याचा आहे. बऱ्याच शहाण्या कायस्थ प्रभूंना त्याची चित्पावनी नांगी दिसणार नाहीं व भासणा-रहि नाहीं, इतक्या सफाईत हा दंश करण्यांत आलेला आहे. शिवाय, हा दंश मंडळाच्या अहवालांतच वज्रलेप मुद्रित करून ठेवल्यामुळें तर त्याचे घोर परिणाम कायस्थ प्रभूंच्या भावी वंशजांना एकलहरी सर्पदंशाप्रमाणें केव्हां ना केव्हां भोगणें प्राप्तच आहे. अखिल महाराष्ट्रीय हिंदु समाजांत इमानाची व स्वामीनिष्ठेची प्रौढी मिरविणारी एकच चां. का. प्रभू जात आहे.* चित्पावनांच्या उत्पत्ति स्थितीचा इतिहास म्हणजे अथेति निमक-हरामीचा, असा निदान सर्वत्र लौकीक आहे. पूर्वीची मराठेशाही सोडली तरी चालू आंग्लाईंत सुद्धां

चित्पावन मंडळ इंग्रजांच्या विरुद्ध

गेल्याचे दाखले दररोज दिसत आहेत. राजवाड्यांच्या मनोवृत्तीच्या चित्पावनांची अशी पोरकट समजूत झालेली दिसते कीं आपल्या जातीची ही नामुष्की नाहींशी करायला, इतर जातींविषयीं तसल्याच नामुष्कीचे कांहीं तरी लेखी पुरावे दरत करून ठेवले म्हणजे झालें. वेळ आली कीं बोट दाखवायला जागा तरी झाली ! दुष्कृत्यांचें परिमार्जन करण्याची ही तऱ्हा मननीय नाहीं असें कोण म्हणेल ? यामुळें कायस्थांची बदनामी करण्याचें

---

* या सद्गुणाचा सध्यां विकृत अर्थ घेऊन, इंग्रजी नोकरशाहीची कारकुं-डेगिरी करणं हींच कायस्थांचीं लक्षणें होऊन बसलीं आहेत, हें दुर्दैवच म्हटलें पाहिजे.

चीरकंकण हातीं बांधलेल्या राजवाडे भावे प्रभृतींच्या इतिहास–संशोधनाची गति वक्रनयनी झाली असल्याचे मासले अलीकडे पदोपदीं आढळतात. भाव्यांचें ' मराठी दप्तर ' घ्या, मंडळाचीं ' संमेलन वृत्तें ' घ्या किंवा इतर टांचणें टिपणें घ्या, त्यांत

माझ्यासारखी कधीं होशील

ही वृत्ति उद्दाम झालेली आढळते. मग संभाजीच्या खुनाची व तत्कालीन राज्यक्रांतीची जबाबदारी राजवाड्यानीं कायस्थांवर न टाकावी तर काय करावें ? ब्राह्मण उवडाउघड ब्रह्ममुखोत्पन्न ! सर्व जगत्रय म्हणजे त्याची जन्मप्राप्त जहागीर. सर्व विश्वच त्यांचें. त्यांच्यावर खुनांचा व राज्यक्रांतीचा आरोप कोणी कसा सिद्ध करणार ? बारा वर्षांच्या बालसंभाजीच्या जजमेंटनें चिडून संतप्त झालेल्या हरामखोर व खुनशी कायस्थ मंडळाच्या कारस्थानामुळें संभाजीचा खून व राज्यक्रांति झाली, अशी तत्कालीन् राजकारणाचें अंतरंग बारकाईनें पाहून ' समजूत झालेल्या ' राजवाड्यांना, कोणी झाला तरी हाच सरळ प्रश्न विचारील कीं ' कायस्थ विरुद्ध गेले ही गोष्ट खरी मानली, तरी संभाजीचा शब्द वेदवाक्य मानणारे भिक्षुकशाहीचे खंदे वीर महावीर व मुत्सद्दी ऐन राज्यक्रांतीच्या प्रसंगीं कोठें मेले होतें ? ' त्यांनीं खुनशी कायस्थांच्या चळवळींना पायबंद कां लावला नाहीं ? अवघ्या महाराष्ट्रांत जर 'शिवकालीं चांद्रसेनीयांची संख्या ५००० हून जास्त नव्हती ' (राज. पृ. ३९) आणि ब्रह्ममुखोत्पन्नांचा पसारा ढेकूण चिलट डांसाइतका विश्वव्यापी होता, तर त्यांना या अल्पसंख्य हरामखोरांचा संभाजीच्या जिवासाठीं कांहींच बंदोबस्त करतां येऊं नये ? असेंहि धरलें कीं सगळे ब्राह्मण अद्वैत चिंतनांत गांजाधुंद होते, तर संभाजीचा राज्यक्रांती टाळण्यासाठीं कोणकोणत्या ब्राह्मण वीरांनीं आपल्या जिवाची मसणवटी केली, याचा पुरावा मंडळानें किंवा राजवाड्यानीं अवश्य द्यावयास

पाहिजे होता. अझूनहि त्यांनीं तो द्यावा, अशी आमची आग्रहाची विनंती आहे. मात्र, राजद्रोहाचें व स्वराज्यनाशाचें शाब्दिक खापर कायस्थांच्या टाळक्यांवर फोडून जर या संशोधक महात्म्यांचे पूर्वज गतीला जात असतील आणि यांना स्वतःला याच जन्मीं मोक्षपद सुलभ असेल, तर त्यांनीं खुशाल आणखीहि विश्वामित्री सृष्ट्या निर्माण कराव्या. कोणीहि कायस्थ किंवा ब्राह्मणेतर त्यांना आड येणार नाहीं. वाटेल तर त्यांनीं स्वतःसाठीं महाराष्ट्राचा इतिहास उलट्या पावलांनीं लिहून काढावा; त्यालाहि आमची ना नाहीं.

मंडळांतल्या कांहीं नवीन तरुण संशोधकांनीं राजवाड्यांना ' गुरुवर्य गुरुवर्य ' किंवा ' इतिहाससंशोधनेश्वर ' म्हणून आकाशाइतके उंच धरले, आणि ' संभाजीकालीन राजकारणाचें अंतरंग मी अगदीं बारकाईनें संशोधन केलें ' असल्याची त्यांनीं केवढीहि घमेंड मारली असली, तरी आम्ही प्रतिज्ञापूर्वक सांगूं शकतों कीं राजवाड्यांना संभाजीकालीन् इतिहासाचा श्रीगणेशा सुद्धां अझून उमगलेला नाहीं. अलीकडे प्रो. जदुनाथ सरकार वगैरे संशोधकांनीं संकलित केलेल्या साहित्यावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं उपलब्ध

संभाजीचें चरित्र अत्यंत विपर्यस्त

आहे. तो जितका क्रूरकर्मा, व्यभिचारी, व्यसनी किंवा उतावळा म्हणून रंगविण्यांत आलेला आहे, तसा वास्तवीक प्रकार आतां दिसत नाहीं. संभाजी विरुद्ध कारस्थानें लढविणाऱ्या कंपूनें स्वतःवरील राज्यक्रांतीचें पाप टाळण्यासाठीं संभाजीविषयीं भलभलत्या कंड्या उठविल्या व त्या बखरींत उमटाविल्या, असें सिद्ध होण्यास आतां फारसा अवकाश नाहीं. आमचा मुख्य मुद्याचा प्रश्न एवढाच आहे कीं **सर्व कायस्थ मंडळ** (निदान कांहीं थोड्या कायस्थ व्यक्ति तरी) **संभाजीच्या विरुद्ध गेल्या होत्या काय** ? शिवछत्रपतीच्या स्वराज्यस्थापनेंत अकल्पनीय धडाडीनें व अतुल

स्वार्थत्यागानें पुढाकार घेणारे कायस्थ प्रभु शिवाजीचा मृत्यु होतो न होतो तोंच निमकहराम बनून राज्यक्रांति करण्यास कां उद्युक्त होतात ? राज्यक्रांती किंवा संभाजीचा वध साधण्यांत त्यांचा हेतु काय ? बरें, दुसऱ्याच छत्रपतीच्या अमदानींत कायस्थ लोक क्रांतिकारक बनतात किंवा ठरतात, तर पुढील सबंध मराठेशाहींत व पेशवाईतहि सर्व राजकारणाच्या नाजूक व महत्वाच्या जागांवर कायस्थ मुखत्यारीनें राहिले ते त्यांच्या एकनिष्ठेवर, कर्तबगारीवर, स्वराज्याभिमानावर टिकले, कां सारे छत्रपति व पेशवे हेच मूर्ख व टोणपे होते ? अझूनहि बऱ्याच देशी संस्थानांत कायस्थ दिवाण व कारभारी आहेत; ते कायस्थांच्या राज्यक्रांतिकारक चित्पावनी वृत्तीच्या पुण्याईवरच टिकले आहेत काय ? आजपर्यंतचा उपलब्ध इतिहास पाहिला तर असें स्पष्ट दिसून येतें कीं

छत्रपतीच्या तक्ताशीं चित्पावन मात्र बेइमान झाले; कायस्थ प्रभू अखेरपर्यंत राजनिष्ठच राहिले.

शिवकालीन् स्वराज्यस्थापनेची आणभाक करणाऱ्या दादजी नरस प्रभु देशपांड्यापासून तों शेवटच्या प्रतापसिंहासाठीं तब्बल १४ वर्षे विलायतेंत झगडणाऱ्या रंगो बापूजीपर्यंत कोण कोण कायस्थ छत्रपतीच्या तक्ताशीं बेइमान झाले, त्यांची यादी मंडळानें अवश्य प्रसिद्ध करावी, असा आमचा आग्रह आहे. घमेंडखोर मंडळ या विनंतीकडे ढुंकूनहि बघणार नाहीं, हे आम्ही जाणून आहों. एखाद्याच्या घराला आग लावून स्वस्थ मौज पहात बसणें हें ब्राह्मणांचें शील सर्वश्रुतच आहे. शिवाय इतरांना असभ्य ठरविण्यासाठीं ' मौनं सर्वार्थ-साधनम् ' मुलाम्यानें स्वतःला सभ्य मानण्याच्या कामीं मंडळाचे कार्यकर्ते मोठे इब्लिस आहेत.

मराठी स्वराज्याच्या कल्पनारंभापासून तों चित्पावन नोकरशाहीच्या

अेरावी वर्तनामुळें तें ठार होईपर्यंत छत्रपतींच्या नांवाचा तक्ताचा आणि स्वराज्याचा अभिमान धरून अनेक हाल अपेष्टांना आणि मत्सरी ग्रामण्यांना जर कोणी तोंड दिलें असेल तर तें एकट्या चां. का. प्रभु समाजानेंच. मराठी राज्याचा पायांत मराठ्यांच्या जोडीनें **कायस्थ प्रभू वीरांच्याच आहुती** पडल्या. तीव्र विरोधांना किंवा ग्रामण्यासारख्या मत्सरी छळांना दाद न देतां छत्रपतीच्या राज्याभिषेकासारखा ऐतिहासिक सुप्रसंग कायस्थांनींच पार पाडला. शिवाजीमहाराजांपासुन तों शेवटच्या छत्रपतीपर्यंतच्या प्रत्येक छत्रपतीच्या महत्त्वाच्या कामीं कायस्थ प्रभू वीरांचेंच रक्त खर्ची पडलेलें आहे. **मराठ्यांच्या सत्तेचा** उत्कर्ष पृ० ३६–३७ वर न्या० **रानडे** म्हणतात कीं " ज्या जातींवर देशाची सारी भिस्त अशा प्रमुख प्रमुख जातींमधून शिवाजीनें आपलें प्रधानमंडळ निवडून काढलें होतें. " चित्पावनांची जात त्या वेळीं अंधारांतच असल्यामुळें, न्यायमूर्तींनीं या मजकुरापुढें तत्कालीन मावळे, मराठे, देशस्थ ब्राह्मण आणि चां. का. प्रभू या ज्ञातींतील जी प्रमुख प्रमुख वीरांची नांवनिशी दिली आहे, त्या यादींत सहाजीकच चित्पावनांचा वाससुद्धां कोठें येत नाहीं. या यादीनंतर न्यायमूर्तींनीं शेरा दिला आहे कीं "**यांपैकीं एकानेंही शिवाजीशीं निमकहरामपणा केला नाहीं.** " निमकहरामपणाचें बीज* कोंकणांतून आलें आहे आणि

---

* "हे लोक (चित्पावन) मनाचे सरळ नसतात; आणि अल्पस्वल्प स्वार्थासाठीं राज्याचीं राज्यें धुळीस मिळविण्याला मागें पुढें न पाहणारे लोक या जातीमध्यें आजपर्यंत पुष्कळ उत्पन्न झाले, आणि त्यांनीं आपले पराक्रमहि त्या रीतीनें दाखविले. × × × स्वजातीच्या हितासाठीं अन्य जातीशीं द्वेष करून त्यांचे जे वास्तवीक हक्क किंवा अधिकार त्यांकडे दुर्लक्ष करणें, किंवा दाबून टाकणें हें मात्र वाईट. यद्यपि चित्पावन ब्राह्मणांमध्यें अशा प्रकारचे कित्येक लोक झाले खरे, आणि अद्यूनहि असल्या केत्या मनाचे कित्येक त्यांच्यामध्यें आहेत, हेंहि खरें. × × × यांच्या आंगीं आर्जवशक्ति हें मोठें कसब आहे आणि तेणें

ट...४

तें पेशव्यांच्या अमदानींत चित्पावनांनीं आपल्या भाग्योदयार्थ जेव्हां कोंकणांतून घांटमाथ्यावर प्रयाण केलें, त्या वेळींच तें त्यांनीं बरोबर आणलें, हें ऐतिहासिक सिद्ध तत्त्व कोणी कितीही मल्लीनाथ्या आणि व्युत्पत्त्या लढविल्या तरी खोडलें जाणें शक्य नाहीं.

शिवाजीच्या कारकीर्दीपासून—किंवा विधानार्थ त्याच्या शेवटच्या भागापासून म्हणा, तों संभाजीच्या अंतापर्यंत चां. कायस्थ प्रभूंपैकीं मुख्य पुढारी बाळाजी व त्याचा मुलगा खंडो बल्लाळ हे दोघेच जरी गणतींत घेतले, तरी त्यांनीं छत्रपतीच्या तक्ताशीं किंवा खुद्द छत्रपतीशीं काय विरोध किंवा कोणता निमकहरामपणा केला, हें पाहिलें पाहिजे.

शिवाजी हयात असतांनाच घरगुति कलहाला व सापत्न मातेच्या मत्सराला कंटाळून संभाजी घराबाहेर पडला व मोंगलाईत दिलेलखानास मिळाला. यांत स्वराज्यद्रोह झाला, असें उथळ विचार करणारे वाटेल तर म्हणोत. खरी वस्तुस्थिति अशी कीं तारुण्यानें फुरफुरलेल्या या मर्द मराठ्याला, शिवसिंहाच्या या सवाई पराक्रमी छाव्याला राजवाड्यांतल्या निष्क्रीय आयुष्यापेक्षां, मोंगलाईतच कां होईना, कर्तबगारीला कांहींतरी वाव पाहिजे होता. पुढें लवकरच तो परत येऊन पन्हाळ्यास शिवाजीस भेटला. सर्व गोष्टींचा खुलासा केला आणि " आपणांस साहेबांचे पायाची जोड आहे. आपण दूधभात खाऊन साहेबांचे पायाचें चिंतन करून राहीन. " (सभासद पृ. ९४) अशी प्रतिज्ञा करून तेथेंच राहिला. शिवाजीच्या शेवटच्या

करून ते कसलेंहि मोठें काम सहज तडीस नेतात. "

कै. रा. भि. गुंजीकरकृत सरस्वतिमंडळ.

(२) " ते (चित्पावन) स्वावलंबी, मेहनती, कोठेंहि पुढं घुसणारे, दीर्घसूचना मनांत आणणारे, पण कांहीं अंशीं आपल्यापुरतें पाहणारे, बुद्धिमान् पण संकुचित दिलाचे लोक आहेत. "

रा. नरसोपंत केळकर, केसरी ३-१०-१९२०

दुखण्यांतच सोयराबाईच्या ' राजाराम–राज्याभिषेका ' चें कारस्थान सुरू झालें व त्याला बहुतेक सर्व ब्राह्मण मंत्रीमंडळ सामील झालें. शिवाजीचा मृत्यु (३ एप्रील १६८०) होतांच या कारस्थानाला जोर आला. संभाजीला पन्हाळ्यासच एकाकी कैद करून राजारामाचा राज्याभिषेक उराकिण्याच्या या कारस्थानाला फक्त एकट्या बाळाजी आवजीचा कट्टा विरोध. शिवराई नाण्याप्रमाणें चिटणिशी लेखणीच्या मखलाशीचा दरख तमाम रियासतींत राजमान्य व लोकमान्य असल्यामुळें, चिटणीसानेंच पन्हाळ्याच्या बंदोबस्ताचीं पत्र लिहिल्याशिवाय मोरोपंत पिंगळे, अण्णाजी दत्तो सचिवादि मंत्र्यांच्या नुसत्या अकलेची मखलाशी फुकट होती. बाळाजीची मंत्र्यांनीं पुष्कळच मनधरणी केली. त्यानें स्पष्ट जबाब दिला " आम्ही दरखदार राजांचे. खावंद वडील संभाजी महाराज असतां अशीं पत्रें आम्ही लिहिणार नाहीं. तेव्हां तुम्हांस हा आग्रह करण्याचें कारण नाहीं. " (चिटणीस, पृ. २) परंतु मंत्र्यांचा आग्रह अगदीं निकरावर आला. त्यांतच सोयराबाईच्या कडक आज्ञेची भर पडली:–"तुमचे हातचें पत्र नसल्यास लोकांस पत्राचा विश्वास पडणार नाहीं. यास्तव तुम्हाकडे दरख, त्या अर्थें बरीं वाईट पत्रें तुम्ही लिहावीं, हें तुम्हांस प्राप्त. लिहून द्यावीं." सत्तेपुढें शहाणपण व समर्थापुढें अहंता चालविणें बरें नव्हें, म्हणून नाइलाजानें "मी लिहीत नाहीं. मूल आवजी बावा आहे, त्यास स्वाधीन करितों. पाहिजे तस करवा. " असें सांगून बाळाजी वैतागानें स्वस्थ बसला. बाळाजीचा मुलगा आवजी याचें अक्षर थेट बापाच्या मखलाशीचें असे. त्याचा फायदा मंत्र्यांनीं घेऊन आवजीकडून वाटेल तशीं पत्रें लिहून घेतली. संभाजीनें हीं पत्रें पकडलीं. तेव्हां संभाजीपुढें जबाब देतांनाः––

"* * * बाळाजी आवजी यांनीं उत्तर दिल्हें कीं, राजाराम सहिष्णु " आणि माहाराजांचे मनापासोन यास अधिकारी करावें व सर्वांचीं " अंत:करणें त्यांचे ठायीं वागतात खरीं; परंतु ईश्वराची मर्जी असती

" तरी राजाराम साहेबांस ज्येष्ठत्व कां दिलें नाहीं ? तस्मात् संभाजी
" महाराजांचा पुण्योत्कर्ष, उग्रसेवेचें माहात्म्य; त्यांत सोयराबाई साहे-
" बांनीं विषप्रलय करून महाराजांस मारिलें. तें सविस्तर राजश्रीस
" कळलें. तेव्हां त्यांचा माथां आप्रमाद नाहीं. "

—चिटणीसकृत बखर.

असा स्पष्ट खुलासा होतांच " चौक्या उठविल्या. बाळाजी आवजी प्रभु चिटणवीस यांनीं आपलें काम करावें असें सांगून (संभाजी महाराजानें) कृपा केली. " (कित्ता. पृ. ६) इतकेंच नव्हें तर सर्वत्र शांतता झाल्यावर रायगडावर जो पहिला दरबार भरला त्यावेळीं बाळप्रभूला उद्देशून संभाजीनें काढलेले उद्गार पहाः—

" * * * कचेरी करून सर्वांस बोलावून 'चुकली गोष्ट आहे ती तुम्हास
" माफ केली. मनुष्यापासोनच विरुद्ध गोष्ट घडते तीं घडली. तुम्ही
" या गोष्टीची काळजी शपथपूर्वक करूं नका. तुम्ही सांगाल तशी मी
" वर्तणूक करीन. महाराजांचे हाताखालीं वागला; त्या अर्थीं तुम्ही
" आम्हांस त्यांचे ठिकाणीं आहां. राज तुमचें, बुडवा वा तारा.' सर्वांस
" जीव भरंसा वाटून आपापले कामावर सर्व हमवार जाले."

चिटणीसकृत बखर.

तत्कालीन् कायस्थांचा मुख्य पुढारी बाळप्रभू चिटणीस हा, वरील पुराव्यावरून तरी, संभाजीच्या विरुद्ध गेला, असें मुळींच सिद्ध होत नाहीं. विरुद्ध गेलेल्या मंडळींची त्या खवळलेल्या नरव्याघ्रानें ठेवलेली बरदास्त बखरींत येणेंप्रमाणें आढळून येतेः-- " किल्ल्यावरील लोक कित्येक फितले होते. दिंडी लाविली नाहीं. महाराज दिंडींनेंच किल्ल्यावर गेले. कंक व सरनोबत भेटले आणि कान्होजी भांडवलकर हवलदार सदरेस होते त्यांस आधीं कैद केले. आणि मोरोपंत प्रधान व अंणाजी सचिव यांचे घरीं चौक्या पाठऊन कैद केले......मोरोपंत प्रधान व सचिव यांचीं

घरें लुटून बेड्या घातल्या. " मोरोपंत सचिवादि प्राणी कायस्थ प्रभु असल्याचा पुरावा आम्हाला माहीत नाहीं. मग, ही बक्षिसी राजनिष्ठेबद्दल मिळाली कीं काय? राज्याभिषेकाच्या वेळीं मात्र " त्रिंबक बाजी देशपांडे खासनीस यांणीं व आणखी ममतेंतील यांणीं महाराजांस विनंती करून बोलले कीं ' साहेब सिंहासनाधीश होणार आणि प्रधान यांचे घरीं चौक्या हें विहित नाहीं. ' याजवरून चौक्या उठविल्या. " (चिट. ६) सारांश, संभाजीच्या कारकीर्दीच्या सुरुवातीलाच त्याच्याविरुद्ध जें कारस्थान झालें, तें राजकीय होतें, धार्मिक नव्हतें. त्यांत मुख्य पुढाकार मोरोपंतादि ब्राह्मणांनीं घेतला होता; बाळप्रभूचा व कायस्थांचा त्यांत मुळींच संबंध नव्हता, हें सिद्ध करण्यासाठीं आणखी पुरावे मंडळाला पाहिजे असतील तर त्यांनीं संशोधनवृत्ती सोडून प्रथम इतिहासवाचन करावें, अशी सूचना आहे.

यापुढें असा प्रश्न साहजिक येतो कीं जर बाळप्रभूविषयीं आलेल्या संशयाची संभाजीची निवृत्ति झाली होती, तर त्यानें बाळप्रभूला पुढें हत्तीच्या पायीं कां दिलें? या कटाची थोडी परिस्फुटता केली पाहिजे. त्यासाठीं कांहीं महत्वाच्या हकीकतींच्या तारखांची जंत्री खालीं देत आहें:—

सन १६८०

१९ मे ते १६ जून:—आण्णाजी दत्तो, मोरोपंत पिंगळे, प्रल्हाद निराजी यांना सेनापति हंबीरराव मोहिते कैद करून संभाजीपुढें पन्हाळ्यास आणतो. सर्व लष्कर संभाजीला छत्रपति मानतें.

१२ जून:—संभाजी पन्हाळ्याहून निघतो.

१८ जून:—संभाजी रायगडला येऊन राज्यकारभार हातीं घेतो. राजारामाला कैद करतो.

२० जुलई:—संभाजीचा राज्याभिषेक.

१२ ऑक्टोबरः—मोरोपंत पिंगळ्याचा रायगडास मृत्यु.

२० नवंबरः—बाळप्रभूचा मुलगा आवजी बल्लाळ संभाजी छत्रपतीचा खलिता घेऊन वकील नात्यानें मुंबईला टोपकर कंपनीकडे जातो.

सन १६८१.

ऑगष्टः—संभाजीला विषप्रयोग करण्याचें कारस्थान उघडकीस येतें.

४ ऑगष्टः—आण्णाजी दत्तोवर नाराजी होऊन तो ठार मारला जातो.

२ सपटंबरः—बाळाजी आवजी चिटणीस, महादाजी अनंत, सोमाजी दत्तो व हिरोजी फरजंद यांना ठार मारण्यांत येतें.

या जंत्रीवरून वाचकांना स्वतंत्रपणें पुष्कळ अनुमानें काढतां येतील. संभाजी रायगडास आल्यानंतर तब्बल एक वर्ष दोन महिने बाळप्रभू आपल्या चिटणिशीवर मुखत्यारीनें होता. राज्याभिषेक झाल्यानंतर बरोबर चार महिन्यांनीं आवजी पंडिताला (बाळाजीच्या मुलाला) ' ॲम्बासडर' दरबारी वकील नात्यानें बनिया कंपनीकडे मुंबईस पाठवितो. अर्थात चिटणिसाच्या घराण्याबद्दल किंवा सर्व कायस्थांबद्दल संभाजीचा विश्वास अभंग होता, हें सिद्ध होतें. सन १६८१ च्या ऑगष्टमध्यें अवचित विषप्रयोगाचें कारस्थान उघडकीस येतें आणि तडाक्यासरसा आण्णाजी दत्तो सचीव ४ ऑगष्टला ठार मारला जातो. नंतर एक महिन्यानें बाळाजी व इतर मंडळीं ठार मारली जातात. बाळाजीला ठार मारविण्याची जी ब्राह्मणी कारवाई झाली ती याच महिन्यांत.

ब्राह्मणी कारवाईचा नेहमीं एक विशेष असतो. तो म्हणजे ' परभारें पावणे तेरा ' हा होय. सातारा राज्याचें व प्रतापसिंह छत्रपतीचे बारा वाजविण्यांत सुद्धां कुप्रसिद्ध चित्पावन ' आयागो ' बाळाजीपंत नातू यानें हेंच धोरण स्वीकारलें होतें. आजहि नेहमींच्या व्यवहारांत ब्राह्मणी कारस्थानाचें धोरण पाहुण्याच्या टाळक्यानें विंचू ठेंचण्याचेंच असतें. ब्राह्मण कधीं

उघड माथ्यानें समोरासमोर येऊन भिडत नाहीं. तें त्याचें ब्रीद नव्हे, तीं त्याची अक्कल नव्हे, तें त्याचें तोंड नव्हे, तो त्याच्या रक्ताचा गुणच नव्हे ! संभाजीचा कलुषा झाला तरी भिक्षुकच. दाक्षिणी आण्णाजी दत्तो झाला काय किंवा उत्तरी कलुषा झाला काय, सर्व ब्राह्मण एकजात एकधोरणी. कलुषा हा कवि होता. त्याची रंगेल बायको ऽ त्यानें स्वामीचरणीं अर्पण केली होती; अर्थात् तो मोठा स्वार्थत्यागी ब्राह्मण म्हटला पाहिजे. हा महान् कपटी व धूर्त भिक्षुक अवरंगझेबाचा कारस्थानी ' सी.ऐडी ' म्हणून दक्षिणेंत येऊन मराठी स्वराज्याच्या काळजाशीं चिकटून बसला होता. त्याच्या शाबरी मंत्राच्या प्रभावाखालीं संभाजी पूर्ण दडपला गेला असतांना त्याच्या गुप्त पत्रामुळें दिल्लीहून नूरमहंमदखान दक्षिणेवर गानिमी काव्याची चाल करून आला. त्यावेळीं बाळाजीनें संभाजीला खऱ्याखुऱ्या परिस्थितीची निर्भीडपणें ओळख देऊन, त्यास ताळ्यावर आणण्याचें धाडस केलें. संभाजीच्या नजरेस कलुषाचीं कारस्थानें आलीं व त्यानें बाळाजीनें लिहून आणलेल्या पत्रांवर स्वदस्तुरचें शिक्का मोर्बत केलें. हीं पत्रें शंकराजी नारायण सचीव व श्रीनिवासराव प्रतिनिधी यास पोंहचतांच त्यांनीं नूरमहंमदच्या सैन्याचा पार धुव्वा उडविला. स्वराज्यनिष्ठेला स्मरून बाळाजी आवजीनें संभाजीला जर याच प्रसंगीं जागें केलें नसतें, तर कलुषाच्या या पहिल्या कारस्थानालाच संभाजी बळी पडला असता हें अधिक विषद करून सांगायला नकोच. अर्थात् राजवाड्यांच्या कल्पित कादंबरीप्रमाणें संभाजी कमिशनरच्या जजमेंटानें चिडून जाऊन सर्व कायस्थ मंडळ त्याच्याविरुद्ध गेलें असें जर मानलें, तर बाळप्रभूच्या या उत्कट कामगिरीची वासलाद ते

ऽ कवि कलुषा कबजी म्हणोन कनोजी ब्राह्मण बहुत विद्वान्, मंत्रशास्त्र विद्या आगम त्यास बहुत गम्य असे होते. त्यांची स्त्रीहि चतुर होती. त्यांनीं महाराज वश करावे म्हणून वशीकरण मंत्रप्रयोग करून महाराजांची बहुत जवळीक व कृपा संपादून आगोदर राज्याभिषेकापूर्वीं होतेच. चिट. पृ० ७.

कशी काय लावणार ? राजवाड्यांच्या मत्सरी संशोधक बुद्धीला या कामगिरीचें महत्व फारसें वाटणें शक्य नाहीं हें खरें, परंतु या कामगिरीच्या उलट्या पेंचामुळें कलुषाच्या कारस्थानाला जो जबरदस्त धक्का बसला, त्यामुळें तो तरी बाळप्रभूच्या चिटणीशीला यापुढें वचकूं लागला. इतकेंच नव्हे तर मराठी राज्य बुडविण्यापूर्वी त्या राज्याच्या **चिरस्थाइत्वाला सदैव चैतन्य देणारा आत्मा** जो बाळाजी आवजी त्याचा कांटा प्रथम दूर करण्याकरितां त्याला उपाय शोधावे लागले. हे उपाय शोधीत असतांनाच त्याला एक चित्पावनी वृत्तीचें कायस्थ पात्र हाताशींच सांपडले आणि ब्राम्हणांच्या लोकविश्रुत पॉलीसीप्रमाणें. .

कायस्थाच्या नरड्यावर कायस्थ

बसवून कलुषानें आपला डाव बोलबोलतां सिद्ध केला. स्वार्थासाठीं आपल्या जातभाईचीं आंतडीं खाणारा हा कायस्थाधम म्हणजे **दादजी रघुनाथ देशपांडे महाडकर** हा होय. * याचा व बाळप्रभूचा द्वेष होता. कबजी आल्यापासून ही स्वारी त्याच्या पुठ्यांत, कृपेंत, अगदीं थेट अंतरंगांत घुसलेली असे. पहिल्यापासूनच या केतूचा बाळप्रभूच्या चिटणिशी व कारखानिशी दरखावर डोळा होता. हा कबजीच्या पुठ्यांतला असल्यामुळें संभाजी छत्रपतीशीं याला केव्हांहि मज्जाव नसे. सन १६८१ च्या ऑगष्टांत विषप्रयोगाचें फिसाट उपटतांच या चित्पावनी कायस्थानें, कलुषाच्या चिथावणीवरून, संभाजीच्या कानाला, बाळप्रभूविरुद्ध दंश केला. आधींच संभाजी अरंसाट पिसाळलेला. त्यांतच दादजीनें आगींत तेल ओतलें. "चिटणिशी व कारखानिशी आपण करावी हे इच्छा (धरून) महाराजांस सुचविलें जे

---

* या हरामखोरानें शिवाजीच्या वेळीं बेलवाडीच्या येसप्रभूचा गळा कापला व सावित्रीबाई ठाणेदारणीलाहि अधर्मयुद्धानें पकडली. बाळप्रभू चिटणिसालाहि अखेर हाच भोंवला. असला नराधम शंख प्रभुरत्नमालेंत गोवणाऱ्या कायस्थ मालाकाराची तारीफ करावी तेवढी थोडीच.

बाळाजी आवजी चिटणीस याणीं पत्रें फितव्याची एकंदर राज्यांत व पन्हाळ्यास लिहिली असता, त्याजवर कृपा करूं नये. येखत्यारींत ठेवणें चांगलें नाहीं. त्यांचें भाऊ शामजी आवजी कारखाननीस व सचिव यांनीं राजकारण हे बळाविलें." (चिट. पृ. ९) झालें. विषाचा एक थेंब पुरे. संभाजी महाराज म्हणजे काय ? स्वराज्यांतल्या फितुरांनीं व कलुषाच्या भिक्षुकी डांवपेचांनीं पुरे 'हॅमलेट' बनलेले. त्यांनींहि "होय, फितव्यांत होते. पण बाळाजीनी आग्रह धरून पत्रें लिहिलीं नाहींत." असें म्हटलें. त्यावर "सरकार, ही शुद्ध लुच्चेगिरी आहे. आपण नामानिराळे राहून पुत्राला पुढें केला. दुसरें काय ?" अशी दादजीची मखलाशी होतांच ताबडतोब सर्वच जबाबदार चिटणिसांना हत्तीच्या पायाखालीं ठार मारण्याचा हुकूम. तोंडीं हुकूम मिळण्याचाच काय तो अवकाश, कलुषा तो अंमलांत आणून पार मोकळा ! अशा रीतीनें कलुषानें आपल्या वाटेंतला कांटा दूर केला. पण दादजी रघुनाथ देशपांड्यांना चिटणिशी व कारखानिशी ! वाचकहो, जरा थांबा. बाळप्रभूची चिटणिशी म्हणजे पेशव्याची पेशवाई नव्हें कीं ती असल्या उलट्या काळजाच्या कारस्थानानें मिळेल व मिळाली तरी पचेल ! बाळाजी, त्याचा पुत्र आवजी व बंधु शामजी या तिघांचा खून झाल्याचें वर्तमान येसूबाईला कळतांच तिनें संभाजीची झणझणीत कान उघडणी केली. ती म्हणाली "बाळाजी प्रभु मारिले हें उचित न केलें. बहुता दिवसांचे आणि इतबारी व पोक्त. थोरले महाराज कृपाळू, सर्व अंतरंग त्याजपाशीं होते. चिटणीस राज्याचे व आपले प्राण ऐसे म्हणत आले. वंशपरंपरेनें चिटणिशी देऊन पत्र शपथपूर्वक त्यांस दिलें. तें माहीत असोन, त्यांणीं अपराधहि कांहीं केला नाहीं. (असें असतां) लहानाचें (क्षुद्राचें) सांगण्यावर हे गोष्ट कशी केली ? सर्व कारकून गेले, मारिले, बेदील झाले, अन्यायीही झाले, एक एक होते तेहि ऐसे केलें. पुढें राज्य कसें चालेल ? " यावर संभाजी महाराज म्हणतात, "आमचेही मनांत

ही गोष्ट नव्हती. परंतु रागाचें समयीं बोललों तितक्यावर परवानगी सांगून झालें ते वाईट वाटून उठूनआलो. वाईट गोष्ट झाली खरी. तुम्ही त्यांचे धाकटे पुत्र दोघे आहेत ते खासगीकडे (ठेवून) त्यांचा बंदोबस्त दरमहा देऊन चालवावा. त्यांचे कारकून लिहिणार त्यांचे हातेंच काम चालविण्याचें. मुलें लहान आहेत. त्यांजवर कृपा करावयाची. " बाळप्रभूच्या सर्व चरित्राचा अंत हा असा झालेला आहे. यांत ' वेदोक्त ' कोठें आलें, ' संतप्त कायस्थ ' कोठें घुसले, ' विषमतेचा जाच असह्य झालेले ' चांद्रसेनीय कोठें रुसले, तें फक्त मंडळाला व दीर्घबुद्धी राजवाड्यांनाच माहीत. बाळाजी आवजींचें समग्र चारित्र वाचणाऱ्या कोणत्याहि स्वकीय परकीयाला ज्याच्या अराजनिष्ठेचा कधीं पुसटसुद्धां संशय आला नाहीं, त्याच प्रभुवीराच्या माथीं राजवाडे एखाद्या बेफाम दरोडखोराप्रमाणें प्रभुद्रोहाचें खापर फोडतात व मंडळ या हलकट कृत्याला आपल्या चतुर्थ संमेलनवृत्तांत प्रसिद्धी देतें, या कृत्याला नांव तरी काय द्यावें ?

आतां संभाजीच्या सर्व कारकीर्दीत अनेकांपैकीं जो कायस्थ प्रभू प्रामुख्यानें आढळतो, तो वरील बाळाजी आवजीचा मुलगा खंडो बल्लाळ हा होय. याचेंहि समग्र चारित्र आजला उपलब्ध नाहीं असें मुळींच नाहीं. पण तें पहाण्याची राजवाडे तसदी घेतात कशाला ? तथापि या प्रभूवीराच्या राजनिष्ठेबद्दल इतर बखरकारांच्या पुराव्यांचा उल्लेख करण्यापूर्वी न्यायमूर्ति रानड्यांचा अभिप्रायच प्रथम घेऊं. म० स० उत्कर्ष पृ० ११०—१११वर ते म्हणतातः—

> " प्रभूजातीच्या सरदारांपैकीं दोघांचीं नांवें सांगण्याजोगीं आहेत. हहिला खंडो बल्लाळ चिटणीस—शिवाजीचा मुख्य चिटणीस बाळाजी आवजी याचा मुलगा. त्याच्या बापास व चुलत्यास संभाजीनें जरी निर्दयपणानें ठार मारिलें होतें, तरीपण खंडोपंतानें एकनिष्ठपणानें चाकरी करून पोर्तुगीज (फिरंगी)

लोकांबरोबर झालेल्या लढाईंत त्यानें तरवार गाजविली. सबब संभाजीची त्यावर मर्जी असे."

राजवाडे हा उतारा नीट लक्षपूर्वक वाचतील, तर चिकित्सक न्यायमूर्तींनीं अनेक ऐतिहासिक कागदांचें तीक्ष्ण अशा न्यायबुद्धीनें परिशीलन करून काय निष्कर्ष काढला, हें त्यांना नीट पटेल. कायस्थांच्या वेदोक्त अधिकाराविरुद्ध संभाजी गेल्यामुळें कायस्थ त्याच्याविरुद्ध गेले, त्यामुळें सर्व तंत्र बिघडून संभाजी पकडला व मारला गेला, असें म्हणून त्या वेळच्या क्रांतीची जबाबदारी राजवाडे कायस्थांच्या माथीं मारतात. वरील साधार विवेचनावरून हें स्पष्टच होत आहे कीं शिवाजीच्या घराण्याची निरपेक्ष सेवा करण्याच्या कामांत अग्रगण्य आणि ज्यांच्या स्वामीभक्तीच्या बळावरच मराठेशाहीची स्थापना झाली त्या चांद्रसेनीयांवर कोणत्याही इतिहासकारानें आजपर्यंत राजद्रोहाचा असला घाणेरडा आरोप ठेवलेला नाहीं. संभाजीला दुर्व्यसनपराङ्मुख करण्याचा प्रयत्न चां. का. प्रभूंनींच केला. अनेक प्रसंगीं संभाजीचा जीव चां. का. प्रभूंनींच वांचविला. अर्थात् संभाजीच्या वेळीं राज्यक्रांती होऊन संभाजीचा जो हृदयविदारक अंत झाला त्याला कारण कायस्थप्रभूंचा राजद्रोह नसून भिक्षुक मंत्र्यांच्या कारस्थानांनीं उत्पन्न झालेली बेबंदशाही होय, असें सिद्ध करून दाखविण्यास फारसे प्रयास पडणार नाहींत. इतिहास पाहिला तर असें स्पष्ट स्पष्ट दिसून येईल कीं राजद्रोहाचें कडू चित्पावनांना आरंभापासूनच पाजलेलें आहे; हें त्यांचा प्रवेश राजकारणपटांगणांत झाल्यापासूनच दिसून येतें ! बाळाजी विश्वनाथापासून शेवटच्या बाजीरावापर्यंतच्या कोणत्या पेशव्यानें स्वामीद्रोह केला नाहीं तें दाखवून द्यावें, असें आमचें चित्पावनांना आव्हान आहे. अलीकडे इंग्रजीशाहींत राजद्रोहाचा धडा इतरांस चित्पावनच घालून देत आहेत हें प्रस्तुतच्या राज्यकर्त्यांनीं सर्वांस वेळोवेळीं सिद्ध करून दाखविलें आहेच. मराठेशाहींतील ब्राह्मणांनीं राजद्रोह केल्याचीं प्रत्यंतरें पहावयाचीं असल्यास

कै० भागवत यांचें **मराठ्याचे चार उद्गार** हें पुस्तक पहावें. मराठी इतिहासांतील अत्यंत बारीकसारीक मुद्यांची चिकित्सा करतांना न्यायानजाड्यांना ज्या प्रभूंच्या अराजनिष्ठतेचा किंचित्‌सुद्धां कोठें भास झाला नाहीं. त्याचा राजवाड्यांना संभाजीच्या सर्व चरित्रांत येथून तेथून सारखा वास यावा, हें त्यांच्या बिघडलेल्या घ्राणेंद्रियाचें स्पष्ट चिन्ह नव्हे काय? सर्व कायस्थ मंडळ संभाजीच्या विरुद्ध कसें गेलें याचा उलगडा फक्त राजवाडेच करूं जाणोत. इतिहास या बाबतींत अगदीं निधड्या छातीनें त्यांच्या विधानाच्या चिंधड्या चिंधड्या उडवीत आहे. खंडो बल्लाळानें संभाजी महाराजांना अनेक संकटांतून * वांचविलें आहे. त्यानें गोव्यानजीक कुंभार

---

* (१) पुढें स्वारी गोव्याचें राजकारण झालें झणून तिकडे गेली. बरोबर **खंडोबा** गेले. बरोबर एक कलमदान व कागदाचें भेंडोळें घेऊन नेहमीं स्वारीबरोबर धांवावें. एके दिवशीं संभाजीचा घोडा खाडींत पोहणीस लागला. जेरबंद होता यामुळें घोडा घाबरा झाला. तेव्हां **खंडोबानीं** पाण्यांत शिरून जेरबंद कापिला. इतक्यांत एक शिपाई गलीमाचा पोहून सरकारवर चालून आला. त्याचे डोकींत कलमदान घातलें आणि घोडा कडेस आणिला. हें पाहून **खंडोबास** पोटाशीं धरून, तूं खरा इमानी आहेस असें बोलिलें. आणि अंगावरील पोषाख काढून दिला. आणि हींच वस्त्रें असें बोलिले. (सन१६८३).

—कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासाचीं साधनें पृ० ९–१०.

(२) याच प्रसंगाबद्दल आणखी दुसरा दस्तऐवज म्हणतो कीं:— " खासा राजश्रींनींही शिपायगिरी फार केली. त्यांचे रुबरू आप्पांनींही (खंडो बल्लाळनीं) तशीच केली. चार पांच फिरंगी कासे (खासे ?) तरवारीनें ठार केले. हें राजेश्रींनीं रुबरू पाहून, यशस्वी होऊन आलीयावरी राजश्रींनीं अप्पाशीं पोटाशीं धरून शाबासकी दिली." **–टीप १ पृ० २२६ प्रभुरत्नमाला.**

(३) " अप्पास पोटाशीं धरून ' शाबास. तुझी चिटणीशीं तुजला बहाल वतनी असे. जा तुझे वंशास धंदे चालविणार नाहीं तो भोंसल्याचा वीर्यज नाहीं ' असें बोलेन बहुमान केला." **–कित्ता. टीप १ पृ० २२८.**

(४) गोव्याच्या स्वारीवर जातांना संभाजीच्या मागें कलमदान घेऊन

जुवे येथील लढाईत छत्रपतीच्या तक्तासाठीं तरवार गाजविली आहे. वसई-च्या फिरंग्यावरली मोहीम याच प्रभू सरदारानें यशस्वी केलेली आहे. सन १६८५ त संभाजीची छावणी संगमेश्वरला असतांना, एका मुसलमान सर-दारानें येसूबाईचा मेणा कब्ज करून नेला असतां, तिच्या सुटकेसाठीं आणि पातिव्रत्यसंरक्षणार्थ खंडो बल्लाळनें आपल्या मावस बहिणीचा संतुबाईचा **बळी दिला आहे** आणि संभाजी महाराजांना शेवटच्या कड्याबेड्या पडे-पर्यंत वेळप्रसंग पाहून हरहमेष परिस्थितीची ओळख पटविण्यास न कचर-णाऱ्या खंडो बल्लाळानें अखेर मोगलांनीं धनि पकडतांच त्याचा कबिला स्वतः संरक्षण केला. हीं व आणखी अशींच अनेक आणीबाणीचीं स्वामि-कार्यें खंडो बल्लाळानें - केवळ संभाजीच्याच कारकीर्दींत नव्हे तर—शाहू महा-राजांच्या राज्यारोहणापर्यंत करून, इतिहासाच्या प्रत्येक पृष्ठाला आपल्या स्वामिनिष्ठेचे पोवाडे गायला भाग पाडलें आहे. हीं सर्व पृष्ठें खोटीं आणि राजवाड्यांची 'समजूत' मात्र खरी; तेव्हां केसरीनें म्हटल्याप्रमाणें मनूच खास बदलला म्हणायचा ! नाहींतर, ज्या गोष्टींचा निर्णय एकदोन वेळ नव्हे तर शेंकडों वेळां तावून सुलाखून ठरला गेला आहे, त्याच गोष्टीं उकरून काढून, राष्ट्रीय संवशक्तीच्या सध्यांच्या उत्क्रांत्यवस्थेंत राजवा-ड्यांनीं 'जातीजातींत वैमनस्य' उत्पन्न करण्याचा देशद्रोही उपक्रम कशाला केला असता ? चां. का. प्रभू समाजाला निष्कारण डिंवचल्यामुळें आणि चित्पावनांच्या प्रस्तुत उन्नतीच्या आद्यजनकास ज्या ज्या समाजांनीं (चां. का. व देशस्थ) हातीं धरून आश्रय दिला, त्यांच्याशीं बेइमान

धांवत असतांना—"अप्पास (खंडोबास) कळमळ येऊन रक्तवमन झालें. राजश्रींनीं मागें फिरोन पाहिलें. दृष्टीस पडल्यावरी पालखी उभी करोन बोलावून आणोन मेहेरबान होवोन, स्वारीचा कोतवालापैकीं एक घोडा बसावयास दिल्हा. तसेंच अप्पास एक नामी तरवार पण राजश्रींनीं देऊन, दुष्टांचा समाचार चांगला घेण्यास तूं डरूं नको असें सांगितलें." -**कित्ता. टीप २ पृ० २२४.**

झाल्यामुळें महाराष्ट्राला केवढ्या राष्ट्रीय आपत्तीखालीं दडपून जाऊन स्वत्व-पराङ्मुख व्हावें लागलें, याची तिळमात्र पर्वा न करतां, बेधडक वाटेल तो मजकूर बेगुमानपणानें छापण्याच्या धारीष्टाबद्दल भा. इ. सं. मं. ची करावी तितकी तारीफ थोडीच ! " **संभाजी महाराज व राजाराम साहेब यांचे कारकीर्दीत ग्रामण्य झालें नाहीं. यथास्थित चाललें.** " ही जुन्या बखरीची जर साक्ष आहे आणि कै. न्या. तेलंग यांनींहि ती सप्रमाण मान्य केली आहे, तर ' सामाजिक विषमतेचा जाच असह्य होऊन कायस्थ संतप्त झाले ' तो जाच कोणता ? शिवकालीन् काय किंवा इतर कालीन कायस्थ काय, किती झाले तरी ते आपल्या पुढाऱ्याच्या चळवळींच्या अनु-षंगानेंच राहणार. त्यांचा तत्कालीन् पुढारी म्हटला म्हणजे खंडो बल्लाळ. त्याच्याच विषयीं न्यायमूर्ती पुढें म्हणतात:—

" संभाजीच्या मरणानंतर तो राजारामाबरोबर जिंजीस गेला. ही सर्व मंडळी वेष पालटून जात असतां बल्लारीजवळ मोंगल सुभेदारानें त्यांना ओळखून तो त्यांना पकडण्याच्या बेतांत होता. इतक्यांत खंडो बल्लाळानें जिवाची पर्वा न करतां आपण मागें राहून आपल्या सोबत्यांस पुढें पाठवून दिलें. त्या सुभेदारानें खंडो बल्लाळ यास पकडून त्याचे हालहाल* केले,

* याच प्रसंगीं खंडो बल्लाळचा मुलगा बहिरोजी यानें आपण बापाच्या ठिकाणीं बसून त्याची मोंगलाच्या कैदेंतून सुटका कशी केली व पुढे बहिरो-बानें मोंगलांच्या अनेक अमानुष अत्याचारांना आपला बळी कसा दिला, ही हकीकत रा. रा. (आतां रावबहादूर) दत्तात्रय बळवंत पारसनीस यांनीं ' बहिरोबा ' नामक पुस्तकांत समग्र वर्णन केली आहे. ते पुस्तक वाचकांनीं एकवार अवश्य अवश्य वाचावें, अशी आमची शिफारस आहे. Forrest's Selections, Vol. I. p 80 मधील खालील उतारा पहा: —" *Khando Ballal Chitnis* was arrested on his way to Jinji by the Moghals at Trivedi Arunachal.

तरीपण त्याची स्वामिनिष्ठा यत्किंचितहि ढळली नाहीं. पुढें थोड्या वेळानंतर त्यानें जिंजीतून राजारामाची सुरक्षितपणें सुटका होण्याचा सुयोग जुळवून आणला. मोंगलांचे सैन्यांत कांहीं मराठे सरदार होते. खंडो बल्लाळानें आपलें कोंकणांतील वतन त्या सरदारांचे सर्वस्वीं स्वाधीन करून त्यांशीं स्नेहभाव संपादिला वरील सुयोग जुळवून आणला. शाहूराजे साताऱ्यास येऊन सिंहासनारूढ झाले तोंपर्यंत खंडो बल्लाळ जिवंत होते. या युद्धांत विजयश्री मिळविलेला दुसरा प्रभु सरदार प्रयागजी होय. औरंगजेब बादशहानें स्वतः सैन्य घेऊन साताऱ्यास पुष्कळ महिनेपर्यंत वेढा दिला होता. तेव्हां प्रयागजीनें मोठ्या शौर्यानें त्या शहराचें रक्षण केलें."

संभाजीच्या वधानंतर रायगडावर इलायचीबेगानें जी धरपकड केली आणि येसुबाई व बालराजे शाहू यांना दिल्लीस नेलें, त्या वेळींहि (शिवाजीशीं स्वराज्याची आणभाक करणाऱ्या दादजी नरस प्रभूचा मुलगा) कृष्णाजी देशपांडे, घरादाराचा आप्तकुटुंबाचा मोह सोडून, राजमातेबरोबर दिल्लीस निघून गेला. अशीं शेंकडों उदाहरणें देतां येतील.

यावर राजवाडे यांचें म्हणणें काय आहे ? संभाजीच्या अ–सौम्य

He induced the Hindu centry in charge of his cell to allow him to escape by substituting a man of similar features. His son Bhairoba offered to take his place and did so. Khando Ballal escaped and went to Jinji but the loyal devoted son was murdered by Tarbiat Khan. Khando Ballal was the son of Balaji Avji alias Balprabhu who was also murdered for devoted loyal services. Bhairoba his grandson offered his life to ensure the success of his father's plans for the relief of Jinji."

निर्णयावरून बिथरलेलें प्रभुद्रोही कायस्थ मंडळ तें हेंच काय ? नसेल तर तें कोणतें ? परंतु राजवाड्यांना प्रश्न विचारण्यांत हांशील नाहीं. मुळांतच जी कल्पित कादंबरी, त्याला ऐतिहासिक पुरावा तरी ते कोठला आणणार ?

टणत्काराच्या पहिल्या आवृत्तीच्या परीक्षणसमयीं ज्या अनेक समतोल वृत्तीच्या निस्पृह ब्राह्मण विद्वानांनीं आपापले अभिप्राय प्रगट केले, त्यांपैकीं लष्कर ग्वालेरचे **श्रीयुत माधवराव लेले**, बीए. एलसीई, यांनीं एप्रिल १९१९ च्या ' विविधज्ञान विस्तार ' मासिकांत या मुद्याविषयीं प्रगट केलेले विचार येथेंच उद्धृत केलेलें बरें. श्रीयुत लेले म्हणतात:—" संभाजीचा खून व तत्कालीन क्रांति प्रभू कायस्थांमुळें घडून आली नाहीं. ती घडून येण्याला मुख्यत: संभाजीचा शिवाजीच्या वेळेपासूनच दिसून आलेला मूर्ख, क्रूर, विलासी, अराजनिष्ठ व स्वेच्छाचारी स्वभावच कारण झाला; व त्याच्यामध्यें त्यानें राज्यावर येतांक्षणीं केलेल्या भयंकर अत्याचारामुळें व पुढील पशुतुल्य वर्तनानें भर पडली. शिवाजीच्या वेळची कर्ती मंडळी अर्थातच संभाजीसारखा नालायक मनुष्य राज्यपदावर येणें इष्ट नाहीं हें जाणत होती. त्या कर्त्या मंडळीमध्यें खरा एकोपा व दूरदृष्टी असती, तर संभाजीची कायमची वाट लावून टाकणें सुद्धां कठीण होतें असें नाहीं. पण बाळाजी आवजीच्या सद्धेतुक पण अप्रासंगिक व अस्थानिक फाजील राजनिष्ठपणामुळें तो योग जुळून आला नाहीं. त्याच्यासारखा थोर व कर्ता पुरुष या कामांत पुढाकार घेता, तर संभाजीचें आक्रमण व कायमचें नियमन करणें कठीण पडलें नसतें. या प्रसंगीं कायस्थ प्रभू त्यांच्या नेहमींच्या अंगीं खिळलेल्या निस्सीम राजनिष्ठेला चिकटून राहिले. त्यामुळें त्या वेळीं मऱ्हाटेशाहीवर तशा प्रकारचा कहर गुदरण्याला सवड झाली. कायस्थांनीं राजद्रोह केला नाहीं. उलट त्यांतील प्रमुख लोक संभाजीशीं मोठ्या निष्ठेनें वागत गेले, हें सिद्ध आहे. " (पृ. १५२–१५३)

वरील अभिप्रायांत श्री. लेले यांनीं पत्करलेली विचारसरणी कितीहि

सरळ आणि स्पष्ट दिसत असली तरी तींत ' राजनिष्ठपणा ' आणि ' राजकारणी मुत्सद्दीगिरी ' यां विषयींच्या शिवकालीन कायस्थांच्या कल्पनांचा बराच विपर्यास व्यक्त होत आहे. त्याचा थोडा खुलासा करणें प्राप्त आहे. हिंदुसमाज हा जात्या व्यक्तीमाहात्म्याचा (Hero-Worship) भोक्ता असल्यामुळें कोणत्याहि निष्ठेकडे पहाण्याचा त्याचा चष्मा नेहमींच विकृत असतो. खुद्द आजच्या कायस्थांची राजनिष्ठेची व्याख्याहि अशीच भ्रष्ट व विपर्यस्त बनलेली आहे. शिवकालीन कायस्थांच्या व तानाजी प्रभृति मराठ्यांच्या राजनिष्ठेंत व्यक्तिपूजेचा थोडा अंश असला तरी मुख्य आणि बराच भाग **स्वराज्यनिष्ठेचा** होता, ही गोष्ट पुष्कळ चिकित्सक विसरून जातात. शिवकालीं जनतेला स्वराज्य–संस्थापक व्यक्तीचा आदर व प्रेमभाव वाटणें कितीहि निसर्गसिद्ध असलें, तरी प्रत्यक्ष स्वराज्याभिमानापुढें ती व्यक्तीला महत्व देत नसे. कायस्थ प्रभू हे **प्रथम** स्वराज्यनिष्ठ आणि **नंतर** छत्रपति ऊर्फ राजनिष्ठ असत, हें अनेक उदाहरणांनीं सिद्ध करतां येईल. सोयराबाईच्या कारस्थानाला बाळाजीनें विरोध केला व संभाजीचा पुरस्कार केला तो ' फाजील राजनिष्ठेनें ' म्हणजे व्यक्तिमहात्म्याच्या स्तोमानें नव्हे. व्यक्तिमहात्म्य सोयराबाईच्या पक्षांत होतें. छत्रपतींची राजगादी म्हणजे भोसल्यांची वतनी जहागीर, त्यावर संभाजीला डावलून राजारामच बसवावा, असा या पक्षाचा कटाक्ष. बाळाजी या कटाक्षाच्या विरुद्ध. सोयराबाईपुढील त्याचें विधान (argument) असें मांडतां येईल. ही भाषा आधुनीक आहे, रंगभूमीला शोभण्यासारखी आहे. तथापि बाळप्रभूच्या विरोधाचा आशय त्यावरून वाचकांना विशेष स्पष्ट कळेल, म्हणूनच या भाषासरणीचा अवलंब येथें करणें प्राप्त आहे.

" मला संभाजी काय किंवा राजाराम काय, दोघेहि सारखेच. दोघांनाहि मी आवजी खंडूप्रमाणें कडी खांद्यावर खेळविले आहेत. पण मांसाहेब, स्वराज्यसंपादनाप्रमाणेंच स्वराज्यवृद्धीच्या कामांत व्यक्ति-

माहात्म्याचें प्राबल्य वाढलें कीं, कार्याचा घात झालाच पाहिजे, ही गोष्ट दृष्टीआड करूं नका, एवढीच माझी प्रार्थना आहे. राज्यावर संभाजी बसला काय, किंवा राजाराम बसला काय, साध्या भोळ्या माणसांना आपल्या दृष्टीचें पारणें सारखेंच फिटल्यासारखें वाटतें. पण प्रस्तुतच्या राज्याचा वारसा म्हणजे भोसले वराण्याचा खासगी मालमत्तेचा वारसा नव्हे. छत्रपतींच्या भवानीच्या कृपेनें जन्माला आलेल्या या हिंदवी स्वराज्याच्या पायांत हजारों इमानी मावळ्यांचे बळी पडले आहेत. शेंकडों कुटुंबांतल्या तरण्याबांड जवानांनीं आपलें आत्मसमर्पण केलें आहे; आणि स्वराज्यासाठीं झालेल्या आत्मयज्ञाच्या या मंगलकार्यासाठीं, मासाहेब, आपल्यासारख्या अनेक पुण्यवान् मातांनीं, मोठ्या धैर्यानें, आपल्या सुनांचीं मंगळसूत्रें कचाकच तोडून, त्यांच्या कपाळचीं कुंकवें स्वराज्याचीं गाणीं गात आपल्या हातांनीं पुसलीं आहेत, हें विसरूं नका. छत्रपति हे छत्राचे पति असले तरी छत्रपति म्हणून अखिल महाराष्ट्राला जबाबदार होते. छत्रपतींचें स्वराज्य म्हणजे भोसल्यांची जहागीर नव्हे; अवघ्या महाराष्ट्राची ती जहागीर आहे. स्वराज्याचा प्रश्न साऱ्या महाराष्ट्राच्या अब्रूचा प्रश्न आहे. रायगडावर विराजमान झालेली ही स्वराज्याची गादी, मासाहेब, महाराष्ट्रानें स्वयंस्फूर्तीनें बळी दिलेल्या सहस्रावधि वीरांच्या रक्तावर तरंगत आहे आणि याची साक्ष मराठशाहीच्या झेंड्यांत भगव्या रंगानें उमटलेली आज सारी दुनिया पहात आहे. "

व्यक्तिमहात्म्याच्या विरुद्ध असणारा बाळाजी राजकारणी दूरदृष्टीनें संभाजीचा पुरस्कार कां करीत होता, हेंहि सिद्ध करणें फारसें कठीण नाहीं. शिवाजीचा राज्याभिषेक होऊन महाराष्ट्रांत पायाशुद्ध स्वराज्य स्थापन झालें ही गोष्ट जितकी खरी, तितकीच तें बुडविण्याचे औरंगझेबाचे प्रयत्न विशेष जारी होते, ही गोष्टहि विसरतां कामा नये. शिवाजीच्या अखेरचा काळ वरवर पहाणाराला मोठ्या शांततेचा व सुबत्तेचा दिसतो खरा; पण वस्तु-

स्थिति अगदीं उलट होती. स्वराज्यस्थापना सोपी गेली पण तें टिकविण्याचें काम मोठें बिकट व भयंकर, असा त्या वेळचा मामला होता. राजाराम सुबुद्ध असेल, लोकप्रिय असेल, मनाचा कोंवळा सज्जन असेल अथवा मोठा विवेकीहि असेल! नऊ वर्षांचें कोवळें पोरच तें! त्याविषयीं कोणी काय अंदाज बांधावा? अर्थात् हिंदवी स्वराज्य--विध्वंसनार्थ अवरंगझेबाचे जे दांडगे लष्करी डांवपेंच सुरू होते, त्यांना तोंड देण्याची ताकद किंवा अक्कल, विशेषत: मिलिटरी कमांडरशिप संभाजीच्या आंगीं जितकी होती, तितकी कोणत्याहि हयात उच्च वर्णीयब्रुव कर्त्या पुरुषांच्या किंवा अष्टप्रधानादि घोडशाळेच्या आंगीं मुळींच नव्हती, हेंहि जर बाळाजीला कळत नव्हतें म्हणावें, तर तो चिटणीस तरी कसला, शिवाजीचा अंतरंगी दोस्त तरी कशाला झाला आणि सारी शिवशाही आमूलाग्र कशाला पारखली? संभाजींचें लष्करी कौशल्य व सैनिकांचें त्याच्यावरील प्रेम खुद्द शिवाजीनें स्वत:च अनुभवलें होतें आणि पुढें १० वर्षांच्या कारकीर्दीत बऱ्हाणपुरापासून तों थेट गोव्यापर्यंत संभाजीनें घातलेल्या धुमाकुळानें तें पूर्ण सिद्ध झालें. अत्यंत प्रतिकूळ परिस्थितींतहि, अवरंगझेब, शिद्दी, पोर्च्युगीज व इंग्रज यांना दे माय धरणी ठाय करणाऱ्या संभाजीनें आपल्या स्वराज्याचा एक इंचभर तुकडा सुद्धां कधीं चुकून गमावला नाहीं, ही कामगिरी कांहींच महत्वाची नव्हे काय? स्वराज्य टिकविण्यासाठीं लष्करी बुद्धिमत्तेचाच छत्रपति पाहिजे, या बाळाजीच्या आग्रहांतच त्याची राजकारणी दूरदृष्टी स्वच्छ दिसते. अष्टप्रधानांची नुसती बारभाई त्याला कमकुवत किंबहुना कारस्थानी अशीच वाटली. शिवाय, प्रधानमंडळाचा हा कमकुवतपणा, संभाजी पन्हाळ्याहून निघतांच त्याला सर्व सैन्यानें आपला छत्रपति मानून एकमुखी पाठबळ देतांच सिद्ध झाला. तेव्हां बाळाजीचें धोरण 'फाजील राजनिष्ठेचें' किंवा 'अप्रासंगिक' कसें? दुसरा प्रश्न असा उद्भवतो कीं अवघ्या नऊ वर्षांच्या कोंवळ्या राजारामाला छत्रपति बनविण्यांत या भिक्षुकी प्रधानमंडळाचा हेतु

काय ? यांना सैन्याचें पाठबळ नाहीं, स्वतःच्या मनगटांत लष्करी धमक नाहीं, फक्त भांडवल कारस्थानांचें व चहाड्याचुगल्यांचें ! ब्राह्मण मंत्री आणि बालराजा ही जोडी जमली कीं तेथें आपोआप पेशवाई उमटते. नामधारी मत्ता बालराजाची, खरी सत्ता या भिक्षुकी चाणाक्यांची, या एकाच उद्देशानें मोरोपंतादि ब्राह्मण मंत्री सोयराबाईच्या कारस्थानांत सामील झाले होते. यांत स्वराज्यनिष्ठा तर नव्हतीच नव्हती, पण राजनिष्ठासुद्धां बेगडीच होती. सवाई माधवरावाचें थेर माजविणारे बारभाईसुद्धां मत्ता पेशव्यांची सत्ता भटाभिक्षुकांची, याच क्षुद्र हेतूनें फुरफुरलेले होते. शिवाजीच्या मृत्यूनंतर प्रधानमंडळाचा हेतु कीं आतां नऊ वर्षांच्या बालराजारामाला डोक्यावर चढवून, आपली भिक्षुकी सत्ता वाटेल तशी गाजवितां येईल, तोच नानाफडणिसादि बारभाईचा हेतू सवाई माधवरावासारख्या २१ दिवसांच्या पोराला पेशवाई झूल चढविण्यांत होता. स्वतंत्र राज्यें कमाविण्याची ब्राह्मणांना कधींच अक्कल नव्हती व आतांहि नाहीं. उलट, ब्राम्हणेतरांनीं कमाविलेल्या राजसत्तेचे भिक्षुकी कारस्थानानें तीन तेरा करण्यांत ब्राह्मणवर्ग मोठा निष्णात आहे. चालू घडीच्या ब्राह्मणांच्या स्वराज्यपुराणांत हाच हेतु गुप्त असतो, हें ब्राह्मणेतरांच्या नीट गळीं उतरल्यास चालू स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळीचा तपशील फार निराळाच दिसूं लागेल ! सारांश, मराठशाहींतील बाळाजी प्रभृति कायस्थांची राजनिष्ठा ही व्यक्तिनिष्ठा नसून स्वराज्यनिष्ठा होती. जेथें संभाजीच्याच खऱ्या चारित्र्याचा विपर्यास होऊन बसला आहे, तेथें बाळाजी आवजीची स्वराज्यनिष्ठा ' फाजील राजनिष्ठा ' ऊर्फ व्यक्तिनिष्ठा वाटणें साहजिक आहे. संभाजीच्या वधानंतर खंडो बल्लाळ व धनाजी जाधव वगैरे मंडळींनीं कर्नाटकाचा जो प्राणांतिक वनवास भोगला, तो काय राजाराम व्यक्तीसाठीं ? संभाजीनें शिरक्यांचें शिरकाण केलें म्हणून गणोजी व राणोजी शिर्के भोसल्यांचें तळपट उडविण्याच्या हेतूनें मोंगलास मिळाले व जंजीला राजारामास

कोंडून धरला. शिर्क्यांप्रमाणेंच चिटणिसांचेंहि 'चिटणिसान' ऊर्फ कत्तल झाली होती, तरी खंडो बल्लाळ राजारामासाठीं मरत होता तो काय खुळा म्हणून? अर्थात् नव्हे. राजाराम कोण? स्वराज्याचें एक जिवंत प्रतीक. त्याचें नांव आणि स्वराज्याचें गांव! लोकसत्तानुवर्ती इंग्लंडांत जॉर्ज बादशाहांची जी आज किंमत आहे, तीच छत्रपति राजारामाची महाराष्ट्रांत होती. खंडो बल्लाळादि वीरांचे परिश्रम **स्वराज्यासाठीं** होते, व्यक्तीसाठीं नव्हते, किंवा स्वार्थासाठींहि नव्हते. जंजीचा वेढा फोडण्यासाठीं शिर्क्यांची मनधरणी खंडोबानें केली, तेव्हां शिर्के म्हणाले 'जसें आमचें शिरकाण केलें तसें भोसले यांचा निर्वंश झाल्यास चिंता नाहीं. हें फार चांगलें होतें.' त्यावर खंडोबानें दिलेलें उत्तर 'या समयास तुम्ही बोलतां हें योग्य नव्हे. तुमचें शिरकाण केलें तसेच आमचे तीन पुरुष हत्तीचे पायाखालीं मेले, तेही गेले. परंतु **हिंदूंच्या दौलतीकरितां आम्हीं झटतच आहों**. ज्यास जसा प्रसंग पडेल तसे झटतच आहेत.' (चिट. ५५) या उद्गारांत केवळ वैयक्तिक राजनिष्ठा आहे कीं व्यापक स्वराज्यनिष्ठा आहे, त्याचा वाचकांनींच निर्णय द्यावा.

संभाजीच्या चरित्रांत दुसरा एक विशेष आढळून येतो. तो हाच कीं राज्यसत्ता गाजवितांना त्यानें ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर असला भेद मुळींच बाळगिलेला दिसत नाहीं. अपराध्यांना शिक्षा ठोठावतांना त्यानें ब्राह्मणांचा मनुस्मृति प्रासादीक 'ब्रह्ममुखोत्पन्न'पणा, 'विश्वप्रभू'पणा किंवा 'चित्तपावन'पणा मुळींच न मानतां, ब्राह्मणेतरांप्रमाणेंच ब्राह्मणांनाहि सारखेच हत्तीच्या पायाखालीं तुडविलें. आपल्या बापानें भटांभिक्षुकांचें केवढें फाजील स्तोम माजविलें होतें आणि वेदोक्त राज्याभिषेक तो काय, पण त्यासाठीं भटांची केवढी मनधरणी व चांदी सोन्याचा त्यानें हकनाहक होम केला, हें संभाजीनें प्रत्यक्ष पाहून अनुभविलें असल्यामुळें, समजूत आल्यापासूनच त्याला ब्राह्मणांचा जन्मप्राप्त मानवी श्रेष्ठपणा, भूलोकचा देवपणा किंवा सर्वा-

गौण पावनपणा मुळींच मान्य नव्हता. शिवाजी ब्राह्मणांना पूज्य मानीत असे, तर संभाजी त्यांच्या मनुस्मृति प्रासादीक पूज्यत्वाला पूज्य किंमत देत असे. ब्राह्मण स्वतःला जरी प्रत्यक्ष ' भूदेव ' समजत असत, तरी संभाजी त्यांना इतरांप्रमाणेंच ' मलमूत्रजन्य ' माणसें समजत असे. विशेषतः ब्राह्मणांचीं भिक्षुकी कारस्थानें शिवाजीच्या वेळीं त्यानें प्रत्यक्ष अभ्यासिलीं असल्यामुळें, त्याची ब्राह्मणांविषयींची पूज्य भावना बाप हयात असतांनाच समूळ नष्ट झालेली होती. तरुण संभाजीनें ' बलात्कारें ब्राह्मणी भोगिली ' म्हणून त्यावर व्यभिचाराचा केवढा हलकल्होळ ! तरुण राजे किंवा राजपुत्रांवर फिदा होणाऱ्या स्त्रिया काय कधीं नव्हत्या, का आतां नाहींत ? आज देशी संस्थानांत काय चाललें आहे ? काश्मिर इंदोरच्या भानगडी तर आतां जगप्रसिद्धच आहेत. अहो, क्षुद्र नाटक्यांच्याहि मागें लागणाऱ्या चटोर पोरींना आज दुकाळ नाहीं; तर राजवैभवी, तरुण, शरीरानें भीम, अर्जुनाप्रमाणें धनुर्धारी, असल्या संभाजीच्या गळ्यांत इतर शिवांगीप्रमाणें, मानवी विकारांची तरुण ' ब्राह्मणी ' पडली, तर त्यांत बिघडलें कोठें ? ब्राह्मण देव म्हणून ब्राह्मणी देवी हें त्रयराशिक संभाजीला कोठें मान्य होतें ? तरुणतरुणींच्या काम्य वृत्तींत (मग त्याला व्यभिचार म्हणा कीं काय वाटेल तें नांव द्या !) उच्चवर्ण नीचवर्ण येऊंच शकत नाहींत. संभाजीवर एखादी ब्राह्मण तरुणी फिदा झाली असेलच तर तो त्या उभयतांच्या प्रेमाचा प्रश्न. प्रेमांत लौकिकी भेदांचें कारण काय ? वाटेल तर असेंहि विधान मांडतां येईल कीं राज्यकारभाराप्रमाणेंच 'लव्हाळ्यां'त सुद्धां संभाजी ब्राह्मण— ब्राह्मणेतर भेद मानीत नसे. मग एकट्या संभाजीवरच व्याभिचाराचा भडिमार कां ? तरी बरें, कल्याणच्या मुलाण्याच्या सुनेला ' आई ' मानणाऱ्या शिवाजीला एकदोनच नव्हे तर चार पट्टराण्या होत्या आणि संभाजीची मात्र एकच येसूबाई पट्टराणी होती ! बाजीराव पेशव्याची मुसलमान मस्तानी बिनतक्रार शनिवारवाड्यांत पचते

आणि संभाजीची खरी खोटी ब्राह्मणी त्याच्यावर गहजबास कारण होते, हा ब्राह्मण—ब्राह्मणेतर भेद मनोरंजक आहे खरा. सारांश, संभाजीला ब्राह्मणांचें श्रेष्ठत्व मुळींच मान्य नसल्यामुळें आणि तो आपली डाळ मुळींच शिजूं देणार नाहीं, ही मोरोपंतादि ब्राह्मणांची खात्री असल्यामुळें, सोयराबाईच्या कारस्थानाकडे एकदिलानें वळण्यापलीकडे त्यांना गत्यंतरच नव्हतें. यांत कसली स्वराज्यनिष्ठा आणि राजनिष्ठा ?

यानंतर राजवाड्यांचा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं:

> "तदनंतर दुसरी मोठी फिर्याद नारायणराव पेशव्यांच्या प्रधानकीच्या
> "वेळीं झाली.त्यांत चांद्रसेनीयांनीं भाताचे पिंड वगैरे न करतां,शूद्र-
> "वत् आचार करावे, असा निर्णय केला,तो. कागदपत्रीं प्रसिद्ध आहे.
> "शूद्रांना फक्त पांच संस्कार आहेत, व चांद्रसेनीयांना बारा आहेत,
> "असें गागाभट्ट म्हणतो. परंतु नारायणरावांच्या कारकीर्दींत चांद्रसे-
> "नीयांची पिछेहाट शूद्रत्वापर्यंत गेली.* * * चांद्रसेनीयांच्या वेदा-
> "धिकाराला नारायणरावानें व तत्कालीन कांहीं*ब्राह्मणांनीं विरोध
> "केला, त्याचा परिणाम असा झाला कीं रघुनाथराव दादाचा हस्तक
> "जो सुमेरसिंग त्याच्या द्वारा नारायणराव जिवास मुकला व मराठे-
> "शाहींत पंचवीस वर्षे यादवी माजली. कित्येक कायस्थ मित्रांच्या
> "**सांगण्यांत** असें येतें कीं नारायणरावाच्या वधांत कायस्थांचा
> "हात होता आणि हें सांगण्यांतील अर्थ अगदीं संभवनीय दिसतो.
> "रघुनाथरावाचा जीव कीं प्राण म्हणजे सखाराम हरी गुप्ते. नारायण-
> "रावाच्या वधाच्या बाबतींत सखाराम हरीची सल्ला रघुनाथराव दादाला
> " अवश्यमेव मिळाली असली पाहिजे."

या उताऱ्यांत राजवाडे ऐतिहासिक सत्याच्या जवळजवळ—पण भीत भीत—आले आहेत, ही गोष्ट आम्ही केव्हांहि अमान्य करणार नाहीं. पहिल्या

---

* या वेळीं अर्थात् चित्पावनांनीं.

उताऱ्यांत काल्पनिक विधनांच्या पुष्ट्यर्थ त्यांनीं जो मुर्दाडपणा स्वीकारला आहे तो या उताऱ्यांत बराच पातळ होऊन ते ऐतिहासिक मुद्यांच्या नजीक येऊन ठेपले आहेत. तथापि त्यानीं नारायणराव पेशव्याच्या वेळच्या चां० का० प्रभूंवरील ग्रामण्याच्या बखरी वाचण्याची जर थोडी तसदी घेतली असती; निदान या प्रकरणाबद्दल अलीकडील इतर विद्वानांनीं ठरविलेल्या सिद्धांतांकडे ते जर क्षणभर लक्ष पुरविते, तर ऐतिहासिक मुद्याच्या इतके जवळ येऊनसुद्धां त्यांनीं जीं कित्येक अविश्वसनीय व निराधार विधानें प्रस्थापित करण्याचा यत्न केला आहे, तो करण्यास त्यांची मनोदेवता त्यांना सांगतीच ना. शिवकालीन ग्रामण्यापासून तों चित्पावन नोकरशाहीची तळी उचलेपर्यंत चां० का० प्रभू समाजावर जीं जीं ग्रामण्यें झालीं, त्यांत धार्मिक बाबतींपेक्षां त्यांच्या **राजकीय वर्चस्वाच्या मत्सराचाच भाग** अधिक होता. कायस्थांच्या संस्कारपद्धतीच्या विरोधापेक्षां त्यांच्या तत्कालीन राज कारणांतील वर्चस्वाच्या हेव्याचा भाग त्या ग्रामण्यांत अधिक होता, हें एक तत्त्व पटल्यावर नारायणरावाच्या किंवा त्याच्या पुढच्या पेशव्यांच्या नोकरशाही अमदानींत कायस्थांवर धर्माच्या पांघरुणाखालीं झालेल्या छळाचे धागे आपोआप उलगडूं लागतात.

मराठी राज्य स्थापन करतांना महाराष्ट्रांतल्या सर्व जातींत जी संघशक्ती उत्पन्न झाली आणि तें राज्य लयाला जाण्यास त्याच संघशक्तीचे जे तुकडे तुकडे झाले, या दोन महत्वाच्या स्थित्यंतराच्या मध्यावर जर रेषा मारली; तर ती रेषा पूर्व आणि उत्तर भागाचीं मूळ कारणें स्पष्ट दिग्दर्शित करील. **“ या दोन अर्धांस विभागणारी रेषा म्हटली म्हणजे शिवाजीच्या वंशजांचे हातून राज्य नाहींसें झालें व शाहूमहाराज कैलासवासी झाल्यानंतर मराठा राजधानीचें ठिकाण सातारा येथून हालवून पुणें मुक्कामीं नेण्यांत आलें व अर्थात्‌च सर्व सत्ता ब्राह्मण पेशव्यांच्या हातांत आली, हीच होय. ”** असा शेरा न्या. रानडे देतात. या दोन

अर्धाचें स्पष्टीकरण करून, उत्तरार्धाबद्दल रावबहादुरांनीं उद्गार काढले आहेत कीं, **" पुढील साठ वर्षांत राज्यकर्ते पेशवे व एकंदर महाराष्ट्रांतील प्रजा यांच्या अंगचीं व्यंगें एकामागून एक दृष्टोत्पत्तीस येऊन इ. स. १८१७ मध्यें सर्व देश इंग्लिशांच्या ताब्यांत जाण्याच्या आधींच राष्ट्र कसें अगदीं मोडकळीस आलें होतें हें चांगलें व्यक्त होतें. हें अंतर स्पष्ट कळलें म्हणजे, शिवाजीनें घालून दिलेलीं व त्याच्यामागून राजाराम व शाहू यांनीं बऱ्याच एकनिष्ठपणें सुरू ठेविलेलीं जीं तत्त्वें त्यांपासून पेशव्यांचें राजकीय धोरण कसें सुटत चाललें व खऱ्या राजनीतीकडे दुर्लक्ष्य होऊन, आपणच काय ते श्रेष्ठ व आपण सर्वांहून निराळे, अशा पुरातन ब्राह्मणी कल्पनेचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळें मराठासाम्राज्यवृक्षास कीड लागली व अखेरीस तो वृक्ष कसा समूळ उपटून पडला हें खासें ध्यानांत येईल. "** चित्पावनांच्या एकमुखी नोकरशाहीच्या ऱ्हासाचीं कारणें न्या. रानडे यांनीं अशा रीतीनें थोडक्यांत परंतु स्पष्ट सांगितलीं आहेत. याच मताचा पुरस्कार आजपर्यंत झालेल्या प्रत्येक इतिहास-संशोधकानें व विद्यार्थ्यानें एकमतानें केलेला आहे. राजवाड्यांच्या ' समजूतीं ' त मात्र हा मुद्दा नीटसा उतरत नाहीं, त्याला इलाज नाहीं. **" जातीभेदाच्या प्रश्नावर मागें रणें पडलीं आहेत. पुढें मात्र तीं पडतां उपयोगीं नाहींत. राजकीय परिस्थिति बदलली आहे. जातीनें श्रेष्ठ म्हणून राज्यकारभारांत वरिष्ठ नोकरी मिळण्याचा प्रश्नच उरला नाहीं. उलट सरकारी नोकरींतून अजीबात वगळले जाण्याचाच ब्राह्मणांवर प्रसंग आहे. "**याची पूर्ण जाणीव जाणून **कै० प्रो० हरि गोविंद लिमये, एम्. ए.** यांनीं **' पेशवाईतील जातिभेद '** म्हणून एक उत्कृष्ठ निबंध सन १९१४ च्या **मनोरंजन-वसंत** अंकांत लिहिला आहे. त्यांत त्यांनीं नारायणरावाच्या वेळच्या कायस्थांवरील ग्रामण्याचें शक्य त्या निस्पृहपणानें सिंहावलोकन केलें आहे. तें वाच-

कांनीं पुन्हा वाचावें अशी आमची शिफारस आहे. त्यांतील त्यांच्या कांहीं विधानांना येथें जागा देणें न्याय्य होईल:--

(१) केवळ गुणांवरूनच जर ब्राह्मण व प्रभू यांच्या समाजांतील जागा ठरविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला, तर ब्राह्मण व प्रभू जवळजवळ एकांच ठिकाणीं बसवितां येतील, असा आमचा अंदाज आहे. कांहीं ब्राह्मणांचा नंबर पुष्कळ प्रभूंच्या वर लागला, तर कांहीं प्रभूंचाहि पुष्कळ ब्राह्मणांच्या वर लागेल. गुणांनीं बहुतेक बरोबरी असल्यामुळें प्रभूंना जाति-निर्बंध विशेष जाचक भासूं लागले. **त्यांतूनहि जेव्हां प्रभूंना अपमान-कारक वाटतील, असे नवीनच निर्बंध घालण्यांत आले, तेव्हां प्रभूंना चीड येणें स्वाभाविक होतें.** पृ. ५४४.

(२) अशा पेशव्यांच्या (नारायणराव) कारकीर्दींत ब्राह्मण्याला ऊत येऊन ब्राह्मणपक्षाच्या पुढाऱ्यांकडून अत्याचार व्हावा, हें स्वाभाविक होय. --कित्ता.

(३) खरी राजसत्ता भोंसले छत्रपतीकडून ब्राह्मण पेशव्यांकडे आल्यानंतर थोड्याच वर्षांत जातिप्रकरणांत ब्राह्मण शिरजोर झाले.--कित्ता.

(४) छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या राज्यव्यवस्थेंत महत्वाचीं कामें निरनिराळ्या जातींकडे वांटून दिलेलीं होतीं. म्हणूनच त्या राज्यव्यवस्थेची आपण स्तुति करतों. परंतु पेशवाईत म्हणजे छत्रपति शाहू महाराजांच्या निधनानंतर आणि सर्व राज्यसत्ता ब्राह्मण पेशव्यांच्या हातीं आल्यानंतर अशा प्रकारची व्यवस्था ठेवण्यांत आली नाहीं. ब्राह्मणांच्या अंगीं बुद्धिमत्ता होती, योग्यता होती, कर्तबगारी होती, त्यामुळें इतर जातींच्या अंगच्या गुणांचा विकास होण्याला—किंबहुना ते गुण दृष्टोत्पत्तीला येण्याला देखील ब्राह्मणशाहींत अवसरच मिळेनासा झाला. कारकून ब्राह्मण, वकील ब्राह्मण, प्रधान ब्राह्मण, मुत्सद्दी ब्राह्मण, शिपाई ब्राह्मण; सरदार ब्राह्मण; व खरा धनीहि ब्राह्मण—असें सर्व ब्राह्मणमय झालें ! पृ० ५४७.

' जातिवर्चस्व ' सदराखालीं लिहितांना न्या. रानडे यांनीं हेंच मत व्यक्त केलें आहे:–

" जातिमत्सराचा इतका बडेजाव माजला कीं, एक जूट होणें अशक्य झालें व राष्ट्रहिताच्या ऐवजीं आपलीच तुंबडी भरण्याकडे प्रत्येक प्रबळ सरदाराचें लक्ष गुंतलें. यावेळीं ब्राह्मणमंडळी म्हणजे अगदीं तर्र झालेली. खरे राज्यकर्ते आपण, आपणांस इतर जातींपेक्षां विशिष्ट हक्क व सवलती असावयास पाहिजेत असें ते समजत. शिवाजीच्या राज्यरचनेंत या मूढ कल्पनांचा नुसता वाससुद्धां नव्हता. आतां पेशव्यांकडे पहा. पेशवाईत दप्तर कचेरींतील हिशेबखातें ठेवण्याचें सर्व काम कोंकणस्थब्राह्मण कारकुनाकडे असे. इतर कोणाचीही त्या खात्यांत नेमणूक होत नसे. त्या कारकुनांना पगारही मोठा असे. असें असून यांनीं बाहेर ठिकाणाहून धान्य किंवा इतर माल आणविला तर त्या मालावर जकात किंवा बंदरपट्टी मुळींच घेत नसत. कल्याण प्रांत व मावळ येथील जे जमीनदार ब्राह्मण लोक होते, त्यांचेकडून जमिनीचा सारा इतर जातींतील जमीनदारांच्या निम्यानें, कमीच घेत असत. फौजदारी कोर्टांत तर ब्राह्मणाला कायद्याची अगदीं शेवटची म्हणजे देहांतशिक्षा देण्याचा कधींच परिपाठ नसे. उलट ब्राह्मण आरोपीला अशा शिक्षेविरुद्ध तक्रार करितां येत असे. किल्ल्यामध्यें जरी त्यांना कधींकाळीं तुरुंगांत ठेविण्यांत आलें तरी, इतर जातींतील कैद्यांपेक्षां यांना जास्त उदारपणानें वागविण्यांत येई. इतक्या सवलती असून शिवाय ब्राह्मण जाति फार पवित्र म्हणून त्यांना धर्मादाय करण्याच्या कामीं सरकारचा (पेशवे) सढळ हात असे. " म. स. उ. पृ. १८७-१८८.

राजकीय कैद्यांच्या वागणुकीबद्दल इंग्रजी नोकरशाहीला दोष देणाऱ्यांनीं या स्वदेशी चित्पावन नोकरशाहीचा याबद्दलचा इतिहास मुद्दाम पहावा, म्हणजे ज्याच्या हातीं सावज तो शिकारी आणि बळी तो कानपिळी हा निसर्गाचाच नियम असल्यामुळें, दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळावर टीका

लाहि एक गोष्ट प्रामुख्यानें आढळून येईल कीं छत्रपतीच्या तक्ताशी राज-निष्ठेच्या शपथा वाहणारे कायस्थ प्रभू पहिल्यापासूनच पुण्याच्या नोकरशाहीच्या विरुद्ध होते. पाहिले दोन चित्पावन पेशवे छत्रपतीच्या तक्ताला विरोध* न करितां वागले, म्हणून छत्रपतीच्या खास विश्वासांतल्या कायस्थ प्रभू सरदारांना त्यांच्याशीं विरोध करण्याचें साहजिकच कांहीं कारण नव्हतें. परंतु बाजीराव बल्लाळाच्या मागें त्यांचे चिरंजीव‡ नानासाहेब जेव्हां साताऱ्याहून पेशवाईचीं वस्त्रें घेऊन आले, तेव्हांपासून छत्रपतींना निर्माल्यवत्

---

* वस्तविक सातारकर छत्रपतींना निर्माल्यवत् करून स्वतःची स्वतंत्र सत्ता प्रस्थापित करण्याची बुद्धि पहिल्या बाजीरावांतच बीजरूपानें उत्पन्न झाली होती. मुंबईच्या ब्रिटीश वकीलानें २० जुलै सन १७३७ रोजीं अशी नोंद करून ठेवली आहे कीं "That from the best intelligence procurable there app-ars no reason to doubt of Bajirao's disregard of any subjection to the Shahu Raja, whom he acknowledges for form's sake, whilst his views tend apparently to fortify himself in a state of independence on him, of which the Shahu Raja himselt does not seem ignorant." (Forrest's Selections p. 83.)

(२) "The sentiments of mcst of the principal men are that Bajirao has in view to throw off his allegiance to the Raja." (Ibid 10.)

‡ रा. रा. पांगारकर आपल्या "मोरोपंत" चरित्रांत (पृ० ५९) तिसरे पेशवे नानासाहेब यांच्याबद्दल लिहितातः—"××× याप्रमाणें कुटील नीतीनें वागून राष्ट्रांत केवळ स्वार्थासाठीं भयंकर फूट पाडणारा, इंग्रजांच्या सहायानें कान्होजी आंग्रयाचें आरमार बुडवून इंग्रजांस कोंकणपट्टी मोकळी करून देणारा व खुद्द आपल्या स्वामीशीं द्रोह करणारा नानासाहेब हा मराठेशाहीच्या भव्य प्रासादाला आग लावणाऱ्या पुरुषांचा अग्रणी नव्हे काय ? राजवाड्यासारख्या

करण्यापूर्वी आपल्या डोळ्यांतील मुसळाच्या टीका वैद्याकडून काढवून
किती आवश्यक आहे, हें कळून येईल. पेशव्यांचें ब्राह्मण कैद्यांबद्दलचें
पाती वर्तन वर दिलेंच आहे. याच्या उलट कायस्थ प्रभू राजकीय कैद्यां
लचें वर्तन पहा. " किल्ले मजकुरीं सखाराम हरी (गुप्ते) अटकेंत
त्यास पोटास शिधा मागत आहे तो मना करून जुन्या नागलींचें पीठ
रोज वजन पक्के १ एकशेरप्रमाणें देत जाणें. पिठाशिवाय आणीक क
न देणें. उपास करूं लागल्यास करूं देणें मनास न आणणें. नवीन
पाठविली आहे ती सखाराम हरी याचे पायांत घालून पक्के बंदोबस्त
ठेवणें. " (भा. इ. सं. मं. ४ अहवाल पृ. १३८) न्या. रानडे
म्हणतात. " सखाराम बापू (बोकील)एकेवेळीं पेशवाईचे एक आधारस
होते; पण त्यांनीं राघोबादादांची बाजू उचलल्यामुळें त्यांना किल्ल्याम
अटकेंत ठेविलें. दादासाहेबांचे इतर स्नेही–बहुतेक प्रभु ज्ञातींतील हो
रघुनाथ हरि, बाबुराव हरि इत्यादि लोकांचीहि तीच स्थिति झाली.
(म० स० उ० पृ० २०५)

चित्पावन नोकरशाही उर्फ पेशव्यांची पेशवाई हिच्या एकतंत्री राज्य
वस्थेचें न्या. रानड्यांनीं काढलेलें हें स्पष्ट चित्र तत्कालीन चित्पावनांच
शिरजोरपणाला बेधडक चव्हाट्यावर आणीत आहे. मेल्या म्हशीला
फार या न्यायानें पेशवाईचे पोवाडे गाणाऱ्यांनीं पहिल्या प्रथम आपल्या पाय
खालीं काय जळत होतें हें स्पष्ट उघड करून दाखविणाऱ्या या उताऱ्य
नीट मनन करावें. अशा या बिनमुर्वत नोकरशाहीनें चित्पावनेतर अ
जातींवर त्यावेळीं जे अनेक अमानुष जुलूम केले, त्यांचा इतिहास
वाचला तर नारायणराव पेशव्याच्या नोकरशाहींत चां० का० प्रभु " शू
त्वापर्यंत पोंचले, " इतर जातींप्रमाणें अगदींच हतवीर्य किंवा नामशेष झ
नाहींत, ही एकच गोष्ट त्यांच्या क्षात्र वीर्याची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे.

मराठी इतिहासाचें विहंगमदृष्ट्या जरी समालोचन केलें तरी कोण

करणाऱ्या चित्पावन नोकरशाहीच्या एकतंत्री अरेरावपणास खरी सुरुवात झाली. कोकणांतल्या चित्पावनांचीं पार्सलें यांच्याच अंमदानींत बोरवांट चढलीं. चिटणीशी वळणावर जनोबाभट्टीचें तट्टू याच पेशव्यानें चढविलें. पानपतच्या मोहिमेंत मिळालेल्या अपयशाच्या खापरांत वरगुति कलहांचें पर्यवसान झालें, तें यांच्याच राजवटींत. राघोबादादा आणि पेशवे अशी खुद्द पुण्यांतल्या पुण्यांत दुफळी माजली आणि हजारों चां. का. प्रभू लढवय्यांचा आणि सरदारांचा पुण्यांत भरणा असूनसुद्धां पानपतच्या मोहिमेवर फारच थोडे चां. का. प्रभू गेले. चित्पावन नोकरशाही आणि छत्रपतिनिष्ठ कायस्थ प्रभू यांच्यांतील खऱ्या राजकीय विरोधाची सुरुवात याच तिसऱ्या*

इतिहासशास्त्रयानीं इतिहास विकृति करणारा मलीन चष्मा एकीकडे ठेवून शांत चित्तानें व खऱ्या महाराष्ट्रीय दृष्टीनें याचा विचार करावा.

टीप:-(काव्येतिहास संग्रह ले. ४२८) " शाहू महाराज यांचा जीवात्मा आहे तों बाह्यात्कारीं त्यांचें सेवक ! " हें खुद्द नानासाहेबाच्या तोंडचें वाक्य ! मोरोपंतहि ' नामार्या " प्रकरणांत पर्याय सुचवून म्हणतात:—

त्रिभुवनराज्य प्रभुचें प्रतिनिधिनें त्वां स्वहस्तगत केलें ॥
भोळ्या दिगंबराचें आक्रमिलें वतन जळ जसें तेलें ॥ १०२ ॥"

* (१) नानासाहेब पेशवे हे कायस्थप्रभूंवर ग्रामण्य करण्याच्या कारस्थानाच्या अगदीं विरुद्ध होते; तथापि त्यांची प्रभूंशीं राजकीय बाबतींतली स्पर्धा आणि द्वेष अत्यंत तीव्र असे.

" The Peshvas raised their own people to high offices and did all they could to undermine the influence of their rivals the Deshasthas and the friends of that community the Prabhus, which resulted in the fall of the Maratha power."

Grant Duff–Appendix. iv

(२) " शिवाजीच्या कारकीर्दीत ज्या प्रभुजातीच्या लोकांनीं अलौकिक

पेशव्याच्या कारकीर्दींत झाली, ती आजतागायत आमच्या माननीय राजवाड्यापर्यंत सरळ रेषेंत वंशपरंपरेनें उतरत आली आहे. चवथे पेशवे माधवराव यांच्या कडक अंमदानींत ग्रामण्याचे दिवटे घेऊन नाचणारीं आशाळभूत चित्पावन पिशाच्चें अंधारांत डोकीं खुपसूनच होतीं. परंतु माधवरावाचा क्षय होऊन उन्मत्त आणि व्यभिचारी नारायणरावाची स्वारी नोकरशाहीच्या अरेरावी दंडाचे मालक होतांच, हीं भुतें पुनश्च सैरावैरा बोकाळूं लागलीं. सातारकर छत्रपति या पेशव्याला पेशवाईचीं वस्त्रें देण्यास नाखूष होते. याचें कारण स्पष्टच आहे. साताऱ्याला निर्माल्यवत् करून टाकणाऱ्या पुण्याच्या या एकमुखी नोकरशाहीची सत्ता त्यावेळीं खुद्द छत्रपतींनासुद्धां फार जाचक झाली होती. अर्थात् पेशवाईचीं वस्त्रें भट घराण्यांतून अजीबात काढून तीं दुसऱ्या कोणा लायक मुत्सद्यास देण्याचा विचार छत्रपतींनीं करणें केव्हांही वाजवी आणि न्याय्यच होतें. परंतु नारायणरावानें उद्दामपणानें खुद्द छत्रपतीला “ जास्त मिजास कराल तर साताऱ्याचें तक्त खालसा करून तें पुण्याच्या तक्ताला नेऊन जोडीन. ” अशी धमकी देऊन बळजबरीनें पेशवाईचीं वस्त्रें साताऱ्याहून आणलीं. तिची हकिकत जुन्या बखरी येणेंप्रमाणें देतात:—

“ नारायणराव बल्लाळ वस्त्रें घेण्याकरितां साताऱ्यास आले. वस्त्रांसमयीं मनोदयानुरूप कांहीं मतलब महाराजांचे करून द्यावे असें ठरावांत असतां,

---

कृत्यें केलीं, त्यांचे वंशज बाळाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीपासून अगदीं मागें पडत चालले. ” न्या० रानडे. **म. स. उत्कर्ष. पृ० ८०.**

(३) खुद्द राजवाडे आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड ६ वा पृ० ५४६–४८ वर काय उतारा नमूद करतात ते पहा:—“पेशव्यास राजधानी प्राप्त झाल्यावर, संपूर्ण ब्राह्मणमंडळी वेदविद्या अधीत. क्षत्रिय चांद्रसेनीय लेखनविद्येंत प्रवीण उदरनिर्वाह करून होते; सबब बराबरीनें वागले. चांद्रसेनीय थोडे, ब्राह्मण फार, म्हणून द्वेष वाढला; परंतु कर्मलोप जाहला नाहीं.”

नारायणरावाचा जातीनें शरीरसामर्थ्य व तारुण्यमद प्रकृत ही उद्दाम असा गर्विष्ठ स्वभाव होता; त्यायोगें वस्त्राचे समयीं कांहींएक व्हावयाचें नाहीं म्हणोन उरुबुरू बोलले. यावरून महाराजांची मर्जी जाऊन शिव्या देऊन वस्त्रें देत नाहीं बोलले. तक्तास लावून घेऊं असें यांणीं उत्तर केलें, यावरून महाराजांच्या मुखांतून शब्द निघाले जे, माजोऱ्या निसंतान होऊन मरशील. तुझें वाटोळें होईल. हा श्राप झाला. आणखीही फार श्रापें करून बोलले. नारायणराव यांनीं वस्त्रें तशींच घेतलीं. शके १६९४ नंदननाम संवत्सरे सन सल्ला सबैन मार्गशीर्ष मास. ''

अन्नदात्याशीं निमकहरामपणा केल्याबद्दल आणि मराठी राज्याच्या तक्ताधिपतीशीं उघड उघड द्रोह केल्याबद्दलचें प्रायश्चित नारायणरावाला कसें मिळालें, तें बखर पुढें सांगते:—

'' वस्त्रें घेऊन दरवाज्याबाहेर निघतांच मशालेची बत्ती झग्यास लागून झगा पेटला. आणखी अपशकून. पुढें हत्तीजवळ गेले, जरीपटका हत्तीवर होता. जरीपटक्याची काठी मोडून तो खालीं पडला. दोन अपशकून झाले. नंतर पुण्यास आले. ''

नारायणरावाची उन्मत्त स्वारी पुण्यास आल्यावर त्यांचें वर्तन कसें होतें याबद्दल जुन्या बखरीची साक्ष खालीं दिल्याप्रमाणें आहे. राजवाडे प्रभृतींच्या 'समजुती'ची साक्ष कशीही असो.

'' फारच अविचारी वागणें उन्मादपणा राज्यमदेंही वागूं लागला. लोकांच्या स्त्रिया चांगल्या त्यांवर बलात्कार हळदकुंकवास नेऊन करावा. अगर बातमी लागल्यास पालखी पाठवून जबरी करावी. सातार संस्थानची निंदा करावी. असा फार अविचारपणा आरंभिला. व प्रभु ज्ञातीवर ग्रामण्याचा प्रारंभ केला. ''

व्याभिचाराबद्दल केवळ रावबाजीनाच कांहीं दोष द्यायला नको ! दुर्वर्तनाचा पाया त्यांच्या पूर्वीच्याच पेशव्यानें घातलेला होता, सिद्ध हें व्हायला

आणखी कांहीं शिंग राहिलीं नाहींत. कै. **प्रो० लिमये** म्हणतातः—

" नारायणरावांचा जो क्रूरपणें खून करण्यांत आला, त्यामुळें त्यांच्या दोषांकडे दुर्लक्ष्य करून त्यांना अनुकूल असें मत बनविण्याची स्वाभाविक प्रवृति असते. परंतु या पेशव्यांच्या साडेनऊ महिन्यांच्या कारकीर्दींत त्यांनीं ज्या गोष्टी केल्या, त्यांचें सूक्ष्म रीतीनें निरीक्षण केल्यास त्यांच्या ठिकाणीं मुत्सद्दीपणाचा पूर्ण अभाव होता, असें स्पष्ट दिसतें. त्यांचा स्वभाव फार उतावळा व हेकट होता. ते हलक्या कानाचे होते. जुन्या, अनुभवी व पोक्त कारभाऱ्यांचा उपमर्द करण्यास अगर परिणामाचा विचार न करितां आपलाच हेका चालविण्यास त्यांना बिलकुल दिक्कत वाटत नसे. थोरल्या माधवरावांच्या लक्ष्यांत आपल्या धाकट्या बंधूचे हे दोष कधींच येऊन चुकले होते, व ' याचे कपाळीं राज्य नाहीं ' असा शेराहि त्यांनीं मारून ठेविला होता. " **मनोरंजन–वसंत अंक १९१४.**

" Forrests Selection's Vol. Part II p. 25 :— नामक पुस्तकांतील **विल्यम् टेलर** यांचेहि उद्गार असेच आहेत. पहाः—

" Had Narayenrao possessed the least degree of prudence, he might have remained secure in the Peshwaship. For though by the instigation of his mother (Gopikabai) and the choice he had made of confidents he had created himself a deadly enemy in the Diwan Sakharam Bapu; yet the influence and abilities of the Phadnis Nana and Morobe and their adherents were more than a counterpoisa to him. But without the least share of judgment and wholly devoted to low vices and pleasures, Narayenrao paid not the least regard to any one, on the contrary he behaved in so sensless, im-

perious and disgraceful a manner even to the ministers in his own party that they became lukewarm in his interest and in time suffered him to fall a sacrifice to the machinations of his enemies."

असल्या व्यभिचारी, बदफैली आणि दुर्व्यसनी पेशव्यानें कायस्थ प्रभूंवर ग्रामण्य काय किंवा इतर दुसरा छळ काय, केला नसता तरच आश्चर्य मानायला कांहीं जागा होती. ज्या कृतघ्न नराधमानें छत्रपतीच्या तक्ताची व प्रत्यक्ष छत्रपतीचीहि निर्भत्सना करण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं, त्यानेंच कायस्थ प्रभूंवर ग्रामण्यासारखे जुलूम करावे, यांत विशेष तें काय ? पण राजवाड्यांना पेशव्यांचें सर्वच कांही "विशेष" वाटतें. स्वाभिमान कोणाला नसावा असें आमचें मुळींच म्हणणें नाहीं आणि राजवाड्यासारख्यांच्या आंगीं तो जागृतावस्थेंत सदैव चमकत असतो याबद्दल केव्हांहि झालें तरी ते स्तुत्यर्हच आहेत. परंतु त्याच स्वाभिमानाची मर्यादा फाजील क्षेत्र व्यापूं लागली आणि स्वतःचे काळेकुट्ट दोष दुसऱ्याच्या माथीं मारून त्याला कुत्सित बुद्धीनें निराधार पातकांचे धनि बनाविण्याचा उपद्व्याप सुरू झाला कीं त्या वृत्तीला स्वाभिमान म्हणण्यापेक्षां पशुवृत्ति म्हटलें तरी चालेल. चित्पावन नोकरशाहीच्या हातून घडलेल्या राष्ट्रविध्वंसक अनन्वित पातकांवर पांघरूण घालण्याच्या भरांत आमची राजवाडेप्रभृति मंडळी आली म्हणजे सारासार विचारांचें गांठोडें खुंटीला अडकवून शेजाऱ्यांच्या घरांवर तीं कशीं धोंडे मारण्याचा उपक्रम करतात, हें राजवाड्यांच्या या आक्षेपित लेखांवरून समजण्यास अडचण पडणार नाहीं. स्वामिद्रोहाच्या बाबतींत चित्पावन नोकरशाहीनें आपल्या दुष्कीर्तीचा जो टोलेजंग पिरामिड उभारून ठेवला आहे, तो एकदाचा **दृष्टीआड सृष्टीआड** कसा करतां येईल ही आमच्या आधुनिक चित्पावन बंधूंस फार काळजी

लागली आहे. परंतु दुर्वर्तनाची काजळी सद्वर्तनाच्या सफेदीनें बुजवून टाकण्याचा राजमार्ग त्यांनीं न पत्करितां पूर्वापार वहिवाटीप्रमाणें त्याच काजळीचे शिंतोडे इतर समाजांवर उडविण्याचा त्यांचा उद्योग पाहिला कीं त्यांच्याबद्दल अत्यंत तिरस्कार येतो.* येन केन प्रकारेण चां. का. प्रभूंवर

* सन १८५१ सालीं मि. ए. मॅक्डोनल्ड नामक गृहस्थानें 'नाना फडणिसाचें चरित्र' नामक जो एक उत्कृष्ट इंग्रजी ग्रंथ लिहिला आहे, त्यांत (पृ० ६१) त्यांनीं चित्पावनांना दिलेलें सार्टिफिकीट सभ्यांच्या राष्ट्रीयवाल्यांनीं आपल्या चरित्राशीं ताडून पहावें. "The Mahratta Bramin is, from diet, habit and education, keen, active and intelligent but generally avaricious, and often treacherous. His life, if in public business, must from the system of his Government be passed in efforts to deceive, and to detect others in deceiving. Such occupations raise cunning to the place of wisdom, and debase, by giving a mean and interested bent to the mind, all those claims to respect and attachment upon which great and despotic power can alone have any permanent foundation. The history of the Mahratta nation abounds with instances of Bramins rising from the lowest stations to be ministers, and sometimes rulers of a state; but their character undergoes little change from advancement, and in general, all its meanest features remain; though often leading armies, the Mahratta Bramins have not, with some remarkable exceptions, gained a high reputation for courage; and if arrogant cruel, they have often merited the charge of being unfeeling and oppressive."

साम्राज्यद्रोहाचा आरोप शाबीत करण्याच्या कामीं राजवाड्यांचा अट्टाहास किती जाज्वल्य आहे तो आतां आणखी विशद करून सांगायला नकोच. त्यांनीं या अट्टहासाच्या **वेडाच्या लहरींत** प्रथम १२ वर्षांच्या संभाजीच्या गळ्यांत कमिशनरशिपचें लोढणेंहि अडकविण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. आतां राजवाडे म्हणतात कीं " **कित्येक कायस्थ मित्रांच्या सांगण्यांत असें येतें कीं नारायणरावाच्या वधांत कायस्थांचा हात होता आणि हें सांगण्यांतील अर्थ अगदीं संभवनीय दिसतो.** " या उताऱ्यावरून एवढेंच सिद्ध होत आहे कीं, मोठमोठीं जीर्ण गळाठीं हुडकिणाऱ्या राजवाड्यांना काय, किंवा बुरख्या बुरख्यामधून त्यांच्याशीं कानगोष्टी करणाऱ्या त्यांच्या आत्मद्रोही कायस्थ मित्रांना काय, या प्रकरणाचा लागावा तितका सुगावा अझून लागलेला नाहीं खास. साऱ्या गोष्टी आणि पुरावे ' सांगोवांगी ' च्या संभवावरच अझून डळमळत आहेत.

कायस्थ प्रभूंनीं राघोबादादाचा पक्ष स्वीकारल्यामुळें चित्पावन नोकरशाहीच्या दंडधारकांची आणि त्यांच्या बगलबच्या मुत्सद्यांची कायस्थ प्रभूंवर करडी नजर असावी यांत विसगत असें कांहींच नाहीं. नारायणराव पेशव्याच्या वेळीं चित्पावन आणि कायस्थ यांचा तंटा विकोपास गेला होता ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे. परंतु शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीपासून स्वार्थत्याग करण्यांत अग्रेसरत्व पटकाविणाऱ्या, हिंदवी स्वराज्यवृद्धीस अडथळा आणणाऱ्या गणोजी शिर्क्याला आपली स्वतःची वतनी जहागीर बहाल देऊन स्वतः कफल्लक बनणाऱ्या आणि वेळोवेळीं चित्पावन पेशव्यांच्याहि हिताकरितां अनेक संकटें सहन करणाऱ्या कायस्थ प्रभूंच्या वंशजांच्या हातून खुनासारखें नीच कृत्य होणें शक्य असेल काय, याबद्दल राजवाडे समाजशास्त्र्यांनीं जरा किंचित् पोक्त विचार करावयास पाहिजे होता. खुनासारखीं अमानुष कृत्यें करण्यास निरढावलेल्या

समाजांची पूर्वसंस्कृति आणि पूर्वेतिहास तितकाच घातकी आणि राक्षसी असावा लागतो, हें साधें स्वानुभवाचें तत्व या समाजशास्त्रीबुवांच्या लक्षांत यावयास पाहिजे होतें. समाजशास्त्र गुंडाळून ठेवलें आणि नुसता इतिहासच घेतला तरी काय सिद्ध होत आहे ? " व्रणार्थ पशुच्या शिरावरि सदा उभे काकसे " अशा आमच्या चित्पावन बंधूंना असा कांहीं ऐतिहासिक पुराव्याचा एखादा तुकडा जरी सांपडता तरी ते आज आकाशाहूनही उंच झाले असते. परंतु अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं डोळ्यांत तेल घालून जुन्या दप्तरांचीं बाडें संशोधन करणाऱ्या एकाही इतिहास संशोधकाला असला ऐतिहासिक पुरावा अझून मिळालेला नाहीं ! चित्पावन बुद्धिमंद नाहींत. तेव्हां या भयंकर प्रकरणांत जर कायस्थांचा खरोखरच कांहीं हात असता तर तो त्यांनीं कधींच झांकला जाऊं दिला नसता. परंतु नुसत्या तर्कवादावरच इतिहासाची भली मोठी विश्वामित्री सृष्टी वेळोवेळीं निर्माण करण्याचें बाळकडू मिळालेल्या राजवाड्यांना 'कित्येक कायस्थ मित्रांचें सांगणें ' हा एवढाच धागा

कायस्थ प्रभूंवर खुनाचा आरोप

करण्यास पुरेसा वाटावा, यांत आश्चर्य तें कसलें ? मंडळापुढें ज्यावेळीं राजवाड्यांनीं आपला हा दिव्य निबंध वाचला त्यावेळीं ' नागपुरकर भोंसल्यांची बखर ' प्रसिद्ध करणार रा. ब. साने हे अध्यक्ष होते. या त्यांच्या बखरींत नारायणराव पेशव्यानें राघोबादादा आणि आनंदीबाई यांच्यावर केलेल्या अमानुष छलाचें वर्णन दिलेलें आहे. पांच दिवसपर्यंत राघोबादादाला अंधारकोठडींत उपाशीं कोंडून ठेविलें होतें आणि लुगड्यांत कांहीं कागदपत्र लपवून ठेवूं नये म्हणून आनंदीबाईलाही नेसावयास वस्त्र न देतां नग्न * स्थितींत तिचा बराच छळ करण्यांत येत होता, वगैरे

---

* " मग दादासाहेबांचा बंदोबस्त करून ठेविला. देवपूजा करूं देऊं नये; कीं या योगानें माझा भाऊ मारला असें म्हणोन खोलींत ठेविले. दादासाहेब अर्ध्य

माहिती रावबहादुरानीं संशोधन करून छापलीच आहे. राजवाड्यांनीं का. प्रभूंवर नारायणरावाच्या खुनाचा आरोप करणारा आपला निबंधवेद वाचतांना त्या माहितीची त्यांना आठवण होऊं नये हें मोठें चमत्कारिक दिसतें. खून झाल्यानंतर सुमेरसिंगाला तोफेच्या तोंडीं देणारे चित्पावन **नोकरशाहीचे बिरबल** नानाफडणीस खुनाच्या आदल्या रात्रींच पुण्याहून बाहेरगांवीं चालते झाले होते आणि इकडे खून होत असतांना सासवडच्या पुरंदऱ्याकडे स्वारी मेजवान्या झोडीत बसली होती. उडत्या पांखराचीं पिसें मोजणारे, पुण्यांतील स्वतःच्या घरांतील भिंतीला कान देऊन हैद्राबादच्या निजामाच्या रंगमहालांतल्या गोष्टी ऐकणारे, हे खूप शर्तीनें राज्य राखणारे **यशवंत फडणीस नाना** खुनाच्या आदल्याच रात्रीं बिनचूक पुणें सोडतात, तर खुनाच्या कटांत खुद्द नाना फडणीसाचेंच आंग नव्हतें, हें तरी कशावरून ? सारांश, या प्रकरणांत बाजारगप्पांच्या आधारानें कायस्थ प्रभूंवर खुनासारखा आरोप करणें, हें अत्यंत निंद्य व नीच कृत्य होय. यापेक्षां तीव्र अर्थाचें विशेषण मराठी भाषेंत आह्मांला सांपडत नाहीं. नानाफडणीसानें कटांतील सर्व अपराध्यांना शिक्षा ठोठावल्या; त्यांत एकाही कायस्थाचें नांव नाहीं. सखारामबापू बोकीलालासुद्धां कैद केले होते. मग नाना फडणीसानें कायस्थांना मुद्दाम वगळलें होतें कीं काय ? तात्पर्य हें सर्व थोतांड असून कायस्थांचा तेजोभंग करण्याकरितां तें रचलेलें आहे ! कायस्थांचा या खुनाशीं कांहीं संबंध जोडण्यांत नाना फडणीसाच्या चातुर्यावर काजळ फांसलें जातें ही गोष्ट चित्पावन विस-

---

प्रदान सूर्यदर्शन घेतल्याविना अन्न भक्षूं नये, हा नेम होता. खोलींत राहिल्यामुळें पांच उपोषणें जाहलीं व दादासाहेबांचे स्त्रियेस लुगड्यांत फंदाचे कागद लपविले या निमित्यानें लुगडें फेडून छळणा करावी. "

रा. ब. साने संशोधित —
नागपूरकर भोसल्यांची बखर.

रून जातात. बाकी, चित्पावनांप्रमाणें कायस्थ प्रभू साम्राज्यद्रोही किंवा खुनी ठरत असल्यास नाना फडणीसाच्याचशा काय, साऱ्या पेशव्यांच्याहि तोंडाला काजळ फांसण्यास तयार होण्याइतके ते स्वार्थत्यागी आहेत हें आम्हीं जाणून आहोंत. 'नारायणरावाच्या वधाच्या बाबतींत सखाराम हरीची सल्ला रघुनाथराव दादाला **अवश्यमेव** मिळाली असली पाहिजे' असलें छातीठोक **घाशीरामी विधान** करतांना नानाफडणीसाच्या इतिहासप्रसिद्ध अकलेपुढें आपल्या स्वतःच्या अकलेचें तट्टू धांवडण्याची राजवाड्यांना स्फूर्ति झाली असें दिसतें. राजवाड्यांच्या आंगीं नानाफडणीसाचें फडणीशी चातुर्य मुळींच नाहीं असें नाहीं; पण खुनासारख्या भयंकर वादग्रस्त प्रश्नाचा निकाल लावण्याच्या कामीं नानाच्या अकलेवर सरशी करण्याचें त्यांचें धाडस पोरकट दिसतें. सखाराम हरी किंवा त्याच्या पुढारपणाखालीं असलेलें का० मंडळ यांचा जर खुनांत कांहीं प्रत्यक्ष संबंध असता; तर राघोबा आणि आनंदीबाई यांना जात्यांत भरडून काढण्यांत ज्या नानानें मागें पुढें पाहिलें नाहीं; त्यानें त्यावेळीं—कर्तुमकर्तुम् अन्यथा कर्तुम् अशी सत्ता हातीं असतांना--कायस्थांचा किंवा सखाराम हरीचा मुलाजा राखला असता काय? उलट खुनाच्या क्रांतीनंतर जें प्रधानमंडळ बनविण्याचें राजकारण नाना व महादजी यांनीं केलें त्यांत सखाराम बापू; मोरोबा फडणीस व सखाराम हरी गुप्ते यांनींहि सामील व्हावें, म्हणून नानांनीं आपले जंग जंग पछाडले. परंतु सखाराम हरीनें नानाला या प्रकरणांत जें सडेतोड उत्तर दिलें तें कायस्थ प्रभूंच्या इतिहासप्रसिद्ध स्वामीनिष्ठेला अधिकच उजाळा देण्यासारखें होतें. हें उत्तर ग्रँट डफ्च्या शब्दांनींच आम्ही येथें देतों:—" It was agreed that a new ministry should be formed.........and Sakharam Hari nobly declared that nothing should ever induce him to abjure the cause of a generous master who had

been his protector from youth to manhood, that Raghunathrao was a soldier, and Nana a cunning cowardly courteer." Vol II p. 250 'जो पक्ष एकवेळ स्वीकारला त्याचा त्याग करणें हें कुलीनास उचित नाहीं. हे उद्गार सत्ताधाऱ्याच्या तोंडावर निधड्या छातीनें काढणाऱ्या सखाराम हरीला आणि त्याच्या ज्ञातीला राजवाडे खुनासारख्या चिळस आणणाऱ्या आरोप्यांच्या मालिकेंत ओढतात, तेव्हां त्यांच्या उलट्या काळजाची तारीफ करावी तेवढी थोडीच. कायस्थ प्रभूंचा राजकीय इतिहास आणि चिटणीशी दिवाणगिरीच्या जागांवरील त्यांच्या इमानीं कर्तबगारीचा महिमा शिवकालापूर्वीपासून तों आजदीनतागायत सर माधवराव चौबळ, सर रघुनाथराव सबनीस आणि सर नामदार चिटणविसांपर्यंत अव्याहत वाखाणला गेलेला आहे. परंतु महाराष्ट्रीयांना ज्ञात अशा शिवकालीन् बाळप्रभू चिटणिसापासून जरी इतिहास पाहिला तरी तेव्हांपासून तों आजच्या विद्यमान् दिवाणबहादुर समर्थांपर्यंत एखाद्या कायस्थानें स्वामिद्रोह, खून किंवा राज्यापहार केल्याचें उदाहरण घडल्याचें आमच्या ऐकिवांत नाहीं किंवा तसा कागदोपत्रीं पुरावाहि नाहीं. उलट का० प्रभूंच्या नेकीबद्दल आणि इमानाबद्दल श्रीशिवछत्रपतींचा जो अभिप्राय प्रसिद्ध आहे, तोच अभिप्राय सांप्रतच्या ब्रिटिश रियासतींतहि कायमच् आहे. असें असतांना भा० इ० सं० मंडळानें राजवाड्यांचे हस्तें या समाजाला

निमकहराम, खुनी आणि स्वराज्यद्रोही

बनविण्याचें दुष्कृत्य करावें हें किती लांछनास्पद आहे, याचा सुज्ञांनींच विचार करावा. '**कायस्थांच्या वेदाधिकाराला विरोध केल्यामुळें नारायणराव पेशवा मारला गेला आणि पुढें मराठी राज्यांत २५ वर्षें यादवी माजली**' हाच जर राजवाड्यांच्या दीर्घ 'समजुती'चा सिद्धांत असेल, आणि '**स्वराज्य जाण्याला याच लोकांचे तंटे कार-**

णीभूत झाले ' हा त्याचा निष्कर्ष असेल, तर मराठी राज्यांत आणि खुद्द पेशवाईत कायस्थांखेरीज इतर सारे भ्याड आणि नामर्द होते, हें तरी राजवाडे कबूल करायला तयार आहेत काय ? आणि कायस्थ प्रभू जर इतके शिरजोर झाले होते तर पुढचे तीन पेशवे कोणत्या सबळ पुण्याईच्या जोरावर तगले ?

टणत्काराचें परीक्षण करतांना **रा. ब. पुरुषोत्तम बाळकृष्ण जोशी** एफ. आर. जी. ए. जे. पी. या ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध इतिहास–संशोधक गृहस्थांनीं या मुद्यावर ' नवयुग ' फेब्रुवारी १९१९ च्या अंकांत केलेलें विवेचन मुद्दाम येथें उद्‌धृत केलें आहे.

" श्री. राजवाड्यांच्या वरील विधानांच्या सत्यासत्यतेचा इतिहासदृष्ट्या आपण विचार करूं. ह्या विषयासंबंधानें प्रस्तुत लेखकास अधिकारयुक्त बाणीनें बोलतां येण्यासारखें आहे; कारण सुमारें पस्तीस वर्षांमागें म्हणजे ज्यावेळीं श्री. राजवाडे हे कॉलेजांत इतिहासाचें अध्ययन करीत असतील किंवा इतिहास–संशोधनाच्या कार्याचा ओनामा शिकत असतील अशा वेळीं प्रस्तुत लेखकानें सर जॉर्ज फॉरेस्ट ह्यांच्या सहकारितेनें मुंबईसरकारच्या दप्तरांतील मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या प्रकाशनार्थ कित्येक वर्षें संशोधनाचें कार्य केलें आहे. हें काम करीत असतांना आम्हांला सरकारच्या ' सीक्रेट ' आणि ' पोलिटिकल ' खात्यांच्या जुन्या दप्तरांत मराठ्यांच्या इतिहासांवर नवीन प्रकाश पाडणारी बरीच माहिती उपलब्ध झाली. त्यांपैकीं कांहीं महत्वाचा भाग Sel ctions from State Papers, Mahratta Series नांवाच्या पुस्तकांत प्रसिद्ध झाला आहे. त्यांत मुंबई सरकारनें वॉरन हेस्टिंग्स ह्यांच्या माहितीकरितां पुण्यांतील इंग्रज वकीलांकडून लिहविलेला मराठी राज्याच्या स्थापनेपासून तों सन १७७५ पर्यंतचा मराठी राज्यव्यवस्थेचा साद्यंत वृत्तांत प्रसिद्ध केला आहे. ह्या वृत्तांताच्या सूक्ष्म निरीक्षणानें असें सिद्ध

होतें कीं, **नारायणरावाच्या वधास नारायणरावाची आई गोपिकाबाई व नारायणराव ह्यांचें दुर्वर्तन व कृष्णकारस्थानेंच बहुतांशीं कारणीभूत झालीं.** थोरल्या बाजीरावाप्रमाणेंच त्याचें नातू थोरले माधवराव राजनीतिविशारद व दूरदर्शी होते. राघोबादादाच्या शौर्याची व उपयुक्ततेची त्यास जाणीव होती आणि म्हणून दादांची राज्यकारभारांत ते नेहमीं सल्ला घेत असत. आणि मरण समयीं गोपिकाबाईच्या तंत्रानें न वागतां दादांचें ऐकत जावें असा उपदेश नारायणरावास त्यानीं केला होता. **नारायणरावाची आई गोपिकाबाई ही मोठी कारस्थानी व दुराचरणी होती.** तिचें वर्तन पेशव्यांच्या कुळास काळिमा आणणारें आहे असें राघोबास वाटत असें. अशी वस्तुस्थिती असल्यामुळें गोपिकाबाईचा राघोबा व त्यांचे मंत्री ह्यांजवर मोठाच कटाक्ष होता हें उघड आहे. म्हणून दादासाहेब व त्यांचे दिवाण ह्यांचा सूड कसा घ्यावा ह्या विचारांत ती निमग्न असे. इंग्रजांचा पुण्यांतील वकील विल्यम टेलर आपल्या रिपोर्टांत म्हणतो, कीं **गोपिकाबाई व नारायणराव ह्यांनीं गुप्त खलबत करून दादा आणि सखाराव बापू ह्यांचा खून करण्याची योजना तयार केली होती.** पण सुदैवानें मुधोजी भोसल्यानें ह्या कारस्थानाची खबर सखाराम बापू व दादा ह्यांस वेळेंच दिल्यामुळें गोपिकाबाईचा दुष्ट हेतु सिद्धीस गेला नाहीं. हें कारस्थान उघडकीस आल्यामुळें पुण्यास बरीच खळबळ उडाली; दादा व नारायणराव तसेंच गोपिकाबाई आणि आनंदीबाई ह्यांच्यांतील भांडण विकोपास गेलें आणि त्यांचें पर्यवसान नारायणरावाच्या वधांत झालें. ह्यासंबंधानें पुण्यांतील इंग्रज सरकारच्या वकीलाचें म्हणणें पुढें दिल्याप्रमाणें आहे:—

"It is said, by means of Mudaji Bhonsla the divan Sakharam received information of an intention to a-sasinate him and Raghoba, at the instiga-

tion of Gopikabai. Certain it is that this woman was well known to have been constantly advising her son to deprive him of the divanship which was the first step to the loss of riches and perhaps of life. From this instant Sakharam and his party set about concerting the means of deposing Narayenrao, relieving Raghoba, and placing him in the Peshwaship. Chiefly by means of the intervention of the Divan, Mahomed Essuf and Sumersing, two subhedars, were won over to execute the deed. On the 18th August 1773 at two in the afternoon they led their party of 500 men to the Darbar under pretence of being mustered; they forced the gates and put the guards to the sword. Narayenrao apprehensive of their design ran to his uncle Raghoba begging to take the Government but spare his life. Raghoba, it seems, wished to save him, as nothing more than his imprisonment was ever meant, but owing to the resentment of a slave of the family whom Narayenrao had caused to be publicly whipped, his death was determined upon. The assasins threatened instantly to destroy both, if he did not loose his nephew; he then thrust him from him and the young man soon expired at his feet."

वरील उताऱ्यावरून असें दिसून येतें कीं, नारायणरावाचा वध करावा असा दादा व सखाराम बापू ह्यांचा विचार नसून नारायणरावास धरून पदच्युत करावें असा त्यांचा उद्देश होता. नारायणरावानें आपल्या एका

नोकरास भरस्त्यांत चाबकानें मारलें होतें. ह्या अपमानाचा सूड उगवण्यासाठीं ' नारायणरावास जीवें मारीन ' अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली होती आणि ती प्रतिज्ञा नारायणरावाचा खून करून त्यानें शेवटास नेली. ह्यावरून नारायणरावाचा खून कायस्थ प्रभूंच्या चिथावणीवरून झाला हा आरोप निराधार ठरतो. " (**नवयुग** २३७–२३८.)

त्याचप्रमाणें **श्रीयुत माधवराव लेले** यांचे खालील विचारहि मननीय आहेतः—

" नारायणराव पेशव्यांच्या खुनांत कायस्थ प्रभूंचें अंग होतें, हेंही विधान खरें मानतां येण्याजोगें नाहीं. या तरुणबांड शिराळशेटी पेशव्याच्या संबंधानें अलीकडे बरेच वर्षांपूर्वीपर्यंत त्याच्या भयंकर व आकस्मिक खुनामुळें साधारणपणें महाराष्ट्रीयांच्या मनांत एक तऱ्हेची सहानुभूति व अनुकंपा वसत होती; व तसें असणें तोंवर उपलब्ध असलेल्या हकीकतीवरून व तत्संबंधीं करुणरसपूर्ण जुन्या व नव्या नाटकप्रयोग–प्रेक्षणावरून विशेष गैर होतें असें नाहीं. पण त्याच्या कारकीर्दीच्या व वर्तनाच्या संबंधानें अलीकडे उपलब्ध व प्रसिद्ध झालेल्या ऐतिहासिक माहितीवरून पाहतां, नारायणराव पेशवे ही एक संभाजी महाराजांचीच पुनरावृत्ति होती असें दिसतें. त्याचा ज्या तऱ्हेनें वध झाला ती तऱ्हा गर्ह्य असली तरी राघोबादादा व आनंदीबाई यांना त्याचा खून करविण्यावांचून गत्यंतर नव्हतें, असेंच म्हणावें लागतें. त्याचें खाजगी वर्तन अनीतीचें व अन्यायाचें असून, सार्वजनिक व दरबारी वर्तनही गर्ह्य, उर्मट व उद्दामपणाचें होतें. त्याच्यामुळेंच तो अप्रिय झालेला होता. त्याच्या खुनाच्या दिवशीं नाना फडणीस नव्हते हें खरें असलें, तर त्यावरून, एक तर त्यावेळीं त्यांचें दरबारांत तितकें वजन नव्हतें आणि त्यांची कर्तृत्वशक्ति विशेष उदयास आलेली नव्हती असें, किंवा त्यांच्याकडून या प्रसंगीं चुकून किंवा बुद्ध्या उपेक्षा करण्यांत आली, असेंच म्हणावें लागतें. सखाराम हरि गुप्ते यांचीं

या खुनाच्या कामीं राघोबादादाला सल्ला असावी, या म्हणण्याला कांहीं आधार नाहीं. ही गोष्ट घडण्यापूर्वी त्यांना ती माहीत होती, असें म्हणण्याला सुद्धां अडचणच आहे. निदान तसा संशय बारभाईंना त्यावेळीं आल्याचें उपलब्ध साधनांवरून दिसत नाहीं. प्रभु मंडळींत तेच त्या समयास विशेष प्रसिद्ध होते. या खुनाच्या संबंधांत कोणाही कायस्थ प्रभूवर त्या वेळच्या कर्त्या मुत्सद्दी मंडळींनीं आरोप केल्याचें किंवा त्यास शिक्षा केल्याचें प्रसिद्ध नाहीं. अशा स्थितींत यासंबंधानें कायस्थ प्रभूंवर आरोप करणें अन्यायाचे आहे.

"नारायणरावाचा खून झाला त्याचें बीज, वास्तविकपणें नानासाहेब पेशव्यांच्या अकालिक मरणानंतर राघोबादादाला पेशवाई न मिळतां पोरवयाच्या माधवरावाला, तो नानासाहेबांचा उरलेला वडील पुत्र म्हणून, मिळण्याविषयीं खटपट झाली तेव्हांच पेरलें गेलें. पेशवाई ही वंशपरंपरेची खासगी मिळकत समजली जाऊन हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें व कुलपरंपरागत पद्धतीप्रमाणें ती वडील पुत्राला मिळालीच पाहिजे असें समजण्यांत आलें, ही मोठी चूक झाली. यावेळीं राघोबादादा चांगला तरवारबहाद्दर तसाच बऱ्याच योग्यतेचा लेखणीबहाद्दरही होता. त्याला पेशवाई मिळती तर बहुधा त्यानें पुनः आपला विशेष आवडता तरवारबहाद्दरपणा पतकरून राज्यव्यवस्थेचें काम इतर योग्य कामगारांकडे सोंपून दिलें असतें; आणि दोन्ही कामें सुयंत्र चालतीं. माधवराव मोठे झाल्यावर त्यांचे योग्य नायब व हस्तक—बाजीरावाचे चिमाजी आप्पासारखे—बनते, आणि त्यांना क्षयानें मरण्याची पाळी न येती. तसेंच राघोबादादालाही दुसरें लग्न करून आनंदीबाईसारख्या अप्सरेच्या पाशांत सांपडून बाजीरावासारखें नररत्न पैदा करण्याचा प्रसंगच न येता. त्याच्या पश्चात् विशेष कर्तृत्ववान् व अनुभविक झालेल्या माधवरावाला अधिकच योग्य रीतीनें पेशवाई करून नांव मिळवितां आले असतें. पण अमुक झालें असतें तर तमुक झालें असतें, असें म्हणणें व्यर्थ आहे. भगवद्गीतेंत

म्हटल्याप्रमाणें " दैवं चैवात्र पंचमं " हेंच आपल्याकडे वेळोवेळीं निदर्शनास येत गेलें व येत आहे. नारायणराव पेशव्यानें पेशवाईचीं वस्त्रें मिळविण्याच्या वेळीं केलेल्या निर्मर्याद व गर्ह्य वर्तनाचें उपलब्ध वर्णन खरें असलें तर ह्याच वेळीं एकाद्या अस्सल पूर्वपरंपरागत राजानिष्ठ प्रभूनें किंवा मराठ्यानें नारायणरावाला छाटून टाकलें असतें तरी त्यांत कांहीं वावगें होतें ना. पण अशा वेळीं सुद्धां कायस्थ प्रभू निमकहराम बनल्याचें दिसून येत नाहीं. "

विविध ज्ञानविस्तार एप्रिल १९१९.

राजवाड्यांचा कायस्थ प्रभूंवरचा तिसरा आक्षेप असा आहेः—
" सातारच्या महाराजांच्या वर्तीनें दुसऱ्या बाजीरावाच्या विरुद्ध चांद्रसेनीयांनीं इंग्रजांशीं खटपटी केलेल्या महशूर आहेत." (पृ. ३८ कलम १३.) हें विधान पाहिलें म्हणजे या कायस्थांना कोणत्या वैलांत घालूं न् कोणत्या वैलांत काढूं असें राजवाड्यांना झालेंसें दिसतें. चित्पावन नोकरशाहीच्या शेवटच्या उलट्या अंबारीच्या या दिग्विजयी इंद्राविरुद्ध इतर कोणी खटपटी केल्याच नाहींत कीं काय ? मग चांद्रसेनीयांनाच तेवढें पुढें कां ढकलण्यांत येत आहे ? रावबाजीचे असे कोणते सद्गुण होते कीं त्यांचें तळपट उडालेलें पाहून, चांद्रसेनीयांच्या ' महशूर ' खटपटी राजवाड्यांच्या डोळ्यांत खुपूं लागाव्या ? छत्रपति प्रतापसिंहाची पेशव्यांच्या तुरुंगवासांतून मुक्तता करण्यासाठीं चांद्रसेनीयांनीं केलेल्या खटपटी मात्र राजवाड्यांना दिसल्या आणि त्या त्यांच्या लाडक्या रावबाजीच्या विरुद्ध, म्हणून तर अधिकच महशूर भासल्या ! " आश्रित लोकांनीं चार चार पांच पांच लग्नें करून घरीं एक बायको ठेवावी आणि सरकारवाड्यांत बाकीच्या बायका पाठवाव्या. " असल्या दिव्य राजनीतीचे पुरस्कर्ते रावबाजी जेव्हां गर्भांत होते, तेव्हांपासून त्यांच्या विरुद्ध कारस्थानें करणारे आणि त्याला, त्याच्या बापाला किंवा त्याच्या औरस संततीला **चुकूनसुद्धां नमस्कार करावयाचा नाहीं,** म्हणून ओंकारेश्वरावर नारायणराव

पेशव्याच्या चितेसमक्ष शपथा वाहणारे नाना फडणीस कांही चांद्रसेनीय नव्हते ना ? राघोबादादावर खवळून जाऊन रावबाजीचा स्पर्श पेशव्याच्या गादीला न होऊं देण्याची शिकस्त करणाऱ्या बारभाईच्या खेतींत कितीसे चांद्रसेनीय सामील होते ? ज्याच्या नांवानें जन्मदारभ्य हातबोटें चोळलीं त्याच रावबाजीला नानानें हात धरून पेशवाईच्या गादीवर बसविणें आणि आपण स्वतः त्याच 'राघोबाच्या* कारट्या' पुढें 'जी सरकार' म्हणून हात जोडून उभें राहणें,या राजकारणी पागोट्याच्या फडणीशी फिरवाफिरवीला स्वराज्यासाठीं स्वार्थत्याग समजणारे फक्त आंधळे नानाभक्त किंवा राजकारणाचीं चिपाडें चोखून मुत्सद्दीपणाची घमेंड मारणारे वावदूक पुणेरी दे. भ. यांच्याशिवाय दुसरे कोणी सांपडतील कीं नाहीं याची शंकाच आहे. + आत्मवर्चस्वासाठीं घटकोघटकीं धोरणांचें पागोटें फिरविणारा नाना स्वराज्यभक्त दिसावा आणि चांद्रसेनीय एकटेच कायते स्वराज्यद्रोही दिसावे, यांत आम्हांला मुळींच आश्चर्य वाटत नाहीं. कोणती ऐतिहासिक व्यक्ति श्रेष्ठ, राजमान्य किंवा लोकमान्य, हें ठरविण्याचा मक्ता आमच्या पुणेकर चित्पावन देशबंधूंनीं

---

* "सवाई माधवराव यांनीं शनिवारचे वाड्यांत उडी टाकल्यावर ते मरण पावले. नंतर नानाफडणविसांनीं असा विचार केला कीं 'दादासाहेब यांचे मुलास पुण्याचे गादीवर आणलें तर सर्वांस (?) अनिष्ट आहे. कारण ते सर्व राज्याचे द्वेषी. याजकरितां दुसरा कोणी तरी यजमान बसवावा.' हें मनात आणून व राज्याचा नाश होऊं नये याकरितां बार्जीरावाची पत्रिका करवून व राज्ययोग नाहीं वगैरे सबबी लाऊन ती प्रसिद्ध केली."

लो. हि. वा. भाग १ पृ० ४८–४९.

+ "The Maratha chiefs in general are much disgusted with Nana Fadnavis, and jealous of his ambitious view which apparenty tend to fixing himself at the head of that Goverment."

Forrest's Selections, Vol. I, Part II p. 301.

घेतलाच आहे; तेव्हां त्यांना सातारकर महाराजांच्या वतीनें रावबाजीच्या-विरुद्ध खटपटी करणारे चांद्रसेनीयच कायते दिसावे आणि कुप्रसिद्ध चिंतामणराव पटवर्धन 'शतकृत्य करणाऱ्या नरपुंगवांचे मुकुटशिरोमणि' भासावे, यांत काय नवल ? 'ज्याचें अन्न खावें त्याच्याकरितां मरावें' या जन्मसिद्ध प्रवृत्तीमुळें, सातारकर छत्रपतीच्या तक्ताचा अभिमान धरून, तत्कालीन् राजकारणाच्या रागरंगाप्रमाणें चां. का. प्रभूंनीं रावबाजीच्या पाजी राजनीतीला शह देण्यासाठीं आणि छत्रपतीच्या तक्ताच्या चिरस्थाइत्वासाठीं जर कांहीं खटपटी केल्या असतील, तर त्याबद्दल राजवाडे प्रभृति मत्सरी संशोधकांव्यतिरिक्त कोणीहि त्यांना जबाबदार धरूं शकणार नाहीं. परंतु जेथें राजवाडे

कायस्थ प्रभूंवर स्वराज्यनाशाचें खापर

फोडण्यास सिद्ध झाले आहेत, तेथें त्यांनीं रावबाजीविरुद्ध केलेल्या खटपटींच्या पापाचें खरेंखोटें माप त्यांच्या एकट्याच्याच पदरांत न घालावें तर काय करावें ? पुण्याच्या सुप्रसिद्ध प्राचीन साडेतीन शहाण्यांच्या ज्या अर्वाचीन अभिमानी दीडशहाण्यांना 'अहिल्याबाईनें दानधर्म करून पेशवाई बुडविल्याचें' स्पष्टस्पष्ट दिसतें आणि सांप्रतचा मुसलमान समाज दंगेधोपे करणारा, सांसर्गजन्य रोगांनीं लिडबिडलेला, कर्तव्यशून्य आणि 'इतर सुधारलेल्या, शास्त्रसंपन्न व शुचिर्भूत देशांची गुलामगिरी करण्यापलीकडे येणाऱ्या हजार बाराशें वर्षे गत्यंतर नसलेला' (पहा भा. इ. सं. मं. चतुर्थ अहवाल पृ० १२) असा नीचतर पदवीस पोहोंचलेला दिसतो, त्याच संशोधकांनीं चां. का. प्रभूंवर वाणेरडे आरोप करण्यांत प्रत्यक्ष आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीचाहि खून करण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं, तर आश्चर्य नव्हे ! बरें, त्यांतूनहि रावबाजीच्या विरुद्ध चां. का. प्रभूंनीं खटपटी केल्या असें राजवाड्यांच्या महशूर समजुतीप्रमाणें गृहीत धरलें, तरी सांप्रतच्या कायस्थांना त्यांतसुद्धां अभिमान बाळगायला बरीच जागा आहे. शरीराचा नासकाकुसका अवयव

कापून टाकणें हें ज्याप्रमाणें केव्हांही श्रेयस्कर असतें, त्याप्रमाणें ज्या उदात्त कल्पनेवर श्रीशिवछत्रपतींनीं मराठी राज्याची स्थापना केली व ज्याकरितां चां. का. प्रभूसमाजानें आपल्या अनेक नरनारींच्या प्राणांच्या आहुती दिल्या, त्याच कल्पनेला जेव्हां स्वार्थसाधु आणि कृतघ्न अशा चित्पावन नोकरशाहीची कीड लागली, तेव्हां तो नोकरशाहीचा सडका भाग छाटून टाकण्याच्या उद्देशाला हातभार लावणें तत्कालीन् कायस्थांना श्रेयस्कर वाटलें असल्यास कांहीं नवल नाहीं. आम्ही तर आज असेंहि म्हणतों कीं पेशव्यांनीं छत्रपतीला कैदेंत टाकतांच, एखाद्या कायस्थानें रावबाजीला भर बुधवारांत छाटून टाकला असता, तर कदाचित् स्वराज्याची मान इतक्या लवकर फांसावर चढली नसती ! तथापि इतिहास पाहिला तर स्वराज्यनाशाच्या बाबतींत खुद्द चित्पावन नोकरशाही आणि तिच्या नांवाचा गोंधळ घालणारे चित्पावन भुत्ये यांना जितका जाब देणें भाग पडेल, तितका चां. का. प्रभूंना मात्र खास नव्हे. खुद्द ब्रिटीश सरकारच्या संशोधक खात्याचा शेरा पहा:—" Even during the rule of the Peshavas, persons of this community (C. K. Prabhu) like the warlike brothers Sakharam Hari and Baburao Hari Gupte, of whose unswerving loyalty to their master, Nana Fadanavis was extremely jealous, and Nilkanthrao Page played a conspicuous part in the maintenance of Maratha Rule." (Monograph No. 4 p. 9) या शेऱ्यानंतर कित्येक इतिहासप्रसिद्ध कायस्थ वीरांची थोडक्यांत माहिती देऊन समारोप केला आहे कीं:—"This caste has maintained its character for loyalty and trustworthiness to the present day. Members of it hold places of trust both in Native states and under the British Government, to whom they have always exhibited conspicuous loyalty." आश्रयदात्या

तक्ताधिपति राजाशीं इमानी रहाणें हें जर पुण्याच्या विश्वामित्री संशोधनी दृष्टीला आणि सरडेवजा राजकारणाला पातक वाटत असेल, तर त्या पातकाचे भागीदार व्हायला चां. का. प्रभू केव्हांहि तयार आहेत. ज्याला एकदां इमान दिलें, त्याच्याशीं अखेरपर्यंत एकनिष्ठेनेंच वागणें, हें एकच तत्व कायस्थप्रभूंच्या ब्रीदाची साक्ष पटविण्यास पुरेसें आहे; आणि त्यांचा सारा इतिहास या एकाच तत्त्वानें जणुंकाय रंगून निघालेला आहे, असें म्हणण्यांत मुळींच अतिशयोक्ति होणार नाहीं. कायस्थ प्रभूंशीं चित्पावन समाजानें पेशव्यांच्या भरभराटीच्या अमदानींत काय थोडें हाडवैर गाजवून घेतलें ? (त्या इतिहासप्रसिद्ध पशुवत् वर्तनाची पुनरावृत्ति ईश्वर करो आणि आमच्या कट्टया दुस्मानांवरहि न होवो !) परंतु इमान दिलेल्या चित्पावनांशींसुद्धां कायस्थ प्रभूंनीं आपल्या निष्ठेंत अणुरेणू कमी केला नाहीं. सरदार सखाराम हरी गुप्ते यांनीं चित्पावन पेशवे राघोबादादाची नोकरी बजाविण्यांत वेळोवेळीं किती स्वार्थत्याग केला (आणि अखेरीस आत्मयज्ञहि केला !) आणि विरुद्धपक्ष प्रबळतम असतांहि—फार काय पण लांचलुचपतीचाहि जोर भयंकर असतांना त्यांनीं एकनिष्ठेची केवढी अपूर्व चिकाटी दाखविली याचा जर आमच्या आधुनिक चित्पावन देशबंधूंनीं किंचित् निःपक्षपात बुद्धीनें विचार केला तर वेळास येथें नाना* फडणीसाचा वार्षिकोत्सव करण्याची त्यांना खचित लाज वाटेल. राघोबादादानें इंग्रज कुंफणीची कांस धरतांच त्याचे

* नानानें सखाराम हरीला पकडण्याकरितां जीं नीच कारस्थानें लढविलीं, त्यांच्याहि वर अमानुषपणाचा कळस करणारा त्याचा तुरुंगांत झालेला छळ आणि पतीचें शेवटचें दर्शन घेण्याकरितां कावऱ्याबावऱ्या झालेल्या त्याच्या पत्नीपासून १५००० रुपये रोख व कित्येक हजारांच्या डागदागिन्यांचा लांच हबकून शेवटीं तिची जाणूनबुजून केलेली प्राणघातक निराशा, या नानाच्या पशुतुल्य वर्तनाचा इतिहास वाचला म्हणजे आंगावर कांटा न उठणारा मनुष्य खालीनें मनुष्यच नसला पाहिजे.

सर्व इमानी आणि एकनिष्ठ सेवक सहाजीकच त्याच्याबरोबर तिकडे वळले, यांत विशेष कांहीं नाहीं. पण तेवढ्यावरून रावबाजीविरुद्ध खटपटींचें खापर कायस्थ प्रभूंच्या माथीं येऊन कसें फुटतें, हें मात्र आम्हांला कळत नाहीं. स्वतःच्या माथीं येऊन भिडलेलें स्वराज्यनाशाचें पाप येन केन प्रकारेण कायस्थांच्या माथीं मारण्याचा उपद्व्याप करणाऱ्या चित्पावन इतिहास संशोधकांनीं, रावबाजीच्या धामधुमींत तत्कालीन चित्पावन सरदारांनीं काय काय कारस्थानें लढविलीं आणि पेशवाई गेली तर जावो पण माझी सांगली चांगली राहो म्हणून स्वतःचा तळीराम गार करण्याकरितां काय काय उलाढाल्या केल्या, याचा इतिहास डोळे असल्यास अवश्य पहावा. सरदार सखाराम हरीचे पुत्र आनंदराव हे दुसऱ्या बाजीरावाच्या पदरीं होते. रावबाजीनें मराठी राज्याचें उदक इंग्रज कुंफणी बहादुरांच्या हातावर सोडल्यानंतर, या आनंदरावाच्या एकनिष्ठेनें आपल्या तेजस्वी पित्याच्याहि एकनिष्ठेवर ताण केली. बाजीरावाचा आश्रय नष्ट झाला म्हणून साताऱ्याच्या महाराजांनीं आनंदरावाचा बंदोबस्त करून देण्याचें कबूल करून, ' भेटून जावें ' म्हणून निकडीचे निरोप पाठविले असतां, आनंदरावानें उत्तर पाठविलें कीं, " **पेशवाई गेल्यापासून मनांत असा संकल्प केला आहे कीं, आतां या उपरांत कामकाज करणें नाहीं.** " हें एकनिष्ठेचें बाणेदार उत्तर आणि वर्तन पहा आणि चित्पावनकुलदीपक सदाशीवराव भाऊनें स्वतःच्या भावांवर रुसून जाऊन कोल्हापुरकरांची पेशवाई पत्करल्याचा प्रसंग पहा! कायस्थ प्रभूंनीं आजपर्यंत आपल्या बऱ्यावाईट धन्याशीं जें एकनिष्ठेचें इमान दाखविलें तसलें एकतरी उदाहरण चित्पावनांच्या जातभाई* पैकीं कोणीं घालून दिलें असल्यास तें त्यानीं सप्रमाण जाहीर करावें. पेश-

---

* ज्या धनाजी जाधवानें बाळाजी विश्वनाथाला आपत्कालीं आश्रय दिला, त्याच जाधवावर क्षुल्लक शिकारीच्या कारणावरून बाळाजी विश्वनाथ कसा उलटला याचा इतिहास पाहिला म्हणजे ' कायस्थं न हि विश्वसेत् ' म्हणणाऱ्यांना शरमच वाटली पाहिजे.

वाईच्या अखेरीस कोंकणांतील सुवर्णदुर्ग गडावरील मराठेशाहीचे अन्न खाणाऱ्या गडकरी प्रधान§बंधुत्रयाचें आणखी एक उदाहरण घ्या. आसपासचे किल्ले इंग्रजांनीं काबीज केल्यावर त्यांचा हल्ला सुवर्णदुर्गावरहि आला. पेशवाईत सारी बेबंदशाही माजली असतां आणि सातारकर धनी त्यामुळें निर्माल्यवत् झाले असतांहि केवळ मराठेशाहीचा अभिमान धरून प्रधानबंधूंनीं इंग्रजांशीं प्रतिकाराची टक्कर मारली. पुढें इंग्रजांनीं किल्ला सर करून प्रधानबंधूंना कैदेंत टाकलें ही गोष्ट निराळी. पेशवाई घशांत उतरल्यावर ती नीट पचनीं पडावी म्हणून कुंफणीनें पुढें जें सामोपचाराचें धोरण पत्करलें त्या वेळीं प्रधानबंधूंना बंधमुक्त करून त्यांच्या स्वामीनिष्ठेचा आणि शौर्याचा इंग्रजांनीं मोठा गौरव केला आणि इंग्रज रियासतींत मोठ्या नोकऱ्या देऊं केल्या. परंतु " आम्ही पिढीजाद मराठेशाहीचें अन्न खाल्लें. टोपकरांची नोकरी कधींहि करणार नाहीं. " असें सडेतोड उत्तर देऊन, त्यांनीं आपलें शेष आयुष्य अत्यंत विपदावस्थेंत कंठून परलोकचा रस्ता सुधारला. उलटपक्षीं पेशवाईतल्या चित्पावन सरदारांकडे पहा. रावबाजी आणि इंग्रज यांच्यांत जेव्हां **चुरशीचे सामने** होऊं लागले आणि पेशव्यांची गादी फार वेळ टिकत नाहीं असें जेव्हां या घांटावरील ' जवानमर्द (?) ब्राह्मण भाई ' ना स्पष्ट दिसूं लागलें, तेव्हां **ज्याचें कर्म त्याच्याबरोबर** असें मानून, ते आपापल्या सरंजामी संस्थानांची व्यवस्था लावण्यांत कसे चूर झाले आणि स्वामिसेवेला कसे चोर झाले, ह्याचा इतिहास राजवाडे कंपूला काय माहीत नाहीं ? परंतु नृपनापित न्यायाचा नेहमीं अवलंब करणाऱ्या आणि 'त्यावेळीं प्रसंगानुरोधानें चित्पावन सरदार तसे वागले म्हणून तरी महाराष्ट्रांत मराठ्यांचीं (?) (चित्पावनांचीं) कांहीं संस्थानें राहिलीं ' म्हणून मुक्त कंठानें स्तुतिरव गाणाऱ्या संशोधकांनीं श्री. केळकरांच्या ' **मराठे आण इंग्रज** '

---

§ सुप्रसिद्ध मराठी कवि. कै. बजाबा रामचंद्र प्रधान यांचे आजे व चुलत आजे.

नामक शतसांवत्सरिक श्राद्धाच्या तर्पणाकडे दृष्टी वळवावी, अशी शिफारस आहे.

चां. का. प्रभू समाजावर पेशवाईच्या नाशाचा आणि पर्यायानें स्वराज्य-नाशाचा आरोप करणाऱ्या पुणेरी संशोधक टोळीला आमचा अत्यंत नम्रतेचा सवाल आहे कीं, पुण्याच्यां शनवार वाड्यावर इंग्रजांचें निशाण फडकावणारा बाळाजीपंत नातू तर कायस्थ प्रभू नव्हता ना ? ओव्हिन्स रेसिडंटाला छत्रपतीच्या नांवाचीं खोटीं शिक्का मोर्तबें तयार करून देणारा बाळकोबा तात्या केळकर हा तरी चां. का. प्रभू नसावा असें वाटतें. बाजीराव पेशव्याला इंग्रजांनीं पेनशनर बनवून, महाराष्ट्रांत नातूंच्या हस्तें इंग्रजी राज्याची कोणशिला बसविल्यावर पुणें शहरांत पेढे वांटण्यांत आले आणि उत्सवहि करण्यांत आले. सवाई माधवरावांच्या टोलेजंग विवाह-समारंभांत नाना फडणीसानीं सरदार पोतानिसांच्या हातांत जशी अत्तरदाणी गुलाबदाणी दिली होती, तशी नोकरशाहीच्या तळपटाऱ्या या दिवशीं विंचुरकर, पटवर्धन, नातू अँन्ड को. नें कोणकोणत्या कायस्थांच्या हातांत पेढ्यांचीं तबकें दिलीं, त्यांची यादी राजवाडे अगर भा. इ. सं. मंडळ प्रसिद्ध करतील तर बरें होईल. रावबाजीच्या कारकीर्दीत जे जे * अत्याचार झाले, त्यांचा उपलब्ध आणि प्रसिद्ध झालेला इतिहास वाचला, म्हणजे पुण्यांतील सर्व जातींच्या रहिवाशांनीं—ब्राह्मणांनींसुद्धां—पेढे कां वाटले, याचा स्पष्ट उलगडा होतो. शनवार वाड्यावर युनियन जॅकचा बावटा फडकावून आपल्या मूठभर घोडेस्वारांना घेऊन आलेले अलपिष्टन साहेब जेव्हां दिल्ली दरवाजासमोर खुर्ची टाकून बसले, तेव्हां तो राज्यक्रांतीचा

* "शिवाजीमहाराजांचें उदात्त राजधोरण जेव्हां पेशव्यांनीं सोडिलें, व इंग्लिशांसारख्या बलिष्ठ शत्रूंबरोबर जीवनार्थकलहाची वेळ आली, तेव्हांच पेशवाई टार बुडणार अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं." **जस्टिस रानडे.**

(म. स. उ. पृ० २१७.)

देखावा पाहण्याकरितां पुण्यपत्तनस्थ लाखों तमासगीर त्यांच्या सभोंवतीं लांबलांबवर उभे राहिले होते. परंतु एकाहि मायच्या पुताला त्याला असा प्रश्न विचारण्याचा धीर झाला नाहीं कीं, “ बाबा अलापिष्ठणा ! तूं कोणाचा कोण ? आणि येथें आमच्या घरीं कां ? ” त्यावेळीं लोक कांहीं निःशस्त्र झाले नव्हते किंवा लढाईचा मगदूरहि आतांप्रमाणें कांहीं अस्तंगत झाला नव्हता. परंतु रावबाजीचा महिमाच असा कांहीं होता कीं सद्दीच्या जोरावर त्यांच्या वाडवडिलांनीं स्थापन केलेल्या पुण्याच्या एकमुखी नोकरशाहीची तिरडी निघतांना त्यावेळीं एकाहि महाराष्ट्रीयाच्या डोळ्याला पाणी आलें नाहीं. चां. का. प्रभू तर बोलूनचालून सातारकर छत्रपतीचे कट्टे दोस्त व चित्पावन नोकरशाहीच्या विरुद्ध. परंतु पेशवाईच्या विरुद्ध खुद्द चित्पावन सरदारांनीं इंग्रजांशीं केलेल्या खटपटी जितक्या **कागदोपत्रीं प्रसिद्ध** आहेत तितक्या कायस्थांनीं केलेल्या ‘ महशूर ’ नाहींत, हें राजवाड्यानीं खूप ध्यानांत ठेवावें. सातारकर छत्रपतीबद्दलची स्वामिनिष्ठा कायस्थांनीं अगदीं शेवटपर्यंत किती इमानानें बजावली याचें कायमचें स्मारक महाराष्ट्राच्या इतिहासांत केव्हांहि अजरामरच राहील, इतकें तें ठसठशीत आणि भरभक्कम आहे.

३ जून सन १९१८ या शतसांवत्सरिक श्राद्धाच्या तारखेचें महत्व जर कांहीं असेल तर तें हेंच कीं शंभर वर्षांपूर्वी याच दिवशीं मराठी राज्याच्या मालकाशीं विरोध करून, सतत शंभर वर्षें एकमुखी अरेरावी गाजविणाऱ्या चित्पावन नोकरशाहीचा अंत झाला. आमचे आधुनिक उन्नत आणि निःपक्षपाती चित्पावन देशबंधु महाराष्ट्रांतील या मयत नोकरशाहीच्या इतिहासाचा जर सूक्ष्म दृष्टीनें अभ्यास करतील, तर सध्यांच्या राष्ट्रीय चळवळींत कोणकोणत्या पातकांपासून आपण दूर राहिलें पाहिजे, हें त्यांचे त्यांना स्पष्ट समजून येईल. श्रीयुत लेले या मुद्यावर लिहितांना म्हणतात कीं:—

“सातारच्या महाराजांच्या वतीनें इंग्रजांशीं दुसऱ्या बाजीरावाविरुद्ध खट-

पटी करणारे कायस्थ प्रभूच–हेंही विधान खरें नाहीं. शाहूनंतरच्या सातारकर महाराजांशीं–विशेषत: रामराजानंतरच्या महाराजांशीं–पेशव्यांनीं जें वर्तन केल्याचें–मग तें स्वार्थ बुद्धीनें असो, निरुपायानें असो, किंवा मराठी साम्राज्य संवर्द्धन व संरक्षण या दृष्टीनें असो–लेखी पुराव्यावरून उपलब्ध आहे, त्या मानानें पाहतां त्यांच्या वर्तीनें कायस्थ प्रभूंनींच काय, पण कोणीही लहान थोर महाराष्ट्रीयानें, ज्या ज्या कांहीं खटपटी केल्या असतील, त्यासंबंधानें मुळींच आक्षेप घेतां येत नाहीं. शेवटच्या रावबाजीच्या कारकीर्दीत सर्वत्रच गडबड उडाली. त्याच्या वर्तनामुळें सर्व सरदार बेदिल झाले. रयत नागविली गेली. कोणी त्राता उरला नाहीं. ज्यानें त्यानें आपापल्या कायमीचा विचार होईल त्या रीतीनें करण्याचें आरंभिलें. त्यांत इंग्रजांशीं गुप्तपणें स्वतःच्या बंदोबस्तासाठीं तजवीज करून ठेवण्याचा उपक्रम प्रथम पटवर्धनांनीं केला. हा निमकहरामपणा नव्हे असें कांहीं म्हणतां येत नाहीं. तरी पण घरचा जाच दुरसह होऊं लागला, " आई जेवूं घालीना व बाप भीक मागूं देईना, अशी स्थिति झाली, म्हणजे अर्थातच मुलाला स्वतःच्या रक्षणार्थ परक्याचा आश्रय करावा लागतो. हें कृत्य थोरपणाचें नसलें तरी स्वसंरक्षणार्थ निरुपायानें केलेलें असल्यामुळें तितकें दूषणीय म्हणतां येत नाहीं. बाकी हरामखोरपणाचा धडा चित्पावनानींच घालून दिला, हें म्हणणें तत्त्वत: खरें आहे असेंच म्हटलें पाहिजे. "

वि. ज्ञा. विस्तार, एप्रिल १९१९.

कायस्थ प्रभु समाजाची हकनाहक बदनामी करण्यासाठीं राजवाडे व भारत इतिहास संशोधक मंडळ यांनीं जो गुप्त कट केला आणि कायस्थांवर शेंकडों घाणेरडे अपमानकारक आरोप केले, त्यांपैकीं ऐतिहासिक बाजूच्या तीन ठळक आक्षेपांना येथपर्यंत प्रत्युत्तरें दिलीं. आतां शेवटचा आरोप मात्र बराच भयंकर असून,कायस्थांमुळेंच हिंदवी स्वराज्य ठार बुडालें,हें जनजाहीर चौघडा वाजवून दाखविण्याचा जो मंडळाचा व राजवाड्यांचा मूळ हेतु,

त्यांतील काळाकुट्ट मत्सर आपणांस उघड करून दाखवावयाचा आहे. वरवर पाहतां कोणालाहि असें दिसतें कीं, राजवाडे केवळ ऐतिहासिक साधनांची चिकित्सा करीत आहेत. परंतु त्यांच्या सर्व लेखाची रचना व हेतु ऐतिहासिक सत्याशीं विसंगत असून,फक्त कायस्थ प्रभूविषयींचा त्यांच्या चित्पावनी हृदयांतला तीव्र द्वेष ओकून टाकण्याचाच हा एक परशुरामी प्रयत्न आहे, हें आतांपर्यंतच्या घेतलेल्या झाडझडतीवरून वाचकांना नीट पटलें असेल. राजवाड्यांची किंवा त्यांच्या छायेंतील संशोधक भिक्षुकांची एक खोडसाळ प्रवृत्ति लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. त्यांना शहाजीचे गुण गाण्याची इच्छा असली कीं, मालोजी व शिवाजी यांना ते क्षुद्र लेखतात व शिवाजीला वर चढवायचें असलें तर त्याच शहाजीला खुशाल खालीं ओढतात. कायस्थ प्रभूंची पाठ थोपटून कांहीं कावा लढवायचा असला कीं, मराठ्यांची पाठ यथास्थित धोपटतात; आणि मराठ्यांचीं मनें कायस्थांविरुद्ध भडकवून द्यायचीं असलीं कीं मराठ्यांना कुरवाळून कायस्थांना लाथाडण्यास त्यांना मुळींच वेळ लागत नाहीं. मराठ्यांच्या वेदोक्ताची किंवा क्षात्रोत्पत्तीची टर उडविण्यासाठीं कायस्थांच्या धर्माधिकारांना मान्यता द्यायची आणि कायस्थांची बदनामी करतांना थेट मालोजी भोसल्याला अग्निहोत्री ब्राह्मण म्हणून ठरवायचें, हा असला

पाजीपणाचा डोंबारी खेळ

ही ब्राम्हण मंडळी आज गेलीं दोन अडीचशें वर्षें सारखी खेळत आहे. अस्सल पुराव्यांची मोठी मिजास मारणारीं हीं संशोधक डुकरें मग वाटेल त्या काल्पनीक विधानांच्या खातेऱ्यांत मनसोक्त डुंबतांना आजूबाजूची सुद्धां लाज बाळगीत नाहींत. कायस्थांच्या नांकाडावर सज्जर ठोकलेला राजवाड्यांच्या ४ थ्या मुद्याचा गुद्दा पहा:—

"प्रतापसिंहाच्या कारकीर्दीत कायस्थांनीं वेदोक्त प्रकरण इतकें वाढविलें कीं खुद्द प्रतापसिंहाला व मराठ्यांना वेदोक्त संस्काराचा अधिकार आहे कीं नाहीं

यासंबंधानें वाद सुरू झाला. आतांपर्यंत फक्त चांद्रसेनीय तेवढे वेदोक्त-संस्काराकरितां झगडत होते. यापुढें या झगड्यांत सातारचे मराठे अजाणपणें चांद्रसेनीयांच्या खटपटीनें गोविले गेले. वस्तुतः भोसले व इतर मराठे क्षत्रिय असल्यामुळें वेदोक्तसंस्काराधिकार त्यांना पूर्ण होता. परंतु गैरसमजुतीनें व पक्षाभिमानानें त्यांना तो अधिकार नाहीं असें नाना सबबी काढून, प्रतिपादिलें जाऊं लागलें. ''

म्हणजे राजवाडे म्हणतात कीं मराठ्यांच्या वेदोक्त संस्काराच्या अधिकाराबद्दल पूर्वीं कधींच कोठें वाद नव्हता, ब्राह्मणांनीं त्याबद्दल कधीं ब्र सुद्धां तोंडांतून काढला नाहीं, किंवा त्यांना कधीं वेदोक्त धर्माचाराचा विरोधहि केला नाहीं. मालोजीपासून तों थेट प्रतापसिंहापर्यंत मराठ्यांचें क्षत्रियत्व सोळा आणे मान्य करून सर्व ब्रह्मवंशयुत्पन्न वेदोनारायण त्यांचे वेदोक्त कर्म बिनतक्रार कायावाचामनेंधनें करीत होते. कोठें फट् नाहीं, कोठें खट् नाहीं. रमण्यांतल्या ब्राह्मण भोजनांतील ढेंकराप्रमाणें सर्व कांहीं सुरळीत चाललें होतें. पण या खटपट्या कायस्थांनीं मध्यें बिब्बा घातला. कायस्थ जर पृथ्वीतलावर नसते, किंवा असूनहि परमेश्वरावतार चित्पावन पेशवाईच्या वरवंट्याखालीं साफ बीं बियाण्यांसुद्धां नष्ट होते, तर प्रतापसिंहाचा किंवा मराठ्यांचा आणि वेदोनारायणांचा कोठें कधींहि झगडा येण्याचें कारणच नव्हतें.

यावर एवढीच कोणी झाला तरी शंका काढणार कीं, राजवाड्यांचा हा चित्पावनी सिद्धांत खरा मानला तर अलीकडचीं कोल्हापूरचीं वेदोक्त प्रकरणें इतकीं चिडीला जाऊन तेथल्या राजोपाध्यांच्या वतनी जहागिरी जप्त कां झाल्या ? मराठ्यांना व कोल्हापूरच्या छत्रपतींना शूद्र शूद्र म्हणून चिडविणारे व तंजावर केसचा निकाल ‘ सर्व मराठे शूद्र आहेत ’ असा लागल्यावर टिऱ्या बडविणारे लोक ब्राह्मण कीं मुसलमान ? इतिहास पहिला तर छत्रपतींच्या काय किंवा सरसकट मराठ्यांच्या गळ्यांत

काय वेदोक्ताची घोरपड कायस्थ प्रभूंनीं अडकविली नसून, ती कृतघ्न ब्राह्मण समाजानेंच खुद्द शिवाजीपासून त्यांच्या गळ्यांत अडकवून ठेविली होती, आणि ती काढण्याकरितां मात्र कायस्थ प्रभूंनींच आपल्या रक्ताचें पाणी केलें. शिवाय छत्रपतीच्या विरुद्ध वेदोक्ताचें बंड कांहीं प्रतापसिंहाच्याच कारकीर्दींत उभारले गेलें नसून, आद्यछत्रपतीला राज्याभिषेकच होऊं नये म्हणून ज्या द्वेष्ट्या व कृतघ्न ब्राह्मणांनीं आपल्या शक्तियुक्तींची अगदीं शिकस्त केली, त्यांनींच तें प्रथम उभारल्याचें इतिहासांत नमूद आहे. श्रीशिवछत्रपतीच्या स्वराज्योपक्रमाचे आजकाल पोंवाडे गाणारे आणि पत्र-व्यवहारांतसुद्धां राज्याभिषेक शक* लिहिणारे टापटिपीचे अभिमानी पुणेकर संशोधक जरा डोळे उघडून इतिहास पाहतील, तर ज्या शिवाजीची टिमकी पिटण्याची आपण आजकाल मोठी कसरत करून दाखवीत आहोंत, त्याच शिवाजीला आपल्या वाडवडीलांनीं वेदोक्ताच्या ढोंगाखाली कसें पेंचांत आणलें होतें, हें समजायला फारसें कठीण जाणार नाही. अर्थात् मराठ्यांना वेदोक्त संस्काराचा अधिकार आहे कीं नाहीं, या वादाचा निकाल शिवाजीच्या अभिमानी बाळप्रभु कायस्थानें प्रथम लावून घेतल्यावरच मग राज्याभिषेकाचा समारंभ पार पडलेला आहे, हें ऐतिहासिक सत्य मंडळाचा एकून एक संशोधक वीर खर्ची पडला तरीहि उलथून पडणें शक्य नाहीं. शिवाजीच्या किंवा त्याच्या जातभाईच्या वेदोक्त संस्काराचें पुनरुज्जीवन करण्याचा अग्रमान कायस्थ प्रभूंचा आहे. उदेपुराहून वंशवृक्षाच्या प्रति आणाविणें, पैठणाहून गागा-भट्टाला स्वतः जाऊन मोठ्या शिकस्तीनें रायगडास आणणें आणि त्याच्या हातून दरोबस्त मराठ्यांना शूद्रत्वाच्या खोट्या आख्याइकांपासून मुक्त करणें

---

* "शिवाजीचा राज्याभिषेक शक १०४ वर्षे चालला. सन १७७७ त दुसरा शाहू गादीवर आला तेव्हां नाना फडणीस व सखाराम बापू यांनीं हा शक कागदोपत्रीं बंद करण्याचा हुकूम काढला" (भारत इ सं. मं अहवाल शके १८३५ पृ ८७.) केवढी हो ही नानाची राजनिष्ठा ?

ही इतिहासप्रसिद्ध कामगिरी बाळप्रभूनेंच बजावली आहे.कायस्थ प्रभू आणि मराठे यांचा यानंतरचा परस्पर स्नेहसंबंध पाहिला तर असें दिसून येईल कीं, छत्रपतीवर किंवा मराठ्यांवर ज्या ज्या वेळीं भिक्षुकांकडून वेदोक्ताचा हल्ला चढविण्यांत आला, त्या त्या वेळीं कायस्थ प्रभूंनींच त्या हल्लयांना पुढें होऊन तोंड दिलें आहे. ही गोष्ट आजदीनतागायतसुद्धां घडत असल्याचे दाखले पाह्यला पुण्यापासून फार दूर जायला नको. प्रतापसिंहाला वेदोक्ताच्या खटपटींत कायस्थांनीं गोंविलें कीं निमकहराम चित्पावन चळवळ्यांनीं मराठ्यांना वेदोक्ताच्या पेंचांत आणलें, हें सांगायला राजवाडे नकोत. या बाबतींत इतिहास आरशासारखा स्वच्छ आहे. ' ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास ' आम्ही मंडळाला नजर केलाच आहे. छाती असेल तर त्यांनीं तो खोटा ठरवून द्यावा. छत्रपतीच्या वेदोक्ताकरितां, क्षात्रियत्वाच्या पुनरुज्जीवनाकरितां आणि तत्ताच्या चिरस्थाइत्वाकारितां चां. का. प्रभूंनीं केलेल्या स्वार्थत्यागाबद्दल आणि ऐतिहासीक कामगिरीबद्दल कृतघ्न असलेला एकादा मराठा किंवा शिवाजीचा अस्सल वंशज सांपडणें आजलाहि बरेंच मुष्किलीचें आहे. म्हणें चांद्रसेनियांच्या खटपटीनें या झगड्यांत सातारचे मराठे **अजाणपणें** गोविले गेलें ! सातारचे मराठे अजागळ आणि बेवकूब होते किंवा आहेत, अशी का राजवाड्यांची समजूत आहे ? असेल तर, मराठे मूर्ख नसून, स्वत राजवाडे मूर्खाग्रणी म्हटले पाहिजेत. कै. शाहू छत्रपतींनीं ब्राह्मणांच्या निमकहरामीला व चित्पावनांच्या कारस्थानांना कंटाळून, अखिल ब्राह्मणेतरांकरितां व विशेषतः मराठ्यांकरितां धार्मिक स्वयंनिर्णयाची चळवळ सुरू केल्याला फार दिवस लोटले नाहींत. या चळवळीनें मराठ्यांत धार्मिक स्वातंत्र्याचा झालेला अफाट फैलाव आणि कायस्थ प्रभूंत अझूनहि भरपूर असलेली भिक्षुकांची पायचाटी गुलामगिरी पाहिली कीं मराठ्यांवर केलेला अजाणतेपणाचा आणि चांद्रसेनियांच्या ओंझळीनें पाणी पिण्याचा राजवाड्यांचा आरोप मराठे क्षुल्लक कानझाडीवरच विसरतील असें आम्हाला वाटत

नाहीं. अडचणींचा फायदा घेऊन कायस्थ प्रभूंनीं मराठ्यांवर किंवा कोणावर कुरघोडीचा कधींच प्रयोग केलेला नाहीं. प्रतापसिंहकालीन मराठ्यांवरील ग्रामण्यांत काशी कर्नाटकांतल्या वेदोनारायणांना वादांत जिंकून मराठ्यांचें क्षत्रियत्व सिद्ध करण्यांत विजय मिळविणारा शास्त्री आबा पारसनीस हा कायस्थ प्रभु होता. परंतु एवढ्यामुळेंच कायस्थ प्रभू मराठ्यांचे राजोपाद्धे बनले नाहींत किंवा छत्रपतींचे मांडलिक जहागीरदार झाले नाहींत. चित्पावनांनीं निष्काम कर्माचा नुसता वाचाळपणाच करावा, कायस्थांचा सर्व इतिहास प्रत्यक्ष निष्काम कर्मी आहे, एवढाच काय तो फरक !

भोसले छत्रपतींना वेदोक्ताचा पूर्ण अधिकार होता, परंतु चांद्रसेनीयांनीं स्वतः च्या स्वार्थासाठीं त्यांचा गैरसमज केला; हें राजवाड्यांचें विधान गृहीत धरलें तरी प्रत्यक्ष पुरावा कसा पडतो तो पहा. शाहूनंतर १७४९त रामराजा गादीवर बसून लगेच तुरुंगांत पडला. छत्रपति कैदेंत आणि पेशवे गणेश-महालाच्या सदरेंत ! बिचाऱ्या छत्रपतीला कोरडी भाकर मिळण्याची मारामार, त्याला इतर संस्कारांचा काय लाभ मिळाला असेल, तो राजवाड्यानींच सांगितलेला बरा ! पण शेवटीं देवानें रामराजाची कहाणी ऐकली व सन १७७७ त त्याला अखेर मृत्यूसंस्काराचा लाभ झाला. रामराजानंतर शहाजी गादीवर बसला. शहाजी क्षत्रिय. तेव्हां साहजीकच लग्नापूर्वी त्याची वेदोक्त मुंज व्हावयास पाहिजे होती. त्या वेळीं नाना फडणिसाची अमदानी सुरू होती. त्यानें छत्रपतीच्या कैदखान्यावरील जेलर बाबूराव कृष्ण यांस लिहिलेल्या पत्रांतः—

> "...राजश्री स्वामी यांची मुंज वैशाख वद्य पंचमीस
> आठ घटकाचे मुहूर्तावर समारंभेकरून जाहली....
> ...पुराणोक्त विधीनें मुंज्य जाहाली येणेंकरून बाई-
> साहेब आदीकरोन सर्वांस संतोष वाटला.......
> श्रीमंत महाराजाची मुंज्य वद्य पंचमीस पुराणोक्त

विधी करून बाईसाहेबास संतोष वाटून जाहाली,
ही तुम्ही फारच गोष्ट उत्तम केली. "

हा मजकूर आहे. त्याचप्रमाणे 'इतिहास आणि ऐतिहासिक' मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या 'पेशवाईची अखेर' पृ. १४४ वर प्रतापसिंह छत्रपतीविषयीं "सातारेयाचे राजे यांस राज्याभिषेक करावयाच्या पूर्वी मुंज करून मग राज्याभिषेक व्हावा अशी शिवाजी महाराजांची पासून चाल होती ती श्रीमंतानीं या वेळेस मना करून मुंज्य केल्याशिवाय राज्याभिषेक केला. " असा उल्लेख आहे. शहाजीच्या 'पुराणोक्त' मुंजींत कोणकोण खटपट्ये कायस्थ होते ? आणि शहाजीची व प्रतापसिंहाची धर्मसंस्काराच्या बाबतींत श्रीमंतांनीं व नानानीं जी वरची बडदास्त ठेवली, ती राजवाडयांच्या कोटीक्रमाचें कितीसें समर्थन करते, तें वाचकांनींच अजमाऊन पहावें म्हणजे झालें. खरी स्थिति अशी आहे कीं राजवाडयांचा कटाक्ष कसेंहि करून कायस्थ प्रभूंविषयीं मराठ्यांचीं मनें कलुषित करून बिथरविण्याचा असल्यामुळें, नाटकी वकीलाप्रमाणें शक्य ती ओढाताण करून खऱ्याला खोटें ठरविण्याचा उपद्व्याप करणें त्यांना प्राप्तच आहे. त्यांचा रोख चां. का. प्रभूंच्या वेदोक्तावर आहे; मराठ्यांच्या नाहीं. ज्यावेळीं मराठ्यांच्या वेदोक्तावर राजवाडयांचा **परशुरामी डोळा** फिरेल, तेव्हां हींच वाक्यें नुसत्या शब्दांच्या अदलाबदलीनें मराठ्यांच्या तोंडावर फेंकण्यास ते थोडेच कचरणार आहेत ! 'हिस्टोरिकस्' नामक एक लेखक म्हणतो, "The Vedokta therefore is a garb under which the pseudo-Brahmins of African origin have been trying to give undeserved importance to their own tribe by the ladder of exclusiveness." (Bomay Gazette, Supplement 9-11-06). सन १९०६ च्या आक्टोबरच्या **विविधज्ञानविस्तार** मासिकानेंहि या बाबतींत एक अत्यंत

स्पष्टोक्तीचा विस्तृत लेख लिहून चित्पावनांच्या ब्राह्मणपणाचा आणि वेदोक्ती कारस्थानाचा बोजवारा चव्हाट्यावर आणलेला आहेच.

राजवाड्यांच्या विधानांचा थोडक्यांत समारोप करावयाचा म्हणजे आजपर्यंत वेदोक्त प्रकरणें वाढवून स्वराज्य आणि स्वधर्म यांचें तळपट उडविलें तें फक्त चां. का. प्रभूंनीं आणि चित्पावन म्हणजे तेथून येथून सारे गरीब गाईंचे अवतार ! मराठ्यांच्या वेदोक्त प्रकरणाचा किंवा चां. का. प्रभूंवरील ग्रामण्यांचा इतिहास आजलाहि समग्र उपलब्ध आहे; इतकेंच नव्हे तर छापूनहि प्रसिद्ध झालेला आहे. ‘ परभू जातीनिर्णय ’ नामक महावेदाचे व्यास निळकंठशास्त्री थत्ते, चित्पावन आयागो बाळाजीपंत नातू आणि राजवाड्यांचे अत्यंत आवडते ‘ शतकृत्य करणारे अग्रेसर नरपुंगव ’ चिंतामणराव आपा पटवर्धन यांनीं प्रतापसिंह छत्रपतीच्या कारकीर्दीत राजकारण, वेदोक्तप्रकरण आणि कायस्थप्रभू–ग्रामण्य यांची खिचडी बनविण्याकरितां जीं जीं अनन्वित कारस्थानें केलीं, त्यांचा इतिहास जर पाहिला, तर चां. का. प्रभूंवर वरील तीन आरोप राजवाड्यांनीं करणें म्हणजे चोरांनीं उलट्या बोंबा मारणें होय. राजवाड्यांचें धारिष्ट काय विचारावें ? चां. कायस्थ प्रभू ही एक संशयित उत्पत्तीची रंडगोळक चंडगोळकासारखी पोटजात आहे, ती विश्वासघातकी व स्वराज्यद्रोही आहे, असले भयंकर आरोप करण्यांतहि जे राजवाडे कचरले नाहींत, त्यांनीं वेदोक्ताचा आणि ग्रामण्याचा इतिहास उलटा वांचून त्यांतून चमत्कृतिजनक विपर्यासी विधानें काढल्यास आश्चर्य मानण्याचें काय कारण ? क्रांतिकारक चळवळींच्या आद्यजनकत्वाचा मान पुण्यपत्तनस्थ चित्पावनांवर लादण्याचा उपक्रम केल्याबद्दल रौलट कमिटीवर आग पाखडणारे विद्वान्, आपल्याचपैकीं कित्येक राजवाडे इतिहाससंशोधनाच्या नांवाखालीं इतर जातींवर बेधडक कसकसले भयंकर आरोप निराधार लादण्याचा नीच उपद्व्याप करीत असतात, याचा नीट विचार करतील, तर कायस्थ प्रभूंनीं वेदोक्ताच्या चळवळी करून स्वरा-

ज्याचा खून केला, कां चित्पावनांनीं आपल्या स्वतःच्या ज्ञातीचें नसतें महत्त्व वाढविण्याकरितां त्यांच्याविरुद्ध आणि छत्रपतीच्या तक्ताविरुद्ध जीं अनेक कारस्थानें लढविलीं त्यांना त्यांनीं **आत्मसंरक्षणार्थ तोंड दिल** याचा अधिक खुलासा करण्याचे आमचे श्रम खात्रीनें वांचतील. रौलट कमिटीच्या आरोपांना ' एकतर्फी पुरावा ' आहे या सबबीवर त्यांचा निषेध करण्याची चळवळ करणारे स्वतःला ' चळवळ्ये, खटपट्ये, ' या सदरांत घालूं देऊं इच्छीत नाहींत. राजवाड्यांचा सारा पुरावा तर त्यांच्या दिव्य ' समजुती 'चा. त्यांना अमूक असें ' वाटलें ' कीं मग त्यांना इतर पुरावे लक्षांत घेण्याची जरूरीच भासत नाहीं. चांद्रसेनीयांवर जेव्हां चित्पावनांनीं सत्तेच्या जोरावर वेदोक्ताचा हल्ला चढविला तेव्हां याचा प्रतिकार करणें त्यांना केव्हांहि प्राप्तच होतें. अर्थात् प्राप्त कर्तव्य करणें म्हणजे नसत्या चळवळी उत्पन्न करणें ही व्याख्या चांद्रसेनीयांना लागू करायला चित्पावन-संशोधकांना आणि त्यांच्या जातभाईंना सध्यां तरी तोंड नाहीं. रौलट कमिटीच्या रिपोर्टाचा धिःकार करतांना जीं चित्पावन तोंडें ' पुरावा दाखवा, पुरावा दाखवा ' म्हणून मोठा हलकल्होळ करीत, त्यांपैकीं निदान तरी डझन अर्धा डझन तोंडें आपल्या कान डोळ्यांसह मंडळाच्या कंपूंत आहेत. चां. का. प्रभूंवर विश्वासघातकीपणाचा आणि स्वराज्य नाशाचा आरोप करतांच **राजवाड्यांचा हात पकडून** सदहू आरोपांचा पुरावा त्या तोंडांनीं ठिकठिकाणीं विचारायला नको होता काय ? परंतु तें कसें होणार ? चाललें आहे; ठीक आहे; लेख **रेकॉर्ड** तर होऊं द्या; पुढचें पुढें ! यापलीकडे त्या विद्वानांची मति जाते कशाला !

राजवाड्यांच्या वरील उद्गारांत समाधान मानण्यासारखें--मानलें तर-एक विधान आहे. सातारचे मराठे व इतर मराठे हे ' क्षत्रिय असल्यामुळें वेदोक्त संस्काराधिकार त्यांना पूर्ण होता ' हें राजवाडे निदान येथें तरी कबूल करतात. परंतु ही त्यांची कबुली म्हणजे केवळ हातचलाखी आहे.

जे राजवाडे आणि त्यांचे पुण्यपत्तनस्थ कित्येक चित्पावन बंधु अगदीं या घटकेपर्यंत कोल्हापूरच्या महाराजांची आणि त्यांच्या जातभाईची " येदोक्त येदोक्त " म्हणून थट्टा करीत आहेत, त्यांना कोणी सत्यप्रतिपादनाचें वाटेकरी बनवील, तर तें मात्र साफ चुकीचे होईल. त्यांनी चां. का. प्रभु-समाजाची बदनामी करण्याचा जो विडा उचलला आहे, त्या बदनामीला यथास्थित रंग यावा म्हणूनच हें विधान या संशोधकाच्या कलमांतून बाहेर पडलें आहे, हें चाणाक्ष वाचकांना सांगणें नकोच. नाहींतर अझूनहि छत्रपतिवंशज मराठे, त्यांच्या राजधानीतील जगद्‌गुरु श्रीशंकराचार्य आणि चां. का. प्रभू यांबद्दल पुण्याच्या चित्पावनांचा द्वेष किती जळजळीत आहे, हें कोणाला नव्यानें सांगायला पाहिजे असें नाहीं. आज कायस्थ प्रभूंची बदनामी करायला मराठ्यांच्या वेदोक्तसंस्काराची कबुली द्यायची आणि उद्यां कोल्हापूरच्या महाराजांची किंवा सर्रास मराठ्यांची बदनामी करायची वेळ आली कीं, कायस्थांच्या वेदोक्तसंस्काराचा पुरावा पुढें आणायचा, असली नाना फड-णीसी करण्यांत राजवाडे काय किंवा त्यांचे जातभाई काय चांगले प्रख्या पावलेले आहेत. राजवाड्याचा आणखी पुरवणीचा शेरा पहा:—

" खुद्द छत्रपतींना या झगड्यांत गोविण्यांत चांद्रसेनियांचा असा मतलब होता कीं, मोठ्याच्या झगड्यांत आपल्या खऱ्या किंवा खोट्या अधिकारांचें संरक्षण, गाड्याबरोबर नळ्याच्या न्यायानें, सहजासहजीं व्हावें. हा झगडा इतका विकोपास गेला कीं वाईच्या ब्राह्मणांनीं प्रतापसिंहाच्या पदच्युती-करितां अनुष्ठानें आरंभिलीं. साताऱ्या राज्यांत तट माजले; आणि या तटांच्या चुरशींत प्रतापसिंह राज्यभ्रष्ट झाला. "

राजवाड्यांनीं डोकें खाजवून जी इतकी मल्लीनाथी केली त्याचा सारांश त्यांनीं इतकाच काढला आहे कीं—**गाड्याबरोबर नळ्याला यात्रा या न्यायानें चां. का. प्रभूंनीं आपल्या खऱ्या किंवा खोट्या वेदोक्ताधिकाराच्या प्राप्त्यर्थ छत्रपतींना ग्रामण्याच्या भानगडींत**

ओढून, सरतेशेवटीं प्रतापसिंहाचा गळा कापला. म्हणजे राजवाडे अप्रत्यक्षपणें असें ध्वनित कारतात कीं मराठी राज्य चां. कायस्थ प्रभूंनीं बुडविलें.

प्रतापसिंहाची राज्यभ्रष्टता का. प्रभूंच्या ग्रामण्यानें ओढवली का वाईच्या ब्राह्मणांच्या (?) अनुष्ठानाला संकरज *परशुराम फळला म्हणून झाली, हें फक्त राजवाड्यांनाच माहीत. परंतु शके १७६१ श्रावण वद्य १३ गुरुवार (सन १८३९) सकाळीं ६ वाजतां ओव्हान्सनें प्रतापसिंह छत्रपतीस कैद करून नेल्या दिवसापासून तों शके १७६९ आश्विन शुद्ध ५ (सन १८४७इ०)या दिवशीं काशीस त्यांचा काळ होईपर्यंत, चित्पावन नोकरशाहीचे शतसांवत्सरिक श्राद्ध घालणाऱ्या आणि मराठी स्वराज्याच्या अंताबद्दल नक्राश्रु गाळणाऱ्या कोणकोणत्या चित्पावनांचे स्वराज्यवादी वाडवडील छत्रपति प्रतापसिंहाच्या सुटकेसाठीं आणि फितुरीच्या आरोपाचें निरसन करण्यासाठीं इंग्रेजाशीं अखेरपर्यंत झगडले, त्यांच्या नांवनिशीची यादी पुढें येत आहे काय ? मराठी राज्य जानवीं गंध पिंडासाठीं झगडून कायस्थांनीं बुडविलें, का चित्पावन नोकरशाहीनें स्वार्थ साधण्याचा अहंकारांत बुडविलें, हें सिद्ध करायला अहीमहीच्या रक्तबिंदूप्रमाणें कोट्यवधी राजवाडे जरी निर्माण झाले, तरी चित्पावनांच्या निमकहरामपणाशिवाय त्यांच्या हाताला इतर दुसरा आणखी पुरावा लागणें शक्यच नाहीं.

प्रतापसिंहाची धार्मिक स्वयंनिर्णयाची चळवळ, त्यामुळें ब्राह्मणवर्गात भडकलेला 'येदुक्ता' चा असंतोष, चिंतामणराव सांगलीकरानें ब्राह्मणेतरांना 'शूद्राधम' ठरविण्यासाठीं केलेल्या दस्तऐवजी उचापति, बाळाजीपंत नातूनें राजकीय बाजूनें महाराजांवर आणलेल्या खोट्या फितुरांच्या घोरपडी, प्रतापसिंहाची उचलबांगडी, काशीची कैद, तेथें मृत्यु, स्वराज्याच्या

*चित्पावनांचा कुळदेव जो परशुराम तो राजवाड्यांच्या मताप्रमाणें संकरज ठरतो.कारण त्याचा बाप जमदग्नी हा ब्राह्मण होता आणि आई रेणुका ही क्षत्रीय होती.

पुनरुज्जीवनासाठीं महाराजांच्या वतीनें रंगो बापूजीनें १४ वर्षे विलायतेस घातलेला धुमाकुळ वगैरे इतिहास फारच मोठा आहे. त्याच्या तपशीलाची रूपरेषा आम्ही स्वतंत्र * प्रसिद्ध केल्याचें सर्वांना माहीतच आहे. पूर्ण तपशीलाचा ग्रंथ

शंभर वर्षांपूर्वीचें महाराष्ट्र
अथवा
हिंदवी स्वराज्याचा खून

हा ग्रंथ× लवकरच प्रसिद्ध करूं. निर्विकार चित्तानें या प्रकरणाबद्दल उपलब्ध इतिहास पाहिला तर असें आढळून येईल कीं मराठी राज्याचा काय किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि राज्याचा काय ज्या वेळीं ऱ्हास होतो त्यावेळीं त्याचीं कारणें हीं तात्कालिक नसतात. त्या कारणांचें बीज पूर्वीच पेरलें गेलेलें असून, त्यांचीं पाळेंमुळें एकदां चांगलीं खालवर जाऊन रुतलीं म्हणजे मग तीं कालवशात् त्या राज्याचा पाया उलथून टाकण्यास समर्थ होतात. याच न्यायानें प्रतापसिंहाच्या सिंहासनाचा पाया आधींच अनेक द्वैतांच्या धुंगुरट्यांनीं पोंखरून पोंखरून अगदीं पोंकळ करून ठेविला होता. अर्थात् ईस्ट इंडिया कंपनीच्या महत्वाकांक्षी मुत्सद्यांना ' तूं नाहीं तर तुझा बाप ' अशा प्रकारच्या फोलकट सबबीवर छत्रपतीच्या सिंहासनाच्या चारहि तंगड्या उपटून फेंकून देणें फारसें कठीण गेलें नाहीं. त्यावेळच्या प्रतापसिंहाच्या विरुद्ध सुप्रसिद्ध चित्पावन आयागो बाळाजीपंत नातूच्या

* ' स्वाध्याय—संदेश ' किं. एक रुपया; हा ग्रंथ पहावा.

× हा ग्रंथ आमच्या हातून लिहिलाच जाऊं नये, लिहून झाला तरी निदान प्रसिद्ध होऊं नये, म्हणून आमच्यावर नानाविध संकटांचीं मृगूचक्रें फेंकण्यात येत आहेत. बिनसहीची खुनाच्या धमक्यांचीं पत्रें मधून मधून येतच असतात.

सल्लयानें चालणारी शहाजी उर्फ आप्पासाहेब महाराजांचीं कारस्थानें आणि पेशव्यांच्या छत्राखालीं चित्पावन समाजानें सातारकर छत्रपतीचा उघड उघड चालविलेला द्रोह व छळ इ० अनेक आत्मघातकी गोष्टी जर नीट लक्षांत घेतल्या तर ' मराठी राज्याच्या ऱ्हासास प्रभूंचीं ग्रामण्यें कारणीभूत झाली ' हा राजवाडयांचा सिद्धांत किती धाडसी आणि मत्सरी ठरतो, हें सांगणें नकोच.

छत्रपतीच्या तक्ताला आंतून पोंखणारी चित्पावन नोकरशाहीची वाळवी आपल्या घरांत येऊं देण्यांत श्रीशाहूछत्रपतींनीं व चिटणीसानीं जी घोडचूक केली, तिचेंच पर्यवसान मराठी स्वराज्याच्या ऱ्हासास कारणीभूत कसें झालें, याबद्दल ग्रँट डफची कबुली पहा:—

"The chain by which the crafty Brahmins thereafter contracted the powers of Shau Maharaja and made the successive Satarkars merely the nominal powerless kings, had its first link thus coined and made strong by Shahu himself."

न्या. रानडे हेंच सांगतात:—

"पुढें सर्व कारभार साताऱ्याहून पुणें मुक्कामीं नेल्यावर वरील सर्व अधिकार पिढीजाद झाले; पण ते अधिकार बाळगणाऱ्या लोकांचें राज्यकारस्थानमंडळींत वजन पडेनासें झालें. शाहूराजानंतर जे दोन राजे झाले त्यांच्या अंगीं या राजांच्या नांवावर पेशवे जो अधिकार गाजवीत, तो धारण करण्याची योग्यता नव्हती. नांवानें राजे मात्र, पण त्यांच्या वागणुकीवर अगदीं सक्त देखरेख असे. पेशव्यांचे हातांतील बाहुली म्हटलें तरी चालेल. पेशव्यांला अधिकाराच्या दिलेल्या सनदा रद्द व्हाव्या म्हणून दमाजीनें पुष्कळ खटपट केली, पण ती व्यर्थ गेली. नंतर साताऱ्याच्या राजास तेथील किल्लयांत अटकेंत ठेविलें व नोकरचाकर, गाडीघोडे वगैरेंच्या खर्चा-

कारितां तीस हजार रुपयांची त्यांचेकडे नेमणूक झाली. याप्रमाणें सातारचे राजे बंदिवासाचें महद्दुःख भोगीत राहिले. " म. स. उ. पृ० १८३.

याच मुद्यावर श्रीयुत माधवराव लेले म्हणतात:—

" सातारकर छत्रपति प्रतापसिंह यांच्या पदभ्रष्टतेला मूळ कारण कायस्थ प्रभू हेंही विधान वरील तिन्ही विधानांप्रमाणेंच आभासात्मक दिसतें. या प्रकरणासंबंधाचे तत्कालीन कागदपत्र पाहातां असें दिसून येतें कीं, या कामांत प्रतापसिंह महाराजांवर गैर समजुतीनें, व लबाड लफंगें लोकांच्या स्वार्थसाधू सांगण्यावर व त्यांनीं खरा म्हणून पुढें आणलेल्या लेखी पुराव्यावर भरंवसा ठेवून, त्यांना पदच्युत करण्यामध्यें, त्यांच्यावर भारी जुलूम झाला. असे प्रकार तेव्हांप्रमाणेंच अलीकडेही झालेले नाहींत असें नाहीं. याचा दोष त्यावेळचे दिवाणजी बाळाजीपंत नातू, प्रतापसिंह महाराजांचे बंधु—त्यांच्या पदच्युतीनें स्वार्थ साधून गादी मिळालेले—आप्पासाहेब महाराज व इतर तत्पक्षीय मंडळी यांच्याकडेच विशेष येतो. त्यावेळीं कायस्थांवरील ग्रामण्य उपस्थित झालेलें होतें, व त्याच्यांत प्रतापसिंह महाराजांनीं कायस्थांचा पक्ष घेतलेलाही असेल; पण प्रतापसिंह महाराजांवरील दोषारोपासंबधानें कायस्थ मंडळींला दोष लावण्याला पुरेसा पुरावा किंवा ऐतिहासिक साधन उपलब्ध नाहीं. सातारच्या गादीवरून प्रतापसिंह महाराज पदच्युत करण्यांत आले, त्याचप्रमाणें सिंध प्रांतांत थोड्या वर्षांनंतर—कांहींसा त्याच मासल्याचा प्रकार घडून आला. सिंधप्रांत इंग्रजांनीं काबूलच्या पहिल्या मोहिमेनंतर खालसा केला. त्यावेळीं खैरपूरचे मीरअली मुरादखान यांना त्यांनीं हातीं धरलें होतें. या वेळीं त्यांनीं इंग्रजांशीं चांगला सलोखा केला होता, व त्यांचें असें ठरलें होतें कीं, लढाईच्या पूर्वीं अलीमुरादखान यांच्याकडे जो प्रांतभाग होता तो त्यांच्याकडे कायम राहावा, व त्यांना त्या सिंध प्रांतांत अग्रेसर मीर समजलें जावें. सिंधप्रांत खालसा होऊन सर्वत्र स्थिरस्थावर झालें. काबुलची फौज परत आली. इंग्रजांचा चांगला

जम बसला. नंतर जिंकून घेतलेल्या एका मीराच्या सांगण्यावरून, मीर अली मुराद यांनीं आपल्या वास्तविक हक्कापेक्षां जास्त प्रांत दाबला आहे अशाबद्दल काम चाललें. अखेर त्यांनीं पहिल्या मीराशीं वाटणीचा तह झालेला होता त्यांत लिहिलेल्या गांवाच्या ऐवजीं मीर अली मुराद यांनीं ते ते तालुके दाबले आहेत, व ते आपले आहेत असें सिद्ध करण्यासाठीं तहाच्या कलमांत फेरफार केला आहे, असें ठरवून तेवढा भाग त्यांच्याकडून परत काढून घेतला गेला. व त्यांचा बराचसा अपमानही करण्यांत आला. तात्पर्य, अशा गोष्टी सुव्यवस्थित व दिवसेंदिवस बळावत व वाढत जाणाऱ्या राज्यांतही घडून येतात. पण त्यांच्यासाठीं एखाद्या विवक्षित वर्गाला किंवा जातीला दोषी धरणें योग्य नाहीं." **वि. ज्ञा. वि. एप्रिल १९१९.**

कलम १८ पृ० ४१ येथें राजवाडे ठणकावून देतात कीं "**याज्ञवल्क्य स्मृतींत 'कायस्थं न हि विश्वसेत' असें वाक्य आहे.**" याज्ञवल्क्याच्या प्रचलित निरनिराळ्या प्रती आम्ही तपासून पाहिल्या, पण त्यांतरील 'विधिवाक्य' आम्हांला कोठेंही सांपडलें नाहीं. कदाचित् आमची नजरचूकहि असेल. राजवाड्यांनीं तसदी घेऊन अध्याय व श्लोक दिला असता तर बरें होतें. पण त्यावरून एक तरी समाधान आहे कीं, ज्याअर्थीं "याज्ञवल्क्यस्मृती व तीवरील विज्ञानेश्वराची टीका महाराष्ट्रांत **पुरातन कालापासून** प्रमाण धरतात" असें राजवाडे म्हणतात, त्याअर्थीं निमकहराम कायस्थांचा इतिहास याज्ञवल्क्याच्या पूर्वीं बराच प्रसिद्ध असला पाहिजे; त्याशिवाय पुरातन कालापासून प्रमाण असलल्या या ग्रंथांत हें विधिवाक्य आलेंच नसतें. शिवाय सन १६२८ च्या पलीकडे राजवाड्यांना जो अंधार दिसत होता, त्या अंधारांतसुद्धां कायस्थांच्या इतिहासाबद्दल हें विधिवाक्य कुलाब्याच्या दांडीप्रमाणें त्यांना आढळलें म्हणावयाचें! कायस्थांना विश्वासघातकी ठरविणारा हा राजवाड्यांचा याज्ञवल्क्य कोण असेल तो असो. पण याज्ञवल्क्यस्मृती अध्याय १ श्लोक ३३३ मात्र असें स्पष्ट सांगत आहे कीं "**चोर,**

दुष्ट आणि घातकी लोकांपासून त्रस्त झालेल्या प्रजेचें संरक्षण काय-स्थांनींच केलें." कायस्थ विश्वसार्ह आहेत कीं विश्वासघातकी आहेत, याची साक्ष द्यायला राजवाडे उगाच इतक्या पुरातन काळच्या अंधाऱ्या युगांत धांवत गेले ! आजची ब्रिटिश याज्ञवल्क्यस्मृती पाहिली तर ' कायस्थं न हि विश्वसेत् ' च्या ऐवजीं

चित्पावनं न हि विश्वसेत्

असें विधिवाक्य मात्र हजारों दप्तरांतून आढळेल. प्राचीन इतिहासांतील गोष्टी काढून उगाच कोळसा कशाला उगळावा ? प्रचलित परिस्थित्यनुरूप सध्यांचा इतिहास काय आहे आणि निरानिराळ्या जातींची वृत्ति कशी पालटली आहे, याकडेच सर्वांनीं लक्ष द्यावें; असें आमचे कित्येक चित्पावन मित्र आम्हांला नेहमीं उपदेश करीत असतात. म्हणूनच त्या उपदेशाला मान देऊन आम्ही म्हणतों कीं प्राचीन याज्ञवल्क्यांच्या किंवा पराशरांच्या स्मृति पाहण्यापेक्षां अर्वाचीन चालू याज्ञवल्क्यांच्या आणि पराशरांच्या स्मृति पाहिलेल्या बऱ्या. याज्ञवल्क्याच्या स्मृत्याधारें राजवाड्यांनीं पुढें असा मथितार्थ काढला आहे कीं, " महाडापासून जंजिऱ्यापर्यंतच्या टापूंत चांद्रसेनीय कायस्थ व मुंबई-पासून दमणपर्यंतच्या टापूंत चांद्रसेनीय पाताणे *प्रभु एवढीं दोन कुळें तेवढीं शिलाहारांच्या अमदानींत कोंकणांत आलेलीं आढळतात. **बाकी महाराष्ट्राच्या इतर सर्व प्रांतांत कायस्थांना पक्का काट मिळालेला दिसतो."** पेशवाईतल्या छळांना कंटाळून पुण्यांतील कायस्थ प्रभुमंडळ सातारा, नागपूर, बडोदें, ग्वालेर, धार, देवास, इंदूर, मुरूडजंजिरा वगैरे

---

*हे **चांद्रसेनीय पाताणे प्रभू** कोण ? आमच्या तर पहाण्यांत ही जात नवीनच आली. मुंबईकर पाताणे प्रभु आपणास " चांद्रसेनीय पाताणे प्रभू " कधींच म्हणवीत नाहींत आणि त्यांच्या इतिहासांतहि हें नामाभिधान त्यांना लावलेलें दिसत नाहीं. तेव्हां राजवाड्यांच्या विश्वामित्री सृष्टींतील हा एक नवीन जात्युत्पत्तीचा भाग दिसतो.

ठिकाणीं निघून गेल्याचें इतिहासज्ञांस माहीत आहेच. या संस्थानांत कायस्थांची काय भरभराट झाली, त्यांचा किती भाग्योदय झाला आणि यांपैकीं कित्येक संस्थानांची फासावर लटकलेली मान केवळ कायस्थ दिवाणांच्याच अक्कलहुषारीनें वेळोवेळीं कशी सफाईत सोडविली गेली, यांचा इतिहास शोधायला फार दूर जावयाला नको. आजहि या संस्थानांतून कायस्थ प्रभूंचा जितका भरणा आहे, तितका राजवाड्यांनीं आंखून ठेवलेल्या क्षेत्रांतहि नाहीं, हें आंधळ्यालासुद्धां दिसणारें आहे. या क्षेत्राव्यतिरिक्त महाराष्ट्राच्या इतर भागांत कायस्थांना पक्का काट मिळाला असेल तर तो मग कोठें ? आजहि महाराष्ट्रांतल्या आणि महाराष्ट्राच्या बाहेरील सर्व स्वदेशी संस्थानांतून चां. का. प्रभूच दिवाणादि महत्वाच्या जाग्यावर अझून झळकत आहेत आणि इतर जातींतील अधिकाऱ्यांपेक्षां प्रत्येक दर्जाच्या खात्यांतून कायस्थ प्रभु कामगारांचीच संख्या अधिक आढळते. फार काय पण ब्रिटिश रियासतींत मुन्सफी मामलेदारीच्या जागांवर कायस्थ प्रभूंच्या नेमणुका अलीकडे (?) फार झाल्या आहेत म्हणून रा. रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांनीं आपल्या ' मराठे आणि इंग्रज ' पुस्तकांत अप्रत्यक्ष खेदयुक्त उद्गारहि काढले आहेत. कायस्थ प्रभूंची जात जर याज्ञवल्क्याच्या पूर्वींपासून ' नहि विश्वसेत् ' इतकी निमकहरामी होती, तर अझूनपर्यंत स्वदेशी संस्थानांतून आणि ब्रिटीश रियासतींत कायस्थांना अधिकाराच्या जागा देण्यांत संस्थानिकांचा आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचा जो विशेष ओंढा आहे, तो काय त्या त्या संस्थानिकांचा मूर्खपणा म्हणून कीं काय ? आजपर्यंत स्वदेशी संस्थानिकांशीं द्रोह करणारे किंवा कुटिल नीतीनें त्यांच्या अधिकाराचा स्वापहार करणारे कितीकसे कायस्थ राजवाड्यांच्या डायरींत नमूद आहेत ? मल्हारराव गायकवाडाच्या बंडाच्या वेळीं रामराव आपाजी फणशांनींच गायकवाडी वांचविली. काठेवाड दिवाणजीचा इतिहासहि तितकाच उज्वल आहे. इंदूर, धार, देवास,

ग्वालेर इ. संस्थानांबद्दलहि कायस्थ प्रभू अधिकाऱ्यांची स्वामिनिष्ठेची कामगिरी ठळक ठशांत प्रसिद्ध झालेलीच आहे. मल्हारराव गायकवाडांचे साथीदार म्हणून ज्या ३२ दुष्ट आणि कारस्थानी लोकांची यादी रा. लोकहितवादींनीं (भाग १ पृ० १२५ वर) दिली आहे, त्यांत एका तरी कायस्थाचें नांव राजवाडे दाखवून देतील काय ? (भाग १ पृ० १५१-५२ वर वर) लो. हि. नीं पेशवाईच्या काळांतील सुप्रसिद्ध ' दुष्ट लोकां 'ची माहिती दिली आहे, त्यांत (१) गुलाम कादर (२) सर्जेराव सखाराम घाटगे (३) सिदोजीराव आप्पा देसाई निपाणकर (४) हरिपंत भावे आणि (५) परशुरामपंत प्रतिनिधी, हीं नांवें दिलेलीं आहेत ! यांत कोण कायस्थ आहे तो राजवाड्यानींच दाखवावा. एकूण आपल्या मत्सरी कल्पनेला भाडोत्री याज्ञवल्क्याचा पेहराव घालून राजवाड्यानीं कायस्थ प्रभू समाजावर जो विश्वासघातकीपणाचा आरोप आणलेला आहे, त्याला ऐतिहासिक पुरावा मुळींच नाहीं. अर्थात् हा आरोप म्हणजे चां. का. प्रभू ज्ञातीची

शुद्ध बदनामी होय,

असें म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं. चां. का. प्रभू ज्ञातींतील एकहि इसम आज मितीला आंदमान बेटांत काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्यास गेलेला नाहीं. एखाद्यावर राजकीय खुनाचा आरोप आल्याचें कोणाच्या ऐकिवांत नाहीं. अलीकडे राजकीय स्वरूपाच्या कितीतरी मोठमोठ्या चळवळी झाल्या; परंतु एकहि कायस्थ प्रभु राजद्रोहाच्या आरोपांत सांपडलेला नाहीं. कितीएकांच्या प्राचीन इनाम जमिनी किंवा इतर हक्क सध्यां नाहींसे झाले आहेत. राजकीय क्षेत्रांतील त्यांचें असावें तितकें महत्त्व—इतर सर्व जातींप्रमाणेंच—सध्यां राहिलें नाहीं. तरीसुद्धां ब्रिटीश सत्ताधारी लोक आणि त्यांचीं सरकारी दप्तरें हीं कायस्थ प्रभूंना " conspicuosly loyal " असाच शेरा देत आहेत. सुप्रसिद्ध

आंग्ल इतिहासकार किंकेड साहेब तर त्यांना " The most attractive and lovable community " असाच शेरा देतात. कायस्थ प्रभु मुसलमानांशींहि निष्ठेनें वागले. याबद्दल खुद्द शिवाजींचेच उद्गार आहेत. मराठे छत्रपतींविषयींची त्यांची अनन्य भक्ति आणि स्वराज्यनिष्ठा इतिहास-प्रसिद्धच आहे. याबद्दल सर जेम्स कँबेल, सर हर्बर्ट रिस्ले आणि ऑन. मि. एन्थॉवेन यांनींहि प्रशंसापर उद्गार काढलेले आहेत. स्वदेशी संस्थानांत जर एकाद्या कायस्थ प्रभूनें नोकरी पत्करली, तर त्या संस्थानिकाच्या ऱ्हासाबरोबर तो स्वतःहि खालीं पडतो; आणि त्याच्या भरभराटींतच स्वतःचा उत्कर्ष करून घेतो. परंतु राजाचा सत्यानाश झाल्यावर त्याच्या दुर्दैवाचा फायदा घेऊन स्वतःची तुंबडी भरणारा कायस्थ प्रभु मिळणेंच शक्य नाहीं. काठेवाड काबीज करून साऱ्या गायकवाडीला बगलेंत मारणारे आणि ' ज्या दगडाला शेंदुर फांशीन त्याला गायकवाड करीन ' अशी कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुम् सामर्थ्य एक वेळ ज्या काठेवाड दिवाणजींच्या हातांत होतें, त्याला गायकवाडी आपल्या घशांत उतरायला कांहीं अडचण नव्हती. पण नाहीं. असला परस्वापहार करणें

कायस्थ प्रभूंचें ब्रीद नव्हे !

अन्याची मान कापून स्वतःचा तळीराम गार करण्याची जी चिळस आणणारीं काहीं ठळक उदाहरणें मिरपूरखास, कोल्हापूर, लाहोर, पुणें, बडोदें, सातारा वगैरे ठिकाणीं घडून आलीं, तीं बहुतेक ब्राह्मणांच्या हातूनच घडलेलीं आहेत, हें इतिहासज्ञांस सांगणें नकोच. कायस्थ प्रभू मुसलमानांच्या विरुद्ध लढले, मराठ्यांच्याहि विरुद्ध लढले, फार काय छत्रपतीच्या वतीनें इंग्रजांच्याहि विरुद्ध त्यानीं लढण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं. हें सारें कां ? तर एका स्वामीनिष्ठेकरितां. हा स्वामीनिष्ठेचा एकच गुण त्यांच्या नैसर्गिक रक्ताची साक्ष देण्यास पुरेसा आहे. म्हणूनच स्वदेशी संस्थानांतून काय अगर

ब्रिटिश रियासतींत काय, कायस्थ प्रभू अधिकारी असला म्हणजे तेथील कारभाराबद्दल राजाला मुळींच फिकीर वाटत नाहीं.

प्रस्तुत पुस्तकांत आम्ही राजवाड्यांच्या लेखांतील ठळक ठळक आरोपांचाच विशेषतः विचार केला आहे. त्यांच्या लेखाचें स्वरूप आणि हेतूच इतका बेजबाबदार आहे कीं, ज्यांत कायस्थ प्रभूंची बदनामी नाहीं, अशी एक ओळहि सांपडणार नाहीं, असें सामान्य विधान केल्यास अतिशयोक्ति होईलसें वाटत नाहीं. कायस्थ प्रभूंवरील स्वराज्यद्रोहाच्या भयंकर आरोपाचा विचार करण्यापूर्वी राजवाड्यांच्या कांहीं त्रोटक आक्षेपांचा येथें विचार करणें बरें.

नऊ कलमी कतब्याचें काय झालें ?

सन १९०७–०८ सालच्या स्वदेशी चळवळींत श्री. नरसोपंत केळकर, संपादक केसरी, हे खटला होऊन ठाण्याच्या जेलमध्यें असतांना, त्यांच्याकडून सरकारनें एक कांहीं अटींचें माफीपत्र लिहून घेऊन त्यांची सुटका केल्याचें पुष्कळांना स्मरत असेल. अशाच प्रकारचा एक नऊ कलमी भिक्षुकी अटींचा कतबा उत्सवमूर्ती नारायणराव पेशव्यानें कायस्थ प्रभूंच्या प्रतिनिधींकडून मोरोबादादाच्या* वाड्यांत बळजबरीनें सह्या करून घेतला होता. याची विस्तृत तपशीलवार हकीकत आमच्या ' ग्रामण्य ' ग्रंथांत पृ. ३८ ३९ वर दिलेली अवश्य पहावी.

---

* पुण्यांतील मोरोबादादा फडणिसांचा वाडा म्हणजे पेशव्यांचा भूतखाना म्हटला तरी चालेल. ग्रामण्यांच्या सबबीवर या वाड्यांत शेंकडों गरीब ब्राह्मणेतरांना हाणमार झालेली आहे. बळजबरीचे वाटेल ते कतबे येथें लिहून घेतले जात. दैवज्ञ ब्राह्मणांच्या प्रतिनिधींचे तर या वाड्यांत खून पडलेले आहेत. अशा या चाण्डाळ कर्मांच्या वाड्यांत आतां हिंदु संघटनेच्या सभा, अस्पृश्यांचे गणेशोत्सव, स्वराज्यवाद्यांचे वादविवाद वगैरे गोष्टी होत असतात. ज्या वाड्याची वास्तूच ब्राह्मणेतरांच्या हालअपेष्टांची, तेथें या गोष्टींच्या चळवळी यशस्वी होतील काय?

हा नऊ कलमी कतबा येणें प्रमाणें:—

(१) वैदिक मंत्रेंकरून कांहींच कर्म करणार नाहीं.

(२) वैदिक मंत्र येत असतील त्यांचा उच्चार करणार नाहीं.

(३) भाताचे पिंड करणार नाहीं.

(४) देवपूजादिक विहित कर्मे पुराणोक्त मंत्र करूनच करूं व ब्राह्मणभोजन आपले घरीं करणार नाहीं.

(५) शालीग्रामपूजा करणार नाहीं.

(६) ज्या देवास शूद्र जातात त्या देवास जाऊं.

(७) ब्राह्मणांना दंडवत मे ठ्यानें म्हणत जाऊं व आपले जातींतहि दंडवत म्हणत जाऊं.

(८) वैदिक ब्राह्मण व आचारी व पाणके व शागिर्द ब्राह्मण व ब्राह्मण बायका चाकरीला ठेवणार नाहीं व आपले घरींहि ठेवणार नाहीं.

(९) आमच्या जातीमध्यें संतोषें पाट लावतील त्यांना आम्ही अडथळा करणार नाहीं.

चां. का. प्रभूंच्या ग्रामण्याबद्दलचा नऊ कलमांचा हा कतबा आधुनिक चित्पावन–संशोधकांच्या मोठ्या कौतुकाचा एक विषय होऊन बसला आहे. कारण बऱ्याच विद्वानांनीं हा बऱ्याच निरनिराळ्या ठिकाणीं बऱ्याच वेळां प्रसिद्ध करण्याचें बरेंच पुण्य संपादन केलें आहे. जणुं काय हा नऊ कलमांचा कतबा म्हणजे त्यांना "Nine wonders of the world" वाटतो कीं काय कोण जाणें ! वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं आपल्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहाच्या आठव्या खंडांत त्याचा जीर्णोद्धार केला आहे. धुळ्याच्या हवेंत निर्माण होणाऱ्या ' इतिहास आणि ऐतिहासिक ' मासिकानेंहि पहिल्या वर्षाच्या १२ व्या अंकांत त्याचें श्राद्ध घातलें आहे. आणखी कितीतरी ठिकाणीं तो छापला गेला आहे, त्यांची नांवनिशी कोठवर द्यावी ? आमची या सर्व विद्वानांना एक विनंती आहे. त्यांनीं हा—

परशुरामी ताम्रपट

ब्रॉंझ धातूच्या जाड पत्र्यावर ' रिलीफ् ठशांत ' खोदवून भा. इ. स. मंडळाच्या लोखंडी मंदिरांत कायमचा स्थापन करावा, म्हणजे ठिकठिकाणीं निरनिराळ्या प्रसंगीं नकला छापवूनं त्याच्या अमरत्वाची अशी कागदी काळजी वाहण्याची खटपट कायमची दूर होईल. नारायणराव पेशव्याच्या उरावर जाळलेला चां. का. प्रभूंच्या ग्रामण्याबद्दलचा हा दस्तऐवज **चितापावन होऊन** हजारों चित्पावनांच्या घरांत अस्सल म्हणून जरी अवतीर्ण झाला तरी त्यांत कांहीं मोठीशी आपत्ति चां. का. प्रभूवर येणार नाहीं. आमच्यासारखे आधुनीक कायस्थ तर आज या कतव्यापेक्षांहि दहा मैल पुढें जातात. वैदिकमंत्रच काय, पण कोणत्याच मंत्रानें कांहींहि करणार नाहीं. मंत्र लागलेच तर स्वतः मराठी व इंग्रजी रचून देवाला आळवूं. शालीग्रामच काय पण कोणताहि दगड धोंडा पुजणार नाहीं. हातांत सांपडला तर बॅकबे बुजवायला मुंबईच्या डेवलपमेंट डिपार्टमेंटला देऊं. भाताचे पिंड करणार नाहींच पण कशाचे मातीचे सुद्धां करण्याची इच्छा नाहीं. ब्राह्मणाचें देऊळहि आम्हांला नको आणि शूद्राचेंहि नको. देवळांतच देव असतो, ही भिक्षुकी कल्पनाच आम्हाला मान्य नाहीं. ' संतोषें ' पाट लावण्यापेक्षां शक्य तर 'जबरीनें' लावण्याची सुद्धां चळवळ सुरू करूं. ब्राह्मण भोजनाची व ब्राह्मणी अडत्येगिरीची ब्याद सुटली तर महामारीच गेली असें समजूं. ब्राह्मण आचारी पाणक्ये धोतरबडवे यांना कायमचा झाडू देण्यास मुळींच हरकत नाहीं; पण ते बिचारे आमच्या आश्रयाच्या अभावीं उपाशी मरतील त्याची वाट काय ? हल्लीं पर्वतीवर रमणा नसतो ! दंडवताची मात्र मोठी पंचाईत आहे. हल्लींच्या गुडमॉर्निंग साहेबजी हल्लींच्या रामरगाड्यांत दंडवताचा व नमस्काराचाहि मुर्दा पडला आहे. मुर्द्याला कोण लेक जगवितो ? आशा आहे कीं, या मुर्द्याच्या निर्भेळ स्वराज्यासाठीं वेदोनारायण फारसे सुतकी बसणार नाहींत. आमचे **आजचे**

विचार हे असले तरी १८ व्या शतक्यांतल्या कायस्थांना हा कतबा म्हणजे त्यांच्या अस्तित्वावरच झुगारलेला आकाशाचा वज्राघात असाच वाटला. कां वाटूं नये ? मगरूर पेशव्यानीं तो कायस्थांवर झुगारण्यांतला हेतु एव-ढाच कीं, त्यांना लौकिकी दृष्टीनें कमी दर्जाचे ठरवावे. म्हणजे: आज तुमचे आमचे विचार कितीही पुढें गेलेले असले, तरी १८ व्या शतकांतल्या पेश-व्यांच्या व कायस्थांच्या उच्चनीचतेच्या व ब्राह्मण-शूद्रत्वाच्या कल्पना कशा होत्या, हें या परशुरामी अथवा घाशीरामी कतब्यावरून खासें समजून येईल. तरी सुद्धां बाजीरावानें मस्तानीला अर्धांगी केली व समशेरबहाद्-राच्या मुंजीचा प्रयत्न केला, एवढयावरून हिंदुमुसलमान-ऐक्याचें श्रेय बाजी-रावच्या पदराला बांधणारे, किंवा स्वतःच्या ब्राह्मणपणाची थप्पी कायम साधण्यासाठीं चित्पावनेतर ब्राह्मणांच्या मुलींशीं जबरीचे विवाह ठोकणाऱ्या नानासाहेबाला हिंदुसंघटनाचे आद्योत्पादक बनविणारे ज्ञानकोशकार डॉक्टर केतकर नारायणराव पेशव्याच्या प्रेतावर प्रगमनशीलतेची शालजोडी पांघ-रण्यास कमी करणार नाहींत. हा प्रकार घरांत खडखडाट असणाऱ्या बुभुक्षि-तानें महाशिवरात्रींचा उपास केल्याची पुण्याई लाटण्यासारखाच आहे.

मंडळाच्या (चैत्र–भाद्रपद शके १८३४) च्या अहवालांत कै. पां. न. पटवर्धन यांनीं ' प्रभूप्रकरणीं दोन निवाडपत्रें ' देऊन, नारायणराव पेश-व्याच्या ९ कलमी कतब्याचा उताराहि त्यांत दिला आहे. पटवर्धन म्हणतात कीं ' सदरहू पत्राचें अस्सल वांई क्षेत्रांतील ब्राह्मणाजवळ आहे. ' अस्सल कोणतें आणि नक्कल कोणतें, हें ठरविण्याचा अधिकार आजकाल चित्पावन संशोधकांनीं आपणाकडे ' राखून ठेविला ' आहेच. तथापि बखरी पाहिल्या तर, नाना फडणीस यांस मुद्दाम तांतडीनें सदहू यादी दप्तरांतून काढून द्या, त्याशिवाय नारायणरायाचें प्रेत कायस्थ मंडळी उचलून देत नाहींत, असा दादासाहेबांचा निरोप पोंचतांच. " तेव्हां नानांनीं रुमाल आणून काढून दिली. ती याद सखाराम हरीस दिली. यांनीं विनंती केली, कीं

आपले हातें फाडून द्यावी. तेव्हां दादासाहेबांनीं श्रीकार फाडून दिली. ती व्यंकटराव काशीचे हातीं सखाराम हरीनें दिली. व्यंकटराव काशीनें ती याद फाडून पुरजे करून शवावर टाकीले. नंतर शव उचलून पुढील विधि झाला. " ही बखरीची साक्ष आहे, तेव्हां वांईच्या ब्राह्मणाजवळ अस्सल आली कोठून ? बरें, अस्सल नष्ट झाली म्हणजे नक्कल राहतच नाहीं, असें थोडें आहे ! परंतु ' नकल हीच अस्सल ' असा हट्ट धरणाऱ्या आणि ज्या प्रकरणाबाबद ती नकल असते, त्या प्रकरणाचा कायमचा निकाल लागला असतांहि, ती पुन्हां जशीच्या तशी--जणुं काय, ती आतां अगदीं नवीनच उपलब्ध झाली अशा दिमाखानें प्रसिद्ध करणें, म्हणजे संशोधनाच्या शहाण- पणाचा कळसच झाला ह्मणावयाचा ! उद्यां सरकारी दरबारीं चालणाऱ्या खटल्यांतील पुराव्यांच्या कागदपत्रांबद्दल जर हीच पद्धति सुरू केली, तर या असल्या खटल्यांच्या निकालांच्या आवृत्यांवर आवृत्या देण्यासाठीं सरकारला दरएक गांवाला दहा दहा कोर्टें निर्माण करावीं लागतील. परंतु इतका पोंच आमच्या पटवर्धनांना राहील कसा ? त्यांनीं यमाजी शिवदेवाच्या वेळच्या चां. का. प्रभूंवरील ग्रामण्याच्या आरोपाचें एक पत्र असेंच छापलें आहे. त्याचाहि योग्य तो निकाल लागलेला आहेच. नानासाहेब पेशवे यांनीं शाहू- महाराजाकडून आज्ञापत्र आणवून ग्रामण्याचे मुख्य चळवळ्ये प्रतिनिधी आणि त्यांचे कारस्थानी मुतालीक यमाजी शिवदेव या दोघांनाहि अखेर तुरुंगांत रवाना केल्याचा मनोरंजक इतिहास म.स. उत्कर्ष पृ० १५५-१५६ वर ज. रानडे यांनीं दिलाच आहे. अर्थात् असलीं ' आरोप पत्रें ' वारंवार ' नवीन पुरावा ' म्हणून प्रसिद्ध करणें, हें मत्सरी व कुत्सित चित्पावनांना फार चांगलें साधतें.

' शिवराज--प्रशस्ति ' व ' कायस्थ धर्मदीप ' या फाटक्या तुटक्या चोपड्याचें संशोधन करण्याच्या सबबीवर राजवाड्यानीं कायस्थांविषयीं इतक्या अनेक अवांतर गोष्टींची नालिस्ती केली आहे कीं नालिस्ती करा-

-यला गोष्टच उरली नाहीं म्हणून अखेरीस कायस्थांना त्यांच्या आईवरून एक सणसणीत शिवी हांसडण्याचेंच त्यानीं बाकी ठेवलें आहे. याशिवाय बाकी सर्व संस्कारांची त्यानीं वाटलेली मुबलक खैरात स्थितप्रज्ञाप्रमाणें निमूट सहन करणाऱ्या सर्व गलधट कायस्थाग्रणींनीं राजवाड्यांचे मनःपूर्वक आभार मानले पाहिजेत. कायस्थ धर्मदीपांतल्या तेलवातीची चिकित्सा करण्यासाठीं राजवाड्यानीं केवळ मुळाशींच हात घातला असें नव्हे, कायस्थांच्या टाळक्यांवरहि तो सफाई फिरविला आहे. त्यांना कायस्थ प्रभूंचें पागोटेंहि सहन होत नाहीं.

राजवाड्यांनीं पृ. ४८ वर आपल्या ज्ञातिबांधवांची व्याजस्तुति करण्याच्या भरांत असें एक विधान ठोकून दिलें आहे कीं '**दंडवताच्या ऐवजीं नमस्कार घेण्याकरितां कायस्थांनीं रण माजविलें, आणि ब्राह्मणी पागोटें मस्तकावर चढविण्याकरितां कायस्थ दोनशें वर्षे हैराण झालें.**' हा अद्वितीय शोध त्यांना कोणच्या गळाव्यांत सांपडला असेल तो असो, परंतु प्रचारांत कायस्थांनीं कधिं 'दंडवत' शब्द नमनविधीला वापरल्याचें इतिहासांत सांपडत नाहीं. राजवाड्यांना या विधिवाक्याचा ताम्रपट जर उपलब्ध झाला असेल तर तो त्यांनीं अवश्य प्रसिद्ध करावा, म्हणजे सध्यां ' साहेबजी, हल्लो, आयसे मिस्टर, गुडमॉर्निंग ' करण्यांत फुशारकी मारणाऱ्या सुधारक कायस्थांच्या आधुनिक नमनप्रघातांत दंडवताची फोडणी घालण्याला कोणीहि आडवा येणार नाहीं. आतां पागोट्याबद्दलहि असेंच आहे. ब्राह्मणें डोकींवर शिपतरें चढवूं लागलीं आणि कित्येक कायस्थ आतां बोडके फिरण्यांतच शेखी मिरवूं लागले आहेत. अर्वाचीन इतिहासाचीं प्रमेयें सोडविणें राजवाड्यांचा हातचा मळ जरी असला, तरी तसें करणें आम्हांला अप्रयोजक वाटतें. एखाद्या आधुनिक चित्पावनानें किंवा कायस्थानें मराठणीशीं विवाह केला, म्हणजे त्यांचे पूर्वज हि तसेच होते, हें विधान करणें जितकें बाष्कळपणाचें होईल, तितकेंच सध्यांचीं कायस्थें फेटे किंवा टोप्या

घालतात किंवा बोडके फिरतात म्हणून त्यांच्या वाडवडीलांच्या **पागोट्या-वर हल्ला** करणें हेंहि चावटपणाचेंच ठरेल. ब्राह्मण मंडळी पागोटीं कधीं-पासून घालूं लागलीं याचा इतिहास शोधायला अगदींच कांहीं अंधाऱ्या युगांत जावयाला नको. श्रीवर्धनच्या कायस्थ प्रभु (केळशीकर प्रधान) कुळकर्ण्यांच्या घरीं ×कारकुनी करणारे बाळाजी विश्वनाथ जेव्हां कोंकणांतून घांटावर आले, त्यावेळीं ते ब्राह्मणी पागोटें घालून आल्या वेळचा त्यांचा एकादा फोटो ठाणे येथील कोपिनेश्वराच्या पडक्या भिंताडांतून बाहेर पड-लेला असल्यास नकळे ! चां. का. प्रभूंच्या पागोट्याचें मूळ मात्र फार खोलवर गेलें आहे. राजवाडे संशोधकांनीं किंचित् श्रम घेतल्यास तेंहि त्यांना सहज हातीं येईल. प्रख्यात ज्योतिर्विद–मुकुटमणि कै. जीवनराव चिटणीस म्हणतात. " प्राचीन काळचे चां. का. प्रभु हे नाग देशांतील रहाणारे होते. नागाचें वर्ष श्रावणांत सुरू होतें. ' वर्ष ' हा शब्द पर्जन्य-दर्शक आहे. नागदेशांत पांच ऋतु होते. म्हणून पंचमी तिथी हा वर्षारंभ मानून नागाची पूजा पंचमीस करतात. नागपंचमी आणि नाग-पूजन यांचें महत्व चां. का. प्रभु ज्ञातींत अझूनहि बरेंच आहे. चां. का. प्रभु हे नागदेशांतील असल्यामुळें त्यांचें शिरस्त्राण अथवा पागोटें हें नागचिन्ह आहे. पागोट्याचा घेर नागाचें क्षेत्र किंवा वेटाळें होय. कोकी ही त्याची

× बाळाजी विश्वनाथ हे ' श्रीवर्धनचे कुळकर्णी ' असा सरसकट उल्लेख आज-पर्यंतचे इतिहासकार करीत आले आहेत. पण यांना ही कुळकर्णगिरीची सनद कोणी दिली किंवा ते खरोखरच कुळकर्णी होते का नव्हते, याबद्दल मात्र कोणी संशोधन केल्याचें दिसत नाहीं. सध्याचे तेथील केळशीकर प्रधान कायस्थप्रभू यांच्याजवळ श्रीवर्धनच्या कुलकर्णपणाच्या सनदा शिवाजीपूर्वीच्याहि आहेत. मग हे बाळाजीपंत कुळकर्णी कधीं झाले ? सदहू प्रधानांचे हे कारकून असल्याचा दाखला मात्र त्यांच्या दप्तरीं आहे. बाकीं सध्यांदेखील वकीलाचा कारकून स्वतःला वकीलच समजतो आणि लोकही तसेंच मानतात. त्यांतलाच हा कुळकर्णीपणाचा मान बाळाजीनें स्वतःस घेतला असें दिसतें.

कडा. नागाची फडा रुंद झाली म्हणजे त्यावर दहाचा आंकडा झळकूं लागतो; त्याप्रमाणें कोकीच्या मधोमध एक जरीचा पदर आलेला असतो. दुसरा जरीचा पदर हें शेंपूट. पागोट्याच्या पिळांचें आणि नागाच्या वेटोळ्यांचें साम्य आहे. चांद्रवंशीय कायस्थ

प्रभूंचें पागोटें ब्राह्मण घालूं लागले

म्हणून पेशवाईच्या अंमदानींत त्याला ब्राह्मणी पागोटें ही संज्ञा मुद्दाम देण्यांत आली." त्यापूर्वी ब्राह्मणांच्या डोक्यांवर पागोटें असल्याचा इतिहास कोठें सांपडत नाहीं. भवभूति कालीदासापासून तों चालू रामराज्यवियोग नाटकांपर्यंत जरी पाहिलें तरी त्यांतहि रंगभूमीवर येणारा ब्राह्मण पागोटें घालून येत नाहीं. वसई प्रांतांतील दूधवाले आणि भाजीवाले जी तांबड्या बनातीची कानटोपी घालतात तेंच ब्राह्मणांचें शिरस्त्राण आहे. नेहमीं व्यवहारांत पगडी घालणारे कै. वामनराव जोशी पुनर्विवाहादि मंगल कार्यांत पुरोहिताचें काम करण्याच्या वेळीं पगडी बाजूला ठेवून बनातीची तांबडी टोपी धारण करीत असत, हें आम्ही स्वतः पाहिलें आहे. अझूनपर्यंतहि ब्राह्मणवृत्ति चालविणारे ब्राह्मण पागोटें घालून वृत्ति चालविण्यास बसत नाहींत. आतांचे ब्राह्मण म्हणविणारे लोक पागोटीं घालोत, फेटे घालोत, टोप्या घालोत, नाहींतर शिपतरें घालोत, या प्रश्नाकडे लक्ष देण्याचें कारण नाहीं. वाटेल त्यानें वाटेल तो ड्रेस करावा. त्याबद्दल कोणीं कोणाची स्तुतीहि करीत नाहीं आणि निंदाहि करीत नाहीं. पण इतिहास पाहिला तर ब्राह्मणांना पागोट्याची मालकी सिद्ध करतांना नवीन विश्वामित्री ऐतिहासिक कागदपत्रें शेकोटीच्या धुरावर बनविल्याशिवाय मात्र गत्यंतर दिसत नाहीं.

कायस्थ प्रभू समाजाचा २० व्या शतकांत उद्धार करण्यासाठीं राजवाड्यानीं मंडळामार्फत जें परशुरामास्त्र सोडलें, त्याचा अखेरचा निर्णयी तडाखा ते असा देतातः—

" आतांपर्यंत कायस्थांच्या मागण्यांना विरोध करण्यांत, ब्राह्मणांना

अशी भीति वाटत असे कीं कायस्थांची एकेक मागणी पुरवितां पुरवितां, त्या मागणीची सीमा ब्राह्मणपणाचा हक्क मागण्यापर्यंत जाईल. ती सीमा गांठण्याचा काल कधींच येऊं नये, एतदर्थ कायस्थांच्या पहिल्या अल्पस्वल्प मागण्यांनाहि त्यांनीं प्रतिरोध केला. त्या प्रतिरोधांत ब्राह्मण क्षत्रियांच्या राज्याचा विध्वंस झाला आणि दंडधारी राज्यसत्तेच्या पाठिंब्यानें जें धर्मशासन शक्य व्हावयाचें तें धर्मशासनहि हातचें निघून गेलें. आतां अशी विचित्र स्थिति ओढवली आहे कीं, कायस्थांच्या ह्या हक्काच्या मागण्या पुरवावयाच्या त्या कोणत्या संस्थेनें ? " पृ ४७।४८. केवढा भयंकर प्रसंग हा ! स्वराज्याच्या चळवळी, हिंदुसंघटनाच्या चळवळी, अस्पृश्योद्धाराच्या चळवळी, वगैरे शेंकडों चळवळी करणाऱ्यांचें या भयंकर प्रसंगाकडे आजपर्यंत कसें लक्ष गेलें नाहीं ? एवढे मोठे टिळक लोकमान्य झाले ! त्यांची बुद्धि म्हणे शतपैलू. वाटेल त्या विषयांत त्यांचा प्रभाव. नाना फडणीस उडत्या पांखराचीं पिसें मोजीत असे; पण टिळकांची दृष्टीगोचरता इतकी सर्वगामी कीं ते म्हणे नसत्या पांखराची पिसेंसुद्धां बिनचूक सांगत ! पण त्यांना सुद्धां कायस्थ प्रभूंच्या अस्तित्वामुळें हिंदुस्थानावर, हिंदुसमाजावर, हिंदुधर्मावर, नव्हे हिंदुत्वावर ओढवलेल्या या भयंकर प्रसंगाचा वास सुद्धां येऊं नये ? कशाला असल्या माणसाचे पुतळे उभारता ? दर मंगळवारीं इंग्रेजांच्या कुटील नीतीचीं सालपटें सोलण्यांत ४५ वर्षें खर्ची घालणाऱ्या केसरीला अगदीं आपल्या पाठीजवळचे स्वराज्य व स्वधर्मविध्वंसक कायस्थ प्रभू दिसूं नयेत ? केसरी आंधळा व मूर्ख बनला तर बनला; बोलून चालून तो हिन्दूच. पण केवळ गुप्तपोलीसांच्या जिवावर आपलें राज्यशकट बिनधोक हांकणाऱ्या आणि पंढरपूरच्या चंद्रभागेच्या पाण्याच्या वासावर नासिकच्या गोदेंतले गुप्त कट हुडकून काढणाऱ्या इंग्रेज राज्यकर्त्यांनाहि या विश्वासघातकी व साम्राज्यविध्वंसक कायस्थ प्रभूंचा कायम बंदोबस्त करण्याची बुद्धि होऊं नये, हा काय आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ आहे ?

कायस्थांच्या बदनामीनें ब्राह्मणांच्या श्रेष्ठपणाला रंग चढविण्यांत राजवाडे आपल्या जातीला आकाशापेक्षांहि उंच उचलून धरीत आहेत. कायस्थ प्रभूंवर ब्राह्मण्यप्राप्तीचा आरोप करणाऱ्या या शहाण्या समाजशास्त्र्याचा कान पकडून आम्ही सांगतों कीं वेळीं कायस्थ प्रभू स्वर्गाऐवजीं नरकाला पसंत करतील, पण ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण्याच्या सावलीला शंभर योजने दूर ठेवतील. ब्राह्मणांच्या ब्राह्मण्यांत असें काय मोठें दिव्य तेज आहे कीं पूर्वीच्या किंवा आतांच्या कायस्थांनीं त्याच्या प्राप्तीसाठीं जीव टाकावा ? असाध्य व अनिवार्य रक्तपितीप्रमाणें ब्राम्हणांच्या नशिबीं आलेलें ब्राह्मण्य खुशाल त्यांना पुढील हजार जन्म लखलाभ असो ! हिंदुस्थानांतला एकहि ब्राह्मणेतर हिंदु या रक्तपितीवर आजपर्यंत प्यार झाला नाहीं, आज होत नाहीं, पुढें होणार नाहीं. कै. **राजारामशास्त्री भागवत** आपल्या ' मराठ्यांचे चार उद्गार ' या प्रसिद्ध ग्रंथांत म्हणतात (पृ. ११०–१११):—

" हल्लींच्या काळीं--म्हणजे जो उठला तो ब्राह्मण होऊं पाहतो, अशा काळींहि--परबु (प्रभु) लोकांचा मगज न फाटतां स्थिर राहिला आहे, हें विशेष अभिनंदनीय होय......जर परबूं (प्रभु) मध्यें कालज्ञता नसती, तर सगळें महाराष्ट्रमंडळ हिशोबाच्या संबंधानें ब्राह्मणमय होऊन जातें. पण परबु (प्रभु) लोक मूळचे लेखक असून कालज्ञ पडले, त्यामुळें ब्राह्मणांचा पगडा महाराष्ट्र देशांत सर्वच ठिकाणीं पडला नाहीं." आम्ही राजवाड्याना व त्यांच्या घमेंडखोर मताच्या ब्राह्मणांना प्रतिज्ञापूर्वक सांगतों कीं कोणत्याही काळचा कायस्थ प्रभू वाटेल ती शिवी वेळीं सहन करून शिवराळाला क्षमा करील, पण त्याला कोणी ' ब्राह्मण ' उपाधी चिकटवूं म्हणेल तर तो त्याच्या नरडीचा घोट घेईल. ' कायस्थ प्रभूंच्या अल्पस्वल्प मागण्यांना ब्राम्हणांनीं विरोध केला म्हणून ब्राह्मण क्षत्रियांच्या राज्याचा विध्वंस झाला ' काय ? आणि त्यामुळेंच हिंदूंच्या धर्मशासन संस्थांची होळी झाली अं ? मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे ! मूठभर कायस्थ

प्रभूंनीं एवढा विध्वंस करावा, ब्राह्मणक्षत्रियांचीं राज्यें धुळीस मिळवावीं, धर्मसत्तेला जिवंत गाडावी, आणि वीस कोटी हिन्दूंनीं, विशेषतः शापादपि शरादपि ब्राह्मणांनीं त्यांच्यापुढें नामोहरम व्हावें, हा प्रकार काय दर्शवितो ? एक राजवाड्यांचें हें विधान पुणेरी भांबव्याची गप्प तरी असली पाहिजे किंवा कायस्थेतर ब्राह्मण क्षत्रिय हे सारे नामर्द षंढ तरी असले पाहिजेत, याशिवाय तिसरें विधानच निघत नाहीं. कायस्थांच्या बदनामीवर ब्राह्मण्याचें फाजील स्तोम उभारतांना आपण सर्व ब्राह्मणांना बेवकूब हिजडे बनवीत आहोंत, याची राजवाड्याना शुद्धच राहिली नाहीं. बहुसंख्य ब्राह्मणांना नामर्द व नेभळट बनविणाऱ्या ब्राह्मण्यासाठीं कोण बेअक्कल माथेफिरू जीव टाकीत असतील ते खुशाल टाकोत ! धर्मशासनाचा पाठिंबा गेल्यामुळें उद्यां सर्व ब्राह्मण व त्यांचें ब्राम्हण्य मोडक्या बाजारांत लिलावास निघालें तरी एकहि अस्सल बीजाचा कायस्थ त्याकडे ढुंकून पहाणार नाहीं. हिंदु समाजस्थैर्याबद्दल मोठा डुढ्ढाचार्याचा आव आणून हिंदुजनांनीं व विशेषतः ब्राह्मणांनीं या कायस्थांचा बीमोड करण्याची चळवळ प्रथम हातांत घ्यावी, हें ठांसून सुचविण्यासाठीं राजवाडे आपल्या दीपाची आरती करतांना म्हणतातः—

" कायस्थांची जातिधर्मोन्नति करण्याच्या कामांत तडजोड न झाल्यामुळें स्वराज्यास आपण मुकलों. आतां एकवर्णाच्या वावटळींत समंजसपणें वाट न काढली, तर आपण हिंदुसमाजासहि गमावून बसूं. "

कोणत्याहि समाजाला किंवा व्यक्तीला नामोहरम करण्याचे मार्ग दोन. एक, त्याचा शारीरिक नाश करणें व दुसरा, त्याचा लौकिक दर्जा हीन ठरविणें. सर्वच बाबतींत बहुसंख्य ब्राह्मणांना चारीमुंड्या चीत करणाऱ्या अल्पसंख्य राजकारणी कायस्थ प्रभूंचा शारिरीक विध्वंस करणें ही गोष्ट ब्राह्मणांना केव्हांहि शक्य झाली नाहीं. उरला मार्ग लौकिकी बदनामीचा. तो चोखा-

ळण्यांत मात्र त्यांनीं मुळींच कसर केली नाहीं. ग्रामण्यांचे हेतु हेच. क्षत्रिय मराठ्यांना शूद्र ठरविलें आणि कायस्थ प्रभूंना 'शूद्राधम' बनविलें, कीं पेशव्यांचें व चित्पावनांचें राजकीय व सामाजीक महत्त्व थरारलेंच; या एकाच हेतूनें छत्रपति व कायस्थ प्रभू यांचा पेशव्यांनीं छळ केला. राजवाड्यांच्या प्रस्तुत उपक्रमाचाहि मूळ उद्देश तोच. स्वराज्याचें व स्वधर्माचें तळपट कायस्थ प्रभूमुळेंच उडालें, हे लोक मोठे विश्वासघातकी व साम्राज्यद्रोही आहेत, यांची बीजोत्पत्ति क्षुद्र व संशयित आहे आणि या पुढें ब्राह्मणादि कायस्थेतर हिंदु समंजसपणें या कायस्थांना ' कायमचा चाट ' व ' पक्का काट ' न देतील तर हां हां म्हणतां अखिल हिंदु समाजाचेंच तळपट उडण्याचा भयंकर प्रसंग अगदीं माथ्यावर येऊन भिडला आहे, ही राजवाडी मल्लीनाथी शेंकडों विवेकी चित्पावन बंधु व चित्पावनेतर अखिल हिंदूंना तर मान्य होणार नाहींच नाहीं; मग असले भयंकर आरोप निमूटपणें सहन करणारे कायस्थ प्रभू आज खरोखरच अकरमाशे व हिजडे बनले आहेत, असें कोणी म्हटल्यास त्यांत वावगें तें काय ? वर्तमान हिंदु संघटनाच्या व स्वराज्यप्राप्तीच्या चळवळीच्या काळीं कायस्थ प्रभुसमाजावर विश्वासघाताचा व स्वराज्यद्रोहाचा जाहीर आरोप करण्यास भारत इतिहास संशोधक मंडळानें पुढाकार घ्यावा आणि या विषयीं कायस्थांत भयंकर खळबळ उडाली असतांहि केसरी सांप्रदाईक पत्रकारांनीं मूग गिळून बसावें, यावरून या सर्व स्वराज्य-पुराणिकांची या कायस्थ-बदनामीला पूर्ण संमति आहे, असाच निष्कर्ष निघतो. चित्पावनांच्या स्वराज्याच्या चळवळी म्हणजे

ब्राह्मणभोजनांतल्या खरकट्या पत्रावळी

असें आम्ही जें नेहमीं म्हणतों त्याचा हा प्रत्यक्ष पुरावा ब्राह्मणेतरांनी पाहून घ्यावा. कायस्थ प्रभु सार्वजनिक कार्यात भागच घेत नाहीं म्हणून काधिंमधीं कुरबूर करणाऱ्या चित्पावन स्वराज्यवाद्यांनीं वास्तवीक असा

विचार करावयास पाहिजे कीं एकजात कायस्थांना तुम्ही विश्वासघातकी व स्वराज्यबुडवे ठरविल्यानंतर तुमच्याशीं त्यांनी कोणत्या मुद्यावर सहकारिता करावी ? केवळ वैयक्तिक धडाडीनें राजकारणांत, समाजकारणांत किंवा जनसेवेच्या इतर रंगणांत यथामति कार्य करणाऱ्या कायस्थ प्रभूबद्दल तरी या देवजी धसाड्यांनीं आजपर्यंत काय पुरस्कार केला आहे व कितीशी सहानुभूति दाखविली आहे ? कायस्थ मरोत, इतर जनसेवक ब्राह्मणेतरांबद्दल तरी या चाणाक्यांना कोठें प्रेम वाटतें ? ब्राह्मणेतर बहुजनसमाजा (masses) बद्दल परिश्रम करणारे कै. शाहू छत्रपति ज्यांना ' **स्वराज्यद्रोही छत्रपति** ' वाटाव त्यांनीं कायस्थ प्रभूंवर वाटेल ते घाणेरडे आरोप केल्यास नवल नाहीं. प्रस्तुत वादासंबंधानें प्रोफेसर जदुनाथ सरकार यांनीं ' मॉडर्न रिव्यू ' मासिकांत मंडळाची नुकतीच झाडझडती घेतली. त्याला उत्तर देतांना श्री. दत्तो वामन पोतदार यानीं टणत्काराच्या दणक्याला उद्देशून म्हटलें आहे कीं, " ठाकरे यांनीं शिवराळ (abusive) वाङ्मयाची दांडगी चळवळ सुरू केली. " श्री. पोतदार हे बी. ए. असले तरी भाषाविषयांत किंवा इतिहास संशोधनांत मीच काय तो मोठा शहाणा अशी त्यानीं वृथा घमेंड मारूं नये. ॲब्यूजिव (शिवराळ) भाषा कोणती व कोणती सभ्य,हें ठरविणारे विद्वान हिंदुस्थानांत पुष्कळ आहेत. ठाकऱ्यांचा टणत्कार या पंडिताला 'ॲब्यूजिव' वाटावा, पण राजवाड्यांचा उपव्याप स्वतःच्या नांवानें प्रसिद्ध करतांना ' डिफेमेटरी, स्कॅन्डलस किंवा मिश्चीवस ' वाटूं नये, हें पोतदारांचें भाषाशास्त्रप्राविण्य, विधानकौशल्य, का कऱ्हाड्या मनांत पडलेली चित्पावनी फोडणी ? सभ्यतेच्या गार्वाव अर्कानों, इतिहाससंशोधनाच्या ढोंगानें कायस्थांच्या बीजक्षेत्रशुद्धीची नालस्ती करता, धडधडीत खोट्या व खोडसाळ पुराव्यावर त्यांना विश्वासघातकी म्हणता आणि मराठी स्वराज्य कायस्थ प्रभूंनींच बुडविलें म्हणून ठांसून जाहीर करता, हीं तुमची संशोधकी कारस्थानें ' ॲब्यूजिव ' शिवराळ कीं ठाकऱ्यांनीं प्रत्युत्तरादाखल हाणलेली जोडेपैजार शिवराळ ?

अरे तर कारे

म्हणणें केव्हांहि सरळच असतें. परंतु 'अरे' म्हणणारानेंच जर आपल्या जिभेला इतकी सैल सोडली नाहीं, तर दुसऱ्यालाहि 'कारे' म्हणण्याची पाळी येत नाहीं. इतिहास-संशोधनाच्या नांवाखालीं जुनी जातिविशिष्ट मत्सरांची पुनरावृत्ति केल्यानें स्वज्ञातीचा इतिहास अधिक उज्वल होईल, किंवा इतर जातींतील ऐतिहासिक नरनारींच्या चरित्रांवर आणि चारित्र्यांवर काजळ फांसल्यानें आपल्या विशिष्ट ज्ञातीच्या ऐतिहासिक पुरुषांचीं चरित्रें व चारित्र्यें अधिक उठावदार होतील, अशी अपेक्षा करणें, समंजसपणाचें तर होणार नाहींच, पण उलट त्या कृत्यानें संशोधकांच्या संशोधन-तपःश्चर्येवरच काजळ फांसलें जाण्याचा संभव फार. हाच प्रसंग राजवाडे यांनीं भा. इ. सं. मं. वर आणला आहे.

अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकांतील चित्पावन समाजाचा धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय वर्तनाचा जो इतिहास प्रसिद्ध आहे, ज्यावरून चालू मन्वंतरांतसुद्धां जीं कित्येक बिनतोड प्रमेयें ठराविण्यांत आलेलीं आहेत, आणि तद्विषयक सरकारी दप्तरांपासून तों कालच्या रौलटकमिटीच्या रिपोर्टा-पर्यंत एकजात एकच स्वरांत नमूद केलीं गेलीं आहेत, तीं सर्व चित्पावन समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीस एकसारखीं लागूं करणें, केव्हांहि न्याय्य होणार नाहीं. संस्कृतीच्या बाबतींत चित्पावन समाजानें गेल्या दीडशें वर्षांत जी भरारी मारली आहे, तीमुळें त्यांच्यांतसुद्धां विद्वान्, विचारक्षम, तत्वज्ञ आणि समभावना राखणारे महानुभाव बरेच दृष्टीस पडतात. परंतु एकंदर समाजाच्या व्याप्तीच्या मानानें असल्या महात्म्यांची संख्या अत्यंत अल्पतम (मायक्रॉस्कोपिक मायनॉरिटी) आहे. म्हणूनच ज्याप्रमाणें एका दुर्योधन व्यक्तीमुळें कौरवपांडवांच्या अठरा अक्षौहिणी सैन्याचा निष्कारण फडशा उडाला, त्याचप्रमाणें अल्पसंख्यांक परंतु बेजबाबदार चित्पावन व्यक्तींच्या कृष्णकृत्यांमुळें सबंध समाजालाच काळोखी लागण्याचे प्रसंग वरचेवर यावेत,

ही गोष्ट विशेष चिंतनीय आहे. देशबांधव या नात्यानें आम्हांला चित्पावन समाजाच्या सत्कृत्यांबद्दल आनंद वाटणें आणि दुष्कृत्यांबद्दल खेद होणें हें अगदीं साहजिक आहे; परंतु त्यांची प्रवृत्ति त्यांच्या ऐतिहासिक कारस्थानी परंपरेकडे जेव्हां आतांप्रमाणेंच कधीं कधीं वळून मागें पहाते, तेव्हां त्या त्या बेजबाबदार व्यक्तीला ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न करणें, हें प्रत्येकाचें कर्तव्यकर्म आहे. तें आम्हीं प्रामाणिकपणानें बजावीत असतां कोणास एकादा उणादुणा शब्द निरूपणाच्या आवेशांत आमच्या लेखणींतून पडला असल्यास तो दोष आमचा नसून वाग्युद्धाचा आहे, हेंहि सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. स्वतःच्या व स्वज्ञातियांच्या दुष्कृत्यांचा ब्राह्मणांना कधींच चिळस येत नाहीं. त्यांची ब्रह्मवांत्युत्पन्नत्वाची घमेंड अझून पुरी जिरलेली नाहीं. स्वतःचे दोष दुसऱ्यांच्या माथीं थापण्याची त्यांची खुमखुम अझून बंद पडलेली नाहीं. महाराष्ट्रीय ब्राम्हणेतर ज्ञातींत कायस्थ प्रभू ही एकटीच 'आर्टिक्युलेट' (चौकस; बोलकी, अरे म्हणतांच कारे चा जबाब देणारी) ' कम्युनिटी ' आहे. कै. शाहू छत्रपतींच्या ' लोकशाही चळवळी ' मुळें ब्राम्हणेतर नांवाखालीं मराठ्यांत माणुसकीच्या हक्कांची जाणीव होऊन त्यांना अलीकडे वाचा फुटली आहे, तरी आजपर्यंत अखिल ब्राम्हणेतर ज्ञातींच्या ' आर्टिक्युलेट ' पणाचें प्रतिनिधित्व कायस्थ प्रभूंनींच इमानानें बजावलेलें आहे. असल्या कायस्थांविषयीं मराठ्यांचें व इतर ब्राम्हणेतरांचें मन बिथरून त्यांत वैमनस्य पाडल्याशिवाय, चित्पावनादि 'राष्ट्रीय' ब्राम्हणांना त्यांच्यावर कुरघोडी चढवितांच येणें शक्य नाहीं, हाच ब्राम्हणांच्या सर्व चळवळींचा गुप्त हेतु आहे. कै. शाहू छत्रपति एकदां प्रस्तुत लेखकाला म्हणाले " ऑ. गोखले मोठे पेट्रियट खरे. पण मला ते एकदां पुण्याच्या स्टेशनवर भेटले असतांना मी माझ्या चळवळीची दिशा त्यांना सांगितली. बहुजनसमाज—जागृतीचें तत्व अक्षरशः मान्य करून ते मला किंचित् ठासून म्हणाले कीं, हा प्रयत्न करतांना ब्राम्हणांसारख्या जागृत समाजाला डिवचण्याचा यत्न करूं

ना. (Don't try to tease the articulate community like the Brahmins.) सारांश, ठाकरे, टिळक झाले काय किंवा गोखले झाले काय, सर्वांच्या पेट्रिऑटिझममध्यें ब्राम्हणी वर्चस्वाचा एक रिझर्व कंपार्टमेंट आहे, त्याला कोणी हात लावूं नका म्हणतात. ब्राम्हणांनीं आपल्या वर्चस्वाचा टेंभा मिरविण्याचें सोडल्याशिवाय किंवा ब्राह्मणेतरांनींच ब्राह्मणांना दूर झुगारून दिल्याशिवाय ब्राह्मणेतरांना आत्मोद्धाराचा मार्ग कसा चोखाळतां येईल, हें मला समजत नाहीं. कितीहि केलें तरी ब्राह्मण अखेर आपल्या जातीवरच जातो, याचें मी प्रत्यक्ष अनुभवाचे लाख दाखले देईन. मग, ठाकरे साहेब, तुमचें मत कांहींहि असो. " सदसद्विवेक बुद्धीला न ठकवितां प्रत्यक्ष अनुभवच सांगायचा तर गेल्या १५-२० वर्षांतील आमच्या जनसंपर्कांचा परिणाम पाहिला तर कै. शाहू छत्रपतींचे उद्गार बहुतांशीं खरे आहेत, यांत संशय नाहीं. सामान्य नियमाला अपवाद असतात, हें तत्व पूर्ण ध्यानांत ठेवून, असें म्हणावयास हरकत नाहीं कीं, ब्राह्मण—मग तो चित्पावन असो, यजुर्वेदी असो, किंवा कोणीहि असो--त्याच्या आपमतलबाला किंचितही धक्का लागण्याची वेळ आली कीं, तो सर्व देशबंधुपणाचें नातें विसरून ब्राह्मणेतरांवर सापाप्रमाणें उलटण्यास कसी करणार नाहीं. सावकारींत मारवाडी पत्करला पण ब्राह्मण सावकार पत्करत नाहीं. व्यापारांत गुजराथी, भाट्ये, मेमन, मुसल्मान,पार्शी व्यापाऱ्यांशीं सरळ सरळ केलेली चढाओढ त्यांच्या अभिनंदनास पात्र होते. पण ब्राह्मण व्यापारी भेटला तर तो वेळीं आपलें नाक कापून दुसऱ्या ब्राह्मणेतर व्यापाऱ्याला अपशकून करायला किंवा शक्य तर त्याला खालीं पाडायला मुळींच कसर करणार नाहीं. वाङ्मय क्षेत्रांतहि ब्राह्मणी दुष्ट बुद्धीचे परिणाम प्रत्यहीं अनुभवास येत असतात. तात्पर्य, एकीकडे सार्वजनिकपणाच्या, देशबंधुत्वाच्या किंवा स्वराज्याच्या ब्राह्मणी पुराणांना केवढाहि ऊत आलेला दिसला, तरी अखिल ब्राम्हणेतर जनतेवर आपली निरंतरची कुर-

घोंडी कायम ठेवण्याचा ब्राम्हणांचा गुप्त हेतु त्यांच्या काळजापासून कधींच निराळा होत नाहीं. अर्थात् स्वराज्याच्या मार्गांत कायस्थ प्रभूंच्या जाति-धर्मोन्नतीच्या विरोधाची किंवा त्यांच्या वेदोक्त पुराणोक्ताची धोंड आडवी पडलेली नसून, ब्राम्हणांच्या शिरजोरपणाची व विलक्षण कारस्थानी मनोवृत्तीची धोंड प्रत्यहीं अडथळे उत्पन्न करीत आहे. आजचें राजकारण क्षुद्र भिक्षुकी आहे. आचारी पाणक्यांना देशभक्त आणि माथेफिरू पिसाटांना महर्षि किंवा सेनापति बनविणाऱ्या या राजकारणाच्या धांगडधिंग्यांत महात्मा गांधीसारखा लोकोत्तर संन्याशीहि वैतागून गेला, मग इतरांची काय क्षिति? राजवाड्यांचा उपद्याप वरवर पहाणाराला वैयक्तिक दिसेल, एका कायस्थ ज्ञातीपुरता संकुचित वाटेल, किंवा त्याचें महत्व दिवाणखानी गप्पांपुरतें अगर वर्तमानपत्री चर्चेपुरतें नियमित भासेल; परंतु हें एक अति व्यापक डांवपेचांचें सामुदायिक पाठबळाचें भयंकर भिक्षुकी कारस्थान आहे, एवढें ब्राम्हणेतर जनतेला जर नीट पठेल तर ब्राम्हणांच्या नानाविध ढोंग धत्तुऱ्यांना बळी पडणाऱ्यांची संख्या पुष्कळच कमी होईलच, अशी आशा आहे.

युद्ध—मग तें प्रत्यक्ष समरांगणांतील असो किंवा वाग्युद्ध असो—तें वाईटच. तें सुरू असतांना प्रतिपक्षियांवर सोडलेले बाण प्रथम जरी युद्धाच्या आवेशांत बेगुमानपणानें आणि कठोर अंतः—करणानें सोडलेले असतात, तरी युद्धाची किंवा चकमकीची परिसमाप्ती होऊन सैन्य आणि सेनानी शिबिराकडे परतूं लागले म्हणजे युद्धकालीं घडलेल्या अत्याचाराबद्दल प्रत्येक योध्यास वाईट वाटल्याशिवाय रहातच नाहीं. हा मनुष्य—धर्मच आहे. भा. इ. सं. मं. नें सध्यांच्या अत्यंत नाजुक परिस्थितींतच चां. का. प्रभू समाजावर अत्यंत घाणेरडे आरोप करण्यास पुढें व्हावें आणि त्या आरोपांचा प्रतिकार करण्यासाठीं आम्हालाहि आमचें कोदंड सज्ज करणें भाग पडावें ही गोष्ट अत्यंत शोकजनक भासत आहे. भगवान श्रीकृष्ण त्यांना सुबुद्धि देवो !

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

———

मराठ्यांचा इतिहास फांसावर चढला.

[प्रबोधन १६।८।२२]

स्वराज्याच्या, राष्ट्रप्रेमाच्या व स्वातंत्र्याच्या पुराणांना हल्लीं कितीहि कढ आलेला असला आणि त्या कढांत बऱ्याचशा विवेकभ्रष्ट ब्राह्मणेतरांना ब्राह्मणांच्या आदरयुक्त प्रेमाचा कढ जरी आटोकाट येत असला, तरी ब्राह्मणेतरांवर आपली कुरघोडी सनातन चिरंजीव करण्याच्या धडपडी ब्राह्मणांनीं, विशेषतः राष्ट्रीय चित्पावनांनीं चालू क्षणापर्यंत अव्याहत चालविलेल्या आहेत. या त्यांच्या खटपटी कुशाग्र विद्वत्तेच्या पांघरुणाखालीं वाटेल तसल्या कारस्थानांचीं अंडीं उबवीत असतात. राष्ट्रीय चित्पावनांचे डांवपेच आतां पुष्कळ चित्पावनेतरांच्या व अनेक विवेकी चित्पावनांच्या ध्यानांत आल्यामुळें, ते सहसा यांच्या तोंडून कोसळणाऱ्या अद्वैत गटार-गंगेच्या लोंढ्यापासून बरेच दूर असतात. हें जरी खरें आहे, तरी त्या गंगेच्या पचनीं पडून राष्ट्रीय चित्पावनांच्या पायांतल्या पायतणाचा मान मिळविण्यासाठीं धाधावलेले शेंकडों शिखंडी आज ब्राह्मणेतरांत सांपडणें अशक्य नाहीं. एकट्या चित्पावनांबद्दल किंवा सरोस ब्राह्मणांबद्दल जरा कोठें कोणी निषेधाचा ब्र काढला कीं ही अजागळ शिखंडीची जंबुकसेना लगेच कोल्हेकुई करावयास लागते कीं ‘ हा शुद्ध जातिद्वेष ! ’ पण या विवेकशून्य महामूर्खांना अझून हें उमजत नाहीं कीं ब्राह्मण–ब्राम्हणेतरांतील कोणताहि तंटा घेतला तरी त्यांत पहिली आगळीक राष्ट्रीय चित्पावनांचीच असते. त्यांनीं ‘ अरे ’ म्हणतांच ‘ कांरे ’ चा प्रतिध्वनि न काढण्याइतके ब्राह्मणेतर आजच कांहीं षंढ झाले नाहींत. ऑफेन्सिवचें पातक राष्ट्रीय चित्पावनांनीं केल्याशिवाय ब्राह्मणेतरांनीं डिफेन्सिवचीं सणसणीत खेटरें त्यांना कधींहि हाणलेलीं नाहींत, हें आम्ही सप्रमाण पुराव्यानें वाटेल तसें सिद्ध करून द्यायला तयार आहोंत. चार पांच वर्षांपूर्वींचा कायस्थ प्रभू

विरुद्ध **भारत इतिहास संशोधक मंडळ** हा वाद घ्या; किंवा सध्यां सुरू असलेला **चित्पावन बोडस** विरुद्ध **भंडारी समाज** वाद घ्या; यांत पहिली आगळीक कोणाची ? हें चित्पावनांच्या पायांतले पायपोस बनलेल्या व घरांत चुलीपाशी बसून अभेदभावाच्या कहाण्या कुजबुजणाऱ्या नामर्द षंढांनीं कां विचारांत घेऊं नये ? भा. इ. सं. मंडळानें राजवाड्यांच्या हस्तें कायस्थ प्रभूंना ' नीच बीजाचे, उलट्या काळजाचे, मराठी साम्राज्याला आग लावणारे ' वगैरे ठरविण्याचा पद्धतशीर दस्तऐवजी हलकटपणा केला नसता तर आम्हालाहि कडकडीत टीकेचा तडाखा मंडळाला भडकविण्याची काय जरूर होती ? परंतु आमच्या **कोदण्डाचा टणत्कार** होतांच, ' एकानें गाय मारली म्हणून दुसऱ्यानें वासरूं कशाला मारावें ? ' असा आम्हांला साळसूदपणाचा उपदेश करायला पुष्कळ ' नीच बीजाचे, उलट्या काळ-जाचे, साम्राज्यद्रोही ' कायस्थ शिखंडी पुढें आले होते. याच हराम-खोरांच्या पगडीशिलेदारपणामुळें मंडळाला अखेरचा पट्ट्याचा हात दाखवि-ण्याचें कार्य ठार झालें आणि कायस्थांच्या ' साम्राज्यद्रोहा ' चा पुणेरी चित्पावन ताम्रपट आचंद्रार्क त्यांच्या उरावर थै थै नाचायला जिवंत राहिला. सध्यां चित्पावन बोडसानें पेटवून दिलेलें भंडाऱ्यांच्या अस्पृश्यत्वाचें कारस्थान पाहिलें तरी त्यांतहि आगळीक किंवा ऑफेन्सिवचा दोष चित्पावनांकडेच आहे, हें सर्वांनीं नीट लक्षांत ठेवावें. हें प्रकरण एवढें भयंकर माजलें असतांहि राष्ट्रीय पत्रांत त्याचा नुसता नामनिर्देशहि होत नाहीं, याचा ब्राह्मणेतरांतील चित्पावनी पायतणांवर कांहींच का उजेड पडूं नये ?

एका तत्ववेत्त्यानें कोठेंसें लिहिल्याचें स्मरतें की " You kill the history and you kill the man " इतिहास ठार करा कीं माणूस मेलाच ! इतिहास हें राष्ट्राचें जीवन आहे. समाजाचा प्राण आहे. हा प्राणच टेंचला कीं काम झालें. यासाठींच जेते लोक प्रथम जित लोकांच्या

इतिहासाचा बालेकिल्ला जमीनदोस्त करतात. ब्राह्मणेतरांना कवडीमोल ठरविण्याची राष्ट्रीय कामगिरी प्रथम भारत इ. सं. मंडळानें आपल्या हातीं घेण्याचा उपक्रम केला. पण त्या कामीं त्यांना हातपाय पोळून घेण्याचा अनवस्था प्रसाद लाभल्यामुळें, त्यांनीं सध्यां तरी या दिग्विजय संपादनाच्या मार्गाचा संन्यास केलेला दिसतो. संन्याशाला शेंडी फुटणार नाहीं असें नाहीं ! सामुदायिक प्रयत्नाला परशुराम यथास्थित न फळल्यामुळें आतां राष्ट्रीय चित्पावनांनीं व्यक्तिशः तुरळक हल्ले चढवून ब्राम्हणेतरांच्या इतिहासाचा मुर्दा पाडण्याच्या खटपटी चालू ठेविल्या आहेत. या कामीं पुण्याच्या पुण्याईचे मुंबईकर, धुळेकर, मिरजकर व ठाणेकर अभिमानी रात्रंदिवस राष्ट्रीय खस्ता खात आहेत. अस्पृश्योद्धाराच्या वल्गना चालल्या असतांना, भंडारी बांधवांना धेडा मांगांच्या पंक्तीला बसविण्याचा बोडसाचा प्रयत्न आणि आतां ठाण्याच्या तळेपाळीवर विद्वत्तेच्या खांबाला ' मराठी दसरा'च्या दुसऱ्या रुमालाच्या सरगांठींत मराठ्यांच्या इतिहासाला फांसावर चढविण्याची श्री. विनायक लक्ष्मण भावे यांची कामगिरी, याच खस्तांचें द्योतक आहे. मराठेशाहीचा इतिहास सामान्यतः कितीहि उज्वल असला, कितीहि अभिमानास्पद असला व कितीहि वर्णनीय असला, तरी त्यांत चित्पावन पेशव्यांच्या सैतानशाहीची काळीकुट्ट डांबर नखशिखांत भरलेली आहे, हें शल्य चित्पावनांना रात्रंदिवस सलत रहावें, यांत निसर्गविरुद्ध असें कांहीं नाहीं. तेव्हां, एनकेन प्रकारेण हा इतिहास उलटासुलटा कसा करतां येईल, पेशव्यांच्या तोंडाची काजळी ब्राह्मणेतरांच्या बापजाद्यांच्या थोबाडावर बेमालूम कशी डसवतां येईल आणि सर्रास चित्पावनांच्या बोकांडीं इतिहास पुराणादि ग्रंथांनीं लटकविलेली क्षुद्रोत्पत्तीची घोरपड चित्पावनेतरांच्या गळ्यांत कशी गपचूप घालतां येईल, यावर अनेक विचित्रवीर्य चित्पावन पंडितांच्या अकला अलीकडे भवतिनभवतीचे घाणे हांकीत असतात. याविषयीं सर्व महाराष्ट्रीयांना जाहीर स्पष्टोक्तीचा इषारा देतांना सन

१९१९ सालांत प्रसिद्ध झालेल्या आमच्या **ग्रामण्यांचा साद्यंत इतिहास** या ग्रंथांत असे उद्गार काढले होते, कीं " सध्यां ऐतिहासिक व्यक्त्यांच्या बाप्तिस्म्यांचा धुमाकूळ सुरू झाला आहे. सावित्रीबाई ठाणेदारणीला कोणी कायस्थ प्रभू ज्ञातींतून चित्पावन जातींत ढकलीत आहेत; कोणी तिला कादंबरींतील नायिका म्हणत आहेत; कोणी नाना फडणीसाच्या अंतःकरणाच्या खाणींतून कोहीनुरांचे ढीगच्या ढीग बाहेर काढीत आहेत; कोणी त्याच्या मनोमयभूमिकेवर नक्षीदार गालीचे पसरण्याच्या गडबडींत आहेत; कोणी गोपिनाथपंत बोकीलाला शिवाजीची चिटणीशी वतनी बहाल देणाच्या धामधुमींत आहेत; कोणी हेमाडपंतालाहि ब्राह्मणी पोषाख चढविण्याच्या तजविजींत आहेत; तर कोणी मराठ्या आठवल्याला चित्पावनी बाप्तिस्मा देण्याच्या खटपटींत आहेत. असा मोठा ऐतिहासिक क्रांतीचा काळ आलेला आहे. तेव्हां या भानगडींत काय काय उलाढाल्या होतील तें पाहिलें पाहिजे. न जाणो, उद्यां अफझुलखान हा शिवाजीचा मामा ठरण्याचा बराच संभव आहे; कारण कृष्णानें कंस मामाला ठार मारलें म्हणून; आणि मुरारबाजी हा चित्पावन असल्याचाहि दस्तऐवजी पुरावा सांपडणार नाहीं कशावरून ?" हे आमचे उद्गार वाचून त्या वेळीं दांत काढून हंसणाऱ्यांनीं आतां भाव्यांचा ' दुसरा रुमाल ' मुद्दाम डोळे फाडून पहावा, असें आम्ही आवाहन देतों. अफझुलखान शिवाजीचा मामाचसा काय, पण वामनाच्या त्रिपाद पराक्रमाप्रमाणें आमच्या या ठाणेकर लाखापतीचा ' मराठी दप्तर ' प्रकाशनाच्या इजा बिजा आणि तिजा रुमालाचें पाऊल महाराष्ट्र इतिहास-सुंदरीच्या उरावर पडतांच, शिवाजी छत्रपतिमहाराज हे चित्पावन जातीचे ठरल्याशिवाय खास रहाणार नाहींत, असे भविष्य आह्मी आजच करून ठेवतों. ठाणेकर वामनानें आपल्या दुसऱ्या पावलांत बाळाजी आवजीला तर बेछुट पहिल्या नंबरचा पागल ठरविला आहे; छत्रपति सातारकरांना राष्ट्रद्रोही ठरवून, तत्कालीन् शहाण्यांनीं प्रताप-

सिंहासारख्या 'हरामखोरा' ला सातारच्या माळावर एखाद्या झाडाला जिवंत उलटा टांगून कोल्ह्या कुत्र्याकडून कां फाडविला नाहीं, म्हणून त्यांच्या नांवानें कडकडा बोटें मोडलीं आहेत; प्रतापसिंहाचे साथीदार क्षत्रिय मराठे व कायस्थ प्रभू यांनींच इंग्रेजांशीं घरभेद करून मराठी स्वराज्याचा प्राण घेतला, म्हणून या लाखापति भाव्यांनीं त्या सर्व मेल्या मुडद्यांच्या खाका वर खेंचून त्यांना ठाण्याच्या तळेपाळीवर 'वन्समोर' फांशीं दिलें आहे; आणि विशेष राष्ट्रीयपणाची नवलाई म्हणजे--वाचकहो, नीट शुद्धीवर येऊन ऐका--जगांतलें कितवें आश्चर्य कोणास कळे !- नीट शांतपणानें भाव्यांची ही चालू चातुर्मासांतली कहाणी ऐका- शेवटले रावबाजी हे मोठे धाडसी पराक्रमी राजकारणी व मराठ्यांच्या स्वराज्याकरितां अखेरपर्यंत आपल्या जिवाचें रान करणारे मोठे शूर तलवारबहाद्दर मर्द होते. काय म्हणतां ? विश्वास बसत नाहीं ? वाचकहो, भावे तुह्मा आह्मा सर्वांना मूर्ख ठरवून असें सांगतात कीं रावबाजी स्वतःच रणशूर रणनवरे होते असें नाहीं, तर त्यांची नवरी ऊर्फ बायको--नव्हे, चुकलों रावबाजीची पट्टराणी--ही सुद्धां रणनवऱ्याची रणनवरी होती. त्या हरामखोर प्रतापसिंहानें मराठे व कायस्थ पागलांच्या नादीं लागून महात्मा रावबाजीचा गळा जर कापला नसता, तर--तर--तर काय आज बहार झाली असती ! पुण्याच्या माणकेश्वराचा तंबोरा आज ठाण्याच्या ठाणकेश्वर भाव्यांच्या हातांत आला असता. बोलून चालून इतिहास--संशोधनच तें. मग बाळाजी विश्वनाथाचा खापरपणजा शिवाजीमहाराजांच्या हाताखालीं दसहजारी सुभेदार म्हणून कां उपटूं नये ? आणि हबशानें जलसमाध दिलेला बाळाजीचा भाऊ जानबा भट खुद्द पुण्याचा सुभेदार असल्याचें सिद्ध कां होऊं नये ? अस्सल रक्ताच्या अस्सल चित्पावन इतिहाससंशोधकांच्या तावडींत सांपडणारे कोणते दस्तऐवज आजपर्यंत कमअस्सल ठरले आहेत ? एकहि नाहीं. भा. इ. सं. मंडळाच्या चतुर्थसंमेलनवृत्तांतला राजवाड्यांचा

दिग्विजयी कायस्थदीप सुद्धां कमअस्सल ठरवून जिवंत कायस्थांना विझविता आला नाहीं. बाकी, कायस्थांत विद्वान् इतिहासज्ञांचा कांहीं दुष्काळ पडला नाहीं हो. राजवाडे प्रकरणाच्या वेळीं कायस्थांच्या घरोंवरच्या मोलकरणीसुद्धां इतिहाससंशोधक बनल्या होत्या. पण अखेर काय? त्यांच्या बांगड्यांच्या कणकण किणकिण नादांतच त्या प्रकरणाचें पर्यवसान होऊन, राजवाड्यांच्या निबंधाची नथणी एकजात कायस्थ मर्दांच्या नाकांत चिरकालची जाऊन बसली ती बसलीच! भाव्यांच्या दुसऱ्या रुमालाचें वारसें लावायला श्री. दत्तात्रय विष्णु आपट्यांच्या हाताला हात लावायलाहि एक कायस्थ पात्र श्री. भाव्यांना ठाण्याच्या तळेपाळीवर भटकतांना आढळलें. हें पात्र म्हणजे 'प्रभुरत्नमाला' प्रसवून कायस्थांच्या इतिहासाची पातळ भाजी करणारे व 'शिवदिग्विजय' बखरीचा नैवेद्य बडोदेकर भिक्षुक देवतेला दाखवून, तिचें मातेरें करणारे राजमान्य राजेश्री सखाराम गणेश मुजुमदार हें होय. पहिल्या रुमालाच्या वेळीं 'अस्सलबरहुकूम'चें सर्टिफिकेट मिळविण्यासाठीं श्री. भाव्यांनीं असेच दोन तीन अजागळ कायस्थ निवडून काढले होते. या खेपेस त्यांना बडोदें संस्थानांतील गडावरच्या या मुजुमदार गडकरी कायस्थ पात्राचा लाभ झाला! अलभ्य लाभच म्हणायचा!

श्री. भाव्यांचा 'पहिला रुमाल' असाच अस्सल लेखणीच्या पोटीं जन्माला आलेला आहे. त्या वेळीं राष्ट्रीय पत्रकारांनीं, आतांच्या लोकमान्य कर्त्याप्रमाणें, त्या रुमालाची तळी आकाशाला भिडे इतकी उंच उचलेली होती. त्या वेळीं आम्ही या रुमालाबद्दल असा स्पष्ट अभिप्राय दिला कीं "तीन अनभ्यस्त लेखकांनीं पौराणिक धाटणीवर एक बखरवजा लिहिलेलें भारूड ठाणें येथील 'मराठी दप्तरांतील १ ला रुमाल' म्हणून सन १९१७ सालीं प्रसिद्ध झालें आहे. संशोधकानें व प्रकाशकानें या भारुडाचें महत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं सर्टिफिकिटांचा वगैरे बराच फार्स केला आहे. परंतु हें भारूड म्हणजे निवळ ऐकीव ऐतिहासिक गप्पांचें

एक अव्यवस्थित व अविश्वसनीय पोळें आहे. यांत ऐतिहासिक सत्यापेक्षां हरदासी गप्पांचा भरणाच रगड आहे. " (ग्रामण्य पृ. १३२ फूटनोट.) पुष्कळांना हा आमचा अभिप्राय एरंडेलाप्रमाणें रेचकदाता वाटला व ठाणें पुणें येथील चारपांच कायस्थ चष्मापगडीधरांनीं त्याबद्दल आपली ' कायस्थीं नापसंती ' झिळमिळ्या फलकावून व्यक्तहि केली. इतक्यांत प्रो. जदुनाथ सरकारचा दंडुका या रुमालावर पडला. ' शिवाजी आणि शिवकाल ' या इंग्रजी पुस्तकाच्या ५०२ पृष्ठावर प्रोफेसरांनीं स्पष्ट नमूद केलें कीं " Utterly worthless expansion of Sabhasad with forged letters and imaginary details " [हें चोपडें बनावट पत्रें आणि काल्पनिक मजकुरानें भरलेलें सभासदी बखरीचें भरंसाट वाढविलेलें अत्यंत भिकारडें व कवडी किंमतीचें रूप आहे.] सोनारानेंच कान टोचल्यामुळें वरील पगडीधरांच्या एका कानावर कलथलेल्या पगड्या लगेच सरळ बसल्या कीं नाहीं, आम्हांस माहीत नाहीं.

श्री. भाव्यांचा हा ' चखोट ' ग्रंथ वाचून ' पेशवाई बुडाली ' असें म्हणणाऱ्या इसमाची तावडतोब ठाण्याच्याच वेड्यांच्या आश्रमांत रवानगी करावी लागेल. हा महाग्रंथ ग्रंथकारानें भारत इ. सं. मंडळाच्या एका जबाबदार बैठकींत वाचल्याचें आम्हाला कळतें. ही गोष्ट खरी असेल तर मंडळाने आपला अभिप्राय त्वरित प्रसिद्ध करावा, असा आमचा आग्रह आहे. हिन्दवी स्वराज्याचा खून कोणी पाडला, याचा भरपूर पुरावा महाराष्ट्रापुढें मांडण्यासाठीं शंभर वर्षांपूर्वीचें महाराष्ट्र हा ग्रंथ आम्ही लिहीत आहोंत. त्यांत भाव्यांच्या रुमालाच्या चिंधड्या उडविण्याइतका दस्तऐवजी पुरावा व विवेचन येईलच. इतिहासाचें क्षेत्र, ब्राह्मणेतरांच्या गफलतीमुळें, जरी राष्ट्रीय चित्पावनांनीं सर केलें असलें, तरी त्यांच्या ऑफेन्सिवला डिफेन्सिवची उलट सलामी न देण्याइतका ब्राह्मणेतर समाज कांहीं निर्वीर्य झाला नाहीं; किंवा ऐतिहासिक सत्याची निश्चिति चित्पावनांना हस्तगत झालेल्या

चिठोऱ्यांवरच ठरण्याचा नाना फडणीशी मामला आज हयात नाहीं, हें त्यांनीं पूर्ण लक्षांत ठेवावें.

श्री. विनायक लक्ष्मण भावे यांचें

विश्वामित्री इतिहास-संशोधन.

[प्रबोधन १-९-१९२२ व १८-१०-२२]

लोकाश्रयाच्या अभावीं गतप्राण झालेल्या 'मराठी दप्तर' संस्थेला स्वतःच्या हिंमतीवर तशीच फरफटत ओढून तिच्या पोटीं 'दुसऱ्या रुमाला'ची बळजबरीची प्रसूति करणाऱ्या श्री. भाव्यांच्या या नूतन अपत्याला आंगड्या कुंचड्याचा आहेर करण्यापूर्वीं त्यांनीं **चित्रमयजगत्**च्या जुलै १९२२ च्या अंकांत पृष्ठ २७८--७९ वर **शिवाजीच्या वंशकुळीचें** जें चिकित्सा-पुराण सांगितलें आहे, त्याचा आजच्या अंकीं विचार करण्याचें योजिलें आहे. प्रथमच आम्हीं मोकळ्या मनानें नमूद करून टाकतों कीं, श्री. भावे यांचा व आमचा (राजवाड्यांप्रमाणेंच) कोणत्याहि प्रकारचा वैरभाव नाहीं. त्यांच्या ग्रंथाशिवाय आमचा त्यांचा निकट परिचय केव्हांहि झालेला नाहीं; फार काय पण आम्ही निदान या घटकेपर्यंत कोणीही परस्परांस पाहिलेलें नाहीं. तेव्हां चिकित्सेच्या कांटेरी समरांगणावर वादविवादाच्या भरांत एकादा कलमी वार जेर झालाच, तर त्याच्याबद्दल कोणी कोणावर द्वेषबुद्धीचा आरोप करण्याला वास्तविक कांहीं जागा नाहीं. श्री. भावे यांचा साहित्य व इतिहासविषयक उद्योग प्रशंसनीय आहे. त्यांचा 'नेपोलियन' अझून आमच्या हातीं गवसला नसला, तरी त्यांच्या 'महाराष्ट्र सारस्वत' ग्रंथाचा रसास्वाद आम्ही अत्यंत आनंदानें एक दोन वेळां नव्हे, एकूण आठ वेळां लागोपाठ घेतलेला आहे. परंतु श्री. भावे झाले काय किंवा राजवाडे झाले काय, ते कितीहि प्रबुद्ध व स्वार्थत्यागी इतिहास-साहित्य संशोधक असले, तरी हातीं सांपडेल त्या भल्या बुऱ्या चिठोऱ्यावर जेव्हां ते आपल्या अक-

लेला तणावा देऊन विचित्र सिद्धांतांची निष्पत्ति सिद्ध करूं पाहतात, तेव्हां मात्र त्यांच्या विद्वत्तेवर पुण्याच्या डेक्कन बँकेचा प्रसंग ओढवतो. याला साधा व्यावहारीक दृष्टांतच द्यायचा तर आम्ही असें म्हणूं कीं ' मोड तोड तांबा पित्तल ' करणारा मारवाडी उद्यां जर मेटल ॲनलायझरचें (धातुसंशोधन) काम करूं लागेल, तर तें जितकें हास्यास्पद, क्वचित् तिरस्कारास्पद होईल, तितकेंच दूषणार्ह कार्य ही भावे ॲन्ड कंपनी ऐतिहासिक गोष्टींची ठरवाठरव करूं लागली म्हणजे घडतें. यापेक्षां ही मंडळी राजवाड्यांच्या खंडाप्रमाणें जुने कागदपत्र जशाचे तसे नुसते छापून प्रसिद्ध करण्याचाच क्रम ठेवतील, तर त्यांचे उपकार महाराष्ट्र विसरणार नाहीं. मराठ्यांच्या इतिहासाचें साहित्यच जेथें अझून पुरें उमगलेलें नाहीं, तेथें लेकाच्यांनों ठाम सिद्धांत कसले ठोकीत बसतां ? भारत इ. सं. म. च्या चतुर्थ सं. वृत्तांतील ' कायस्थदीपाबद्दल ' आमचा वाद हाच होता. राजवाड्यानीं तें जीर्ण गळाठें जसेंच्या तसें प्रसिद्ध केलें असतें तर आम्ही किंवा कोणीहि त्याची दखल केली नसती. सांपडला दस्तऐवज छापला. त्याचें महत्व ज्याचे ते घेतील पारखून. दीपाला दिपवायला प्रदीप कांहीं मेला नव्हता. तोहि आणखी छापला असता. पण साहित्यकलेक्टर राजवाडे जेव्हां आपला योग्य अधिकार विसरून त्या गळाठ्याच्या जोरावर इतिहास--डिक्टेटर बनले व कायस्थ प्रभू समाजाला तुम्ही असेच आणि तुम्ही तसेच वगैरे बेजबाबदार वेदान्ती जजमेंट देऊं लागले, तेव्हां त्यांच्या विद्वत्तेला पायबंद लावणें मंडळाला सुद्धां जरूर पडलें. ऐतिहासिक गोष्टींचे सिद्धांत सिद्ध करण्याचें काम ऐतिहासिक कागदपत्रें हुडकून जमा करण्याइतकें खास सोपें नाहीं. तें काम किती कठीण आहे, तें करण्याची पात्रता कोणाला असते, आणि ती पात्रता केव्हां प्राप्त होते, याविषयीं ताळेबंद नियम खुद्द राजवाडे प्रभृतींनींच वेळोवेळीं अनेक ठिकाणीं व्यक्त केलेले असूनसुद्धां, स्वतःच्या अकलेचा ' दीप ' पाजळतांना मात्र त्या नियमांची त्यांना मुळींच आठवण

होत नाहीं हें कसें ? खुद्द राजवाडेच काय म्हणतात तें पहा. " एकादी मोडकी तोडकी बखर किंवा फाटकी तुटकी पोथी सांपडली म्हणजे संशोधन झालें, असें समजण्याचा आतां काळ राहिलेला नाहीं." (इ. ऐ. पृ० १९) " कारागीर कितीही कुशल असो, कितीही नकशी काम करणारा असो, अज्ञांच्या आग्रहानें व स्वतःच्या उतावीळपणानें तुटपुंज्या सामग्रीच्या लेच्यापेच्या जोरावर तो जर इमारत उठवून देण्याची हांव बांधील; तर त्याच्या या प्रयत्नाबद्दल तज्ञांच्या मनांत सकरुण तिरस्कार उत्पन्न होईल. तशांत आहे ती तुटपुंजी सामग्री मुबलक व भरपूर आहे अशी समजून स्वतः इतिहासलिलिखिषुच (?) करून घेऊन चालूं लागला, तर त्याच्या अज्ञपणाची कमाल झाली समजावयाची. त्यांत ही मराठ्यांच्या इतिहासाची रूपरेषा सर्व कळली, नवीन शोधानें फार तर एखाद दुसरी काना कोपऱ्यांतील नवीन बाब कळली तर कळेल अशी भावना एखाद्या लिलिखिषूनें उराशीं धरली, तर त्यानें आत्मवंचना करून घेतली, असेंच तज्ञांचें मत पडेल. (इ. ऐ. पृ. २९) परंतु हाच नियम वारंवार ते दृष्टीआड कसा करतात याचें प्रत्यंतर म्हणजेच त्यांनीं व त्यांच्या पुणेकर धुळेकर ठाणेकर मिरजकर सांप्रदायिकांनी मराठ्यांच्या इतिहासांतील अनेक गोष्टींचे सिद्धांत ठरविण्याचे केलेले ' राष्ट्रीय ' उपव्याप पाहिले म्हणजे दिसून येतें. कोणत्याहि काळाच्या इतिहासाच्या तपशीलाची ठरवाठरव करतांना, तत्कालीन परिस्थिति कशी होती आणि अमूक बाबतींत तत्कालीन लोकमताचा रंग कसा काय होता, इत्यादि अनेक गोष्टींच्या भूमिकेशीं निर्णायकाचें तादात्म्य झाल्याशिवाय त्याला निश्चित निर्णय लावतां येणेंच शक्य नाहीं. बाळाजी आवजीच्या वेळच्या राजनिष्ठेच्या कल्पनांचें स्वरूप आधुनिक कायस्थांच्या कल्पनांच्या चष्म्यांतून पाहून ठरवूं म्हटलें, तर ' तें श्वान एक तुकड्यास्तव चार नाना' या कत्युक्तीपलीकडे बाळाजीची किंमत अधिक ठरणार नाहीं. आधुनिक राजकीय चळवळींच्या चष्म्यांतून शिवकालीन चळवळींच्या तपशिलाची ठरवा-

ठरव म्हणजे शुद्ध गाढवपणा नसेल तर निदान वेडेपणा तरी खास होईल. तद्वतच प्रचलित विचारक्रान्तीच्या दृष्टीनें शिवकालीन् ग्रामण्यांच्या तपशीलाचा उहापोह करून निर्णय-निश्चितीचा तोरा मिरविणें हा गाळीव मूर्खपणा होय. कोणतीही गोष्ट त्रयराशिकाच्या धाटणीवर ठरवूं म्हटलें तर मोठाच अनवस्था प्रसंग ! पण राजवाडे भावे प्रभृती मंडळी येथून तेथून एकजात त्रयराशिकी. एका बाईला चार मुलें तर पांच बायांना वीस मुलें झालींच पाहिजेत, अशी त्यांच्या विधानांची नेहमीं धाटणी असते. अपवाद परिस्थिति-भिन्नता इत्यादि गोष्टी विचारांत घेण्याची या शहाण्यांना मुळींच शुद्ध नसते. यांची आजपर्यंतची राजवटच अशी कीं **आधीं सिद्धांत आणि मग संशोधन.** अर्थात् निश्चित सिद्धांतासाठीं सरळ मजकुरांतून सुद्धां वांकडया विधानांचे धागे ओढून काढणें या जिवाजीराव कलमदान्यांच्या ' शाई भरल्या हाताच्या हाताचा मळ ' होतो. कायस्थदीप पाजळतांना संभाजीनें कायस्थ प्रभूंच्या धार्मिक हक्कांसंबंधीं दिलेल्या प्रतिकूल जजमेंटाची लोणकडी थाप जेव्हां राजवाडयांनीं बिनदिक्कत झोंकून दिली, तेव्हां एका १२ वर्षांच्या पोराच्या गळ्यांत आपण कसली घोरपड लटकवून, आपल्या पोरकटपणाचें प्रदर्शन करीत आहोंत, याचें त्यांना भान राहिलें होतें काय ? राजवाडयांनीं हा पोरकटपणा सुद्धां एका दस्तऐवजाच्या पुण्याईवरच केला होता. नाहीं असें नाहीं. पण तो चिठोरा कितपत विश्वसनीय आहे; तो कोणी कां कशाला लिहून ठेवला आहे; यांतल्या मजकुरांत सुसंगतपणाचें व विसंगतपणाचें प्रमाण किती आहे; बाळाजी आवजीविषयीं ' बाळा परभू नाशिक पचवटीचा ' राहणारा, असलें दिव्य ऐतिहासिक ज्ञान प्रसविणारा लेखक पाजी कीं गाजी, याचा विचार करायला ' इतिहास--संशोधनेश्वर ' राजवाडयांना फुरसत होती कुठें ? आधीं सिद्धांत मग संशोधन, या राष्ट्रीय सूत्राबरहुकूम कायस्थांची बदनामी करणारा सांपडेल तो पुरावा त्यांच्या तोंडावर झुगारून देण्यापलीकडे त्यांना विशेष कांहीं करावयाचेंच

नव्हतें. मग या असल्या झटपट रंगारी निर्णयकर्मांत १२ वर्षांचा मराठा संभाजी वेशासंपन्न वाईकर चित्पावन लेल्याचा बाप जरी ठरला तरी राजवाडयानीं पर्वा ठेविली नाहीं. (ज्या चिठोऱ्याच्या पुण्याईवर १२ वर्षांच्या संभाजीच्या गळ्यांत कायस्थांच्या धर्मनिर्णयाच्या कमिशनरशिपचें लोढणें राजवाडयानीं अडकविलें, तो--चिंतामणराव सांगलीकराच्या ' राष्ट्रीय ' (अ)धर्म ग्रंथप्रसूति फॅक्टरींत निपजलेला--' अस्सल ' दस्तऐवज आम्ही आमचे मित्र श्री. वासुदेव सिताराम बेंद्रे मु० पुणें यांच्या मार्फत भारत इं सं. मंडळास १९२१ सालीं आहेरादाखल नजर पाठविला आहे. त्याच्या अस्सलपणाचा निर्णय द्यायला मंडळास अझून फुरसद झाल्याचें दिसत नाहीं.) या स्वार्थी मानवसृष्टींत परस्परविरुद्ध भावनांच्या झटापटींचे दाखले नेहमींच आढळणार. त्यांतून निश्चित सिद्धांत काढून वास्तवीक परिस्थितीचें रूप निस्पृहपणें जगापुढें मांडण्याचें कर्म फार बिकट आहे. हें न्यायाधीशाचें कर्म बजावणारा असामी रामशास्त्र्याच्या मसाल्याचा असावा लागतो. इतिहास संशोधनाचा धंदा करणारे आधुनिक राजवाडे भावे देव प्रभृति लोक विद्वत्तेच्या किंवा कार्यैकनिष्ठतेच्या बाबतींत खानदेशी श्रीखंडापेक्षां कितीहि घट्ट असले, तरी पेशव्यांच्या सैतानशाही परंपरेचें रक्त त्यांच्या धमन्यांत सणाणत असल्यामुळें ऐतिहासिक निर्णयकर्माच्या बाबतींत त्यांची नालायकी इतिहाससिद्ध आहे. त्यांनीं रामशास्त्र्याच्या निस्पृह निर्णयकौशल्याचा दिमाख चित्पावनेतर अफाट महाराष्ट्रीयांपुढें तरी मिरविण्याचें साहस करूं नये. मराठ्यांच्या इतिहासाविषयीं या लोकांच्या सिद्धांतांची मराठ्यांना (अखिल चित्पावनेतर महाराष्ट्रीयांना) मुळींच जरूर नाहीं. उलट सुलट दस्तऐवज नेहमींच सांपडणार. परंतु त्यांच्या अस्सल कमअस्सलपणाचा निर्णय ठरवायला स्वराज्यद्रोही पेशव्यांच्या सांप्रदायिकांनीं विनाकारण आपली हिणकस देशप्रीति जाहीर लिलावांत विक्रीस काढूं नये. जनतेचाच जेथें या लोकांवर सर्व बाबतींत पूर्ण अविश्वास व अनादर, तेथें यांच्या सिद्धांतकौमुदीचे चोज

पुरवायला त्यांच्या बगलबच्चांशिवाय दुसरा कोण लाभणार ? ब्राह्मणेतर दुनियेला पायांतलीं खेटरें ठरविण्यासाठीं खोटे बनावट (अ)धर्मग्रंथ राशीगणति लिहून फैलावा करणारे चिंतामणराव सांगलीकर, निळकंठ शास्त्री थत्ते, मराठ्यांच्या स्वराज्याबरोबरच त्यांच्या इतिहासाचीं साधनें जाळून पोळून फस्त करणारा बाळाजीपंत नातू, बनावट कारस्थानांची उभारणी बेमालूम करण्यासाठीं खोटे शिक्के सह्या करारनामे वगैरेची पुणेरी टांकसाळ काढणारा बाळकोबा तात्या केळकर, असलीं इरसाल ' राष्ट्रीय ' रत्नें ज्या खाणींत पैदा झालीं, त्याच खाणींतल्या बृहस्पतींनीं ऐतिहासिक सिद्धांत-निरूपणाचे खरे राजवाडे हेच असा कितीहि कंठशोष करून दुनियेला चकविण्याचा भाव धरला, तरी त्यांच्या पुराणांवर कोण विश्वास ठेवणार ? आजहि दुनियेला झुकविणारें व भविष्यकाळाच्या इतिहासज्ञांची सपशेल दिशाभूल करणारें वाङ्मय ' राष्ट्रीय ' सज्जन निर्माण करीत आहेतच कीं नाहीत ! मिसेस ॲनी बेझंटनें मैत्रेयावताराचा पुकारा करतांच, **अवतार-कृत्याचा पोरखेळ** म्हणून कोलाहल करणारा केसरी आज कै. टिळकांच्या बाबतींत कसले खेळ खेळत आहे ? टिळकांच्या एका कल्याणानें तर त्यांना चतुर्भुज विष्णु बनवून पुणेरी पगडी जोडयासह शेषाच्या उरावर नेऊन बसविलें आहे. आणखी शंभर वर्षांनीं ' टिळकांना दोन हात होते कीं चार हात होते ? टिळक देव कीं माणूस ? ' असल्या वादविवादावर टिळकांचा शेषशायी फोटो प्रमाणभूत मानून ' ते चार हाताचे ईश्वर होते ' असा ऐतिहासिक सिद्धांत त्या वेळचे एखादे भावे किंवा राजवाडे खास ठरवतील. इतकेंच नव्हे तर रामकृष्णादिकांप्रमाणे टिळकमहात्म्याचा पावनपणा सिद्ध करणारा ओवीबद्ध **टिळकायण** ग्रंथ आजच कोणीतरी खरडीत बसला असेल. इतका भरपूर दस्तऐवजी व फोटोग्राफी पुरावा जरी पुढें आला, तरी भविष्यकाळीं टिळकांचा खराखुरा माणुसपणा सिद्ध करणारा विरोधक त्या वेळी खात्रीनें अस्तित्वांत असेलच. परंतु राष्ट्रीयांच्या राष्ट्रीय प्रयत्नांचा रोख

मात्र भावी इतिहासाला कसा घोंटाळ्यांत टाकणारा आहे, एवढेंच येथें दिग्दर्शित केलें आहे. भविष्य काळाला ठकविण्याची ज्यांची चतुराई इतकी दूरदृष्टीची, त्यांनींच भूतकालांतल्या गोष्टींना आपल्या कल्पनांचे बरे वाईट रंग फांसून, तर्कांच्या हातबोटावर त्या वाटेल तशा नाचविल्या तर आश्चर्याला जागाच कोठें उरते ?

चित्रमयजगतमधिल ' शिवाजीची वंशकुळी ' हा लेख श्री. भावे यांनीं ' आधीं सिद्धांत मग संशोधन ' याच धोरणानें खरडलेला आहे. शिवाजीला राज्याभिषेकसमयीं ब्राह्मणांकडून जो उपसर्ग पोंचला, त्या विषयीं आधुनिक ब्राह्मणबुवांना हरहमेश लज्जेनें खालीं मान घालण्याचे प्रसंग येतात. विशेषतः सार्वजनिकत्वाच्या ढोंगाखालीं स्वतःच्या तुंबड्या भरण्याचें कार्य साधण्यासाठीं राष्ट्रीय ब्राह्मणांनीं जेव्हां शिवाजी–उत्सवाला डोक्यावर घेऊन नाचण्याची सुरवात केली, तेव्हांपासून तरी शिवकालीन ब्राह्मणांच्या कृतघ्नतेचे व शिरजोरपणाचे मोठमोठे काटे राष्ट्रीय चळवळ्यांच्या पायांत विशेष ठळक रीतीनें रुतूं लागले. शिवाजीला विरोध करणाऱ्या ब्राह्मणांच्या उपसर्गाबद्दल स्पष्ट स्पष्ट पुरावे देणारे शेंकडों कागद आजपर्यंत इतके उपलब्ध झालेले आहेत, आणि खुद्द राजवाड्यांनीं सुद्धां आपल्या बहुमोल खंडांत ते प्रसिद्ध केले आहेत, कीं ब्राह्मणांच्या हरामखोरीचा तो पुरावा उलथून पाडण्यासाठीं शिवभारताचा कर्ता परमानन्द भटचसा काय, पण श्री. भावे यांनीं अखिल ब्राह्मण समाजाच्या बेचाळीस पूर्वजांना जरी मदतीला बोलाविलें तरी तो मृत्युलेखा इतकाच अनिवार्य व चिरंजीव राहाणार आहे. तथापि शिवकालीन ब्राह्मणांच्या भिक्षुकशाही शिरजोरपणाच्या धडाडलेल्या होळीवर आपल्या विद्वत्तेच्या उपरण्याचें पांघरूण घालून त्याची धग किंचित थंड पाडण्याचा त्यांनीं प्रस्तुत जो अव्यापारेषु व्यापार केला आहे, तो पाहून त्यांच्या प्रयत्नाबद्दल जरी एखाद्या राष्ट्रीय प्राण्यानें त्यांचा सकौतुक गौरव केला, तरी साधारण बुद्धिमत्तेचा मनुष्यसुद्धां त्यांची कींव केल्या-

शिवाय राहणार नाहीं. शिवाजी महाराज आणि शिरजोर ब्राह्मणवर्ग, यांचा परस्पर संबंध किती ' प्रेमाचा ' होता, याविषयींचे पुरावे महाराष्ट्राला आज भाव्यांपासून घ्यावयाचे नाहींत. आज महाराष्ट्रांत असें एकहि सुशिक्षित कुटुंब आढळणार नाहीं कीं ज्याला शिवराज्याभिषेकोत्सव प्रसंगीं ब्राह्मणांनीं धर्माच्या नांवावर खेळलेल्या धुळवड शेणवडीची माहिती नाहीं. परंतु सिद्धांताला संशोधनाचा बाप ठरविणाऱ्या श्री. भाव्यांना हा प्रचलित इतिहास उलथून पाडण्यासाठीं दोन सिद्धांत सिद्ध करावयाचे आहेत आणि म्हणूनच त्या धोरणानें त्यांनीं कांहीं सटरफटर आधार जमा करून आपली विधानें रंगविण्याचा प्रयत्न केला आहे. ते सिद्धांत हेच (१) शिवाजीविरुद्ध ब्राह्मणांनीं कोणतेहि आक्षेप घेतले नाहींत किंवा कसलाहि धार्मिक बखेडा केला नाहीं, आणि (२) बाळाजी आवर्जीनें गागाभट्टाला दक्षिणेंत आणण्याची जी खटपट केली तिची कांहीं जरूर नव्हती; तो त्या रिकामटेकड्यानें स्वतःच्या स्वार्थासाठीं हकनाहक उपव्याप केला. सारांश आमचे लेखनकुशल विश्वामित्र ब्राह्मणांच्या थडग्यावर उमटलेली पागलपणाची सृष्टि अलगज उचलून बाळाजी आवजीच्या थडग्यावर निर्माण करण्याची खटपट करीत आहेत. श्री. भावे म्हणतात " बाळाजी आवजींनीं उत्तरेस श्रीक्षेत्र काशी येथें जाऊन **मोठ्या मिनतवारीनें** गागाभट्टाची समजूत काढून केवळ राज्याभिषेक समारंभासाठीं त्यास दक्षिणेंत आणिलें, हें म्हणणेंहि बरोबर नाहीं. " याचें कारण " गागा हा शिवाजी महाराजांच्या जुन्याच परिचयाचा होता...आणि त्याला आणण्यांत बाळाजी आवजीच्या दगदगीची व श्रमसाहसाची मुळींच अपेक्षा नव्हती. "

बहाद्दर ! कलमाच्या एका फटक्यानें आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या सर्व बखरी आणि जस्टिस रानडे तेलंगापासून तों राजवाडे सरदेसाई सान्यापर्यंत दरोबस्त इतिहाससंशोधक श्री. भावे यांनीं अव्वल नंबरचे पागल ठरविले ! याचें नांव इतिहास–संशोधन. याला आधार कशाचा ? तर एका

शिवभारत पोथीचा. पोथीशिवाय आमच्या चित्पावन संशोधकांच्या अकलेचा ' दीप ' कधींच पाजळला जायचा नाहीं. आश्चर्य वाटतें तें हें कीं, शिवभारतापेक्षांहि शेंकडों कागदपत्रांचें दस्तऐवजी महाभारत ब्राह्मणांच्या उरावर तेव्हां आदळलें असतांहि, त्यांच्या धार्मिक गुंडागिरीची तीव्रता कमी झाली नाहीं, ती आतां भाव्यांनीं परमानंदाचें चोपडें उकरून काढलें म्हणून थोडीच होणार आहे ? परमानंद भटाच्या शिवनिष्ठेवर अखिल ब्राह्मणांचीं शिवद्रोहानें काळीं ठिक्कर पडलेलीं तोंडें उजळ होणें शक्य नाहीं. हेंचसें काय, पण गागाभट रायगडास आल्यावर सुद्धां **"राज्याभिषेकाच्या वेळेस लागणारे मंत्र गागाभट्ट म्हणेना;** सबब राजकीय धोरण त्याजपुढें मांडावें लागलें " (मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष पृ. १६३) हें कशाचें लक्षण ? " राज्याभिषेकापूर्वी अनेक वर्षें महाराष्ट्रांतील वैदिक ब्राह्मणांस महाराजांचें क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य होतें " याचें काय ? या प्रकरणाचे इतके मुबलक दस्तऐवजीं पुरावे आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेले आहेत आणि त्यांत ब्राह्मणांनीं शिवाजीला दिलेल्या कृतघ्नतेच्या उपसर्गाबद्दल इतकी स्पष्टस्पष्ट एकवाक्यता आहे कीं ब्राह्मणांच्या नकली उदारमतवादित्वाचें भाव्यांचें हें चित्पावनी पुराण एखादें शेंबडें पोरसुद्धां मान्य करणार नाहीं. भावे म्हणतात "मालोजी राजे हे ब्राह्मणांकरवीं आपले घरांत अग्निहोत्र चालवीत, व ब्राह्मण तो विधि यथासांग संपादित असत." असें शिवभारताच्या १ ल्या अध्यायांत म्हटलें आहे. पोथी लिहिणारा शिवनिष्ठ असल्यामुळें, त्यानें आपल्या तत्कालीन जातभाईंच्या मताची पर्वा न करितां, शिवाजी महाराजांविषयीं आदर व्यक्त करण्यासाठीं असलें विधान घुसडलें असल्यास नवल नाहीं. चिटणिशी बखरींत सुद्धां शिवाजीच्या प्रबुद्धतेची माहिती देतांना षोडशविद्या आणि चौसष्ट कलांची सुप्रसिद्ध यादी मोठ्या भाविकपणानें त्यानें उद्धृत केली आहे. म्हणजे त्यावरून शिवाजीमहाराज हे चांगले गाणारे, नाचणारे, जुव्वा खेळणारे होते, असें विधान करणें पोरकट ठरल्याशिवाय कसें राहील ?

शिवाय मालोजीची पिढी व शिवाजीची पिढी यांत कांहीं शतक दोन शतकांचें अंतर थोडेंच होतें ? मालोजी जर खराच अग्निहोत्री असता तर शिवाजीवर शूद्रत्वाचें काहूर उठलें तेव्हां चाणाक्ष बाळाजीकडून नुसता नेत्रसंकेत होतांच शिवाजीनें आपल्या घरांतून आज्याचें अग्निपात्र आणवून ' क्षत्रियत्वाचा हा घ्या पुरावा ' म्हणून शिरजोर ब्राह्मणांच्या थोबाडावर तें भिरकवण्यास केव्हांहि कमी केलें नसतें; किंवा आपल्या आजाच्या घरांत ' यथासांग अग्निहोत्र ' चालविणाऱ्या भटांना तात्काल बोलावून त्यांच्याकडून विरोधी ब्राह्मणब्रुवांची आहुति त्याच अग्निकुंडांत द्यायाला खास मागें पुढें पाहिलें नसतें. एवढे मोठे जाडजूड इतिहास-संशोधक आणि त्यांना एवढी साधी गोष्ट समजूं नये ? मालोजीच्या घरांत जर अग्निहोत्र होतें, तर त्याचा मुलगा शहाजी आमरण मुंजीशिवाय कां राहिला आणि राज्याभिषेकाच्या घटकेपर्यंत शिवाजीचीहि मुंज कां झाली नाहीं, याला श्री- भाव्यांचें काय उत्तर आहे ? खुद्द मालोजीची तरी मुंज झाली होती काय ? परंतु शिवाजी महाराजांविरुद्ध ब्राह्मणांच्या बापजाद्यांनीं केलेल्या भिक्षुकशाही बंडाचा अधमपणा झांकण्यासाठीं आणि बाळाजी आवजीच्या कामगिरीला ' कवडीमोल उपव्याप ' ठरवून त्याला पागल बनविण्यासाठीं हे विचित्रवीर्य संशोधक आपल्या अकलेचे तारे कसे तोडतात तें पहा. ' महाराष्ट्र विद्वान् भिक्षुकांना महाराजांचें क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य होतें. तसेंच तें इतर महाराष्ट्र ब्राह्मणांनाही मान्य व मंजूर होतें. इतर ब्राह्मणांना त्याचा पुरावा रोजच्या रोज दिसत होता. शिवाजी महाराजानीं आपल्या तरवारीनें तें उत्तम प्रकारें शाबित केलें होतें. व तशांतूनहि कोणास शंका असल्यास ते वाटेल तेव्हां तें सिद्ध करण्यास आपली तरवार घेऊन तयार असत. **हें शाबीत करण्यास कोणाहि मध्यस्थाच्या लटपटीची गरज नव्हती.** शिवाजी राजांचें मौजीबंधन राज्याभिषेकापर्यंत केलें गेलें नव्हतें. वयाच्या ४५ व्या वर्षापर्यंत मौंजीबंधन न होणें ही बाब जरा नवलाची असली तरी एकंदरीनें

गौण आहे. असल्या सबबींचा दरकार महाराष्ट्रानें केव्हांच केला नाहीं. [ओहो!] व शिवाजीचे क्षत्रियत्वाबद्दल संशय दाखवून **राज्याभिषेकास अडचणही उभी केली नाहीं.** " मराठे बांधवांनो, विप्रोत्तम भावे यांचें हें अनन्य शिवनिष्ठेचें पुराण ऐकून शिवकालीन ब्राह्मणांबद्दल तुमची आढी आतां सोडून द्या आणि ती ' उपद्व्यापी मध्यस्थ ' बाळाजी आवजी विषयीं अतः-पर धरा. इतकेंच नव्हे, तर शिवकालीन ब्राह्मणांच्या या सात्विकतेचें उतरायीं होण्यासाठीं, पुण्याच्या नियोजित शिवस्मारकाच्या शेजारींच अखिल महाराष्ट्रीय ब्राह्मण समाजाच्या वतीनें साळसूदपणाची वकीली करण्यास पुढें सरसावलेल्या या उलट्या बाहुल्याच्या चित्पावन संशोधकासाठीं एक जय-स्तंभ उभारा. अतःपर चिटणीस—सांप्रदायिक ' लटपट्या मध्यस्थ ' काय-स्थांच्या नादीं मुळींच न लागतां यमाजी शिवदेव, नाना फडणीस, नारायण-राव पेशवे, छत्रपतींच्या राजघराण्याची बडदास्त ठेवणारे रावबाजी, बाळाजी-पंत नातू, भरादिवसा पुण्याची होळी करणारे महात्मा हरीपंत भावे इत्यादि थोर थोर सात्विक अवतारी पुरुषांच्या ' राष्ट्रीय ' वंशजांची कांस धरा. म्हणजे मुळशी पेठ्यांतल्या धरणासारख्या अनेक इहलोकच्या वैतरण्या पार पडून ' राष्ट्रीय ' पेशवाईच्या पुनरुज्जीवनांत तुम्हाला इतिहासाच्या पुनरावृ-त्तीचें स्वानंदसाम्राज्य खास लाभेल, असा श्री. भाव्यांचा तुम्हाला इतिहास-सिद्ध 'राष्ट्रीय' संदेश आहे हे 'लटपटे मध्यस्थ' कायस्थ तुमचा घात करतील. सात्विकतेचे अर्क जे ब्राह्मण त्यांनीं शिवराज्याभिषेकास मुळींच कांहीं विरोध केला नाहीं. कशावरून म्हणतां ? कशावरून म्हणजे ? अहो, राज्याभिषेक कसा साजरा झाला त्याचा इतिहास पहा. तो पाहायला फुरसद नसेल तर भाव्यांचा सूत्रात्मक 'राष्ट्रीय' वेदान्त पहा. भावे जेहेते म्हणतात " त्या उत्सवास समर्थ रामदास स्वामींनीं पूर्ण सहाय्य केलें. मोरोपंतांनीं अभिषेक केला. हणमंत्यांनीं पवित्र जलसिंचन केलें. गागाभटजींनीं मंत्र म्हटले. व हजारों ब्राम्हणांनीं आशिर्वाद देऊन आपली पूर्ण संमति जाहीर केली. "

घ्या. ब्राम्हणांच्या स्वराज्यप्रेमाचा आणि छत्रपतिनिष्ठेचा आणखी पुरावा काय पाहिजे ? रामदासापासून तों आशीर्वाद द्यायला (भीक मागायला नव्हे !) रायगडावर धांवत पळत आलेल्या पांच हजार भिक्षुकांपर्यंत पाहून घ्या सारे एकजात ब्राम्हण. कायस्थ मराठे प्राणी सारे ठार मेले होते कीं काय नकळे ! पण त्याचाहि खुलासा श्री. भावे येणेंप्रमाणें करतात. " पण या प्रकरणांत ज्यांस आपला हेतु साधला नाहीं ते मात्र तोंडानें नुसती वटवट करीत हात चोळीत बसले व राज्याभिषेकाच्या ज्येष्ठ महिन्याचा त्यांनीं फाल्गुन मास केला. " चित्पावनी पेंचाची एकच टांग मारतांच शिवाजीचा इतिहास पहा आमच्या भाव्यांनीं कसा उलटा पालटा केला तो ! ज्येष्ठांत फाल्गुन उरकणारे कोण ? भाव्यांचे पूर्वज ब्राह्मण तर खास नव्हत; कारण ते सारे राज्याभिषेकविधींत गुंतले होते. कोणी ' पूर्ण सहाय्य ' देत होते, कोणी ' जलसिंचन ' करीत होते आणि बाकीचे ' आशिर्वाद ' घोष करीत होते. अर्थात् असा हा मंगलविधि चालू असतांना शिमग्याच्या शंखध्वनींत फक्त ब्राह्मणेतर, विशेषतः कायस्थ प्रभू, त्यांतूनहि विशेषतः बाळाजी आवजी चिटणीस हेच काय ते रममाण झाले होते, असा भाव्यांचा राष्ट्रीय सिद्धांत आहे.

इतकें नीच वृत्तीचें बेजबाबदार विधान, राजवाडयांच्या ' कायस्थदीप, ' प्रबंधानंतर आज पांच वर्षांनीं पुनश्च महाराष्ट्रीयांपुढें येत आहे. ज्येष्ठांतच शिमगा काय, पण बाराहि महिने अष्टौप्रहर ब्राह्मणेतरांच्या नांवानें बोंबाबोंब करण्यास सवकलेल्या या अकलेच्या धसांना, या चित्पावन इतिहास–संशोधकांना आम्ही पुनश्च बजावून ठेवतों कीं अशा प्रकारच्या मल्लीनाथी बुरख्याखालीं प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष होणारी बदनामी निमूटपणें सहन करण्याइतका ब्राह्मणेतर समाज आज मेलेला मुडदा नव्हे. बाळाजी आवजीच्या राष्ट्रसेवेला कवडीमोल ठरवून लोणकडया थापांनीं मराठे बांधवांच्या सहानुभूतीला बगलेंत मारण्याचा तुमचा राष्ट्रीय कावा न ओळ-

रखण्याइतके तेहि आज भोळसट राहिलेले नाहींत. शिवकालीन ब्राह्मणांच्या हरामखोरपणाचा विस्तार केवळ मराठी दप्तरांतच मर्यादित झालेला नसून त्याच्या पाळयामुळया परकीय बखरकारांनीं महाराष्ट्रांतून स्वतः उपटून नेऊन पुराव्यासाठीं नीट जपून ठेविल्या आहेत. बाळप्रभू चिटणीसाच्या, किंबहुना तत्कालीन अखिल कायस्थप्रभू समाजाच्या उज्वल पराक्रमानें हतप्रभ ठरलेल्या चित्पावन समाजांतल्या राष्ट्रीय पंडितांनो, बाळप्रभू चिटणीसाच्या घराण्यावर स्वार्थलोलुपतेचा व 'लटपट्या मध्यस्थी' चा म्हणजेच जवळजवळ उपव्यापी कुंटणपणाचा आरोप करण्यापूर्वीं दहा अंक मोजून तुमच्या बेजबाबदार कृतघ्न लेखणीचा टांक न तोडाल तर आम्हा मानवी सल्लागारांच्या शक्ति जरी उद्यां निसर्गधर्मानुरूप थंड पडल्या तरी शिवरायानें कायस्थांच्या आणि मावळ्यांच्या रक्तानें प्राणप्रतिष्ठा केलेली ती महाराष्ट्राची जीवनदेवता तुमच्या जिभलीचे राइराइ टांक तोडल्याशिवाय खास राहणार नाहीं हें लक्षांत ठेवा.

ब्राम्हणेतरांचा तेजोभंग करून, विशेषतः क्षत्रिय वैश्यांना शूद्राच्या कोंडवाडयांत दडपून, आपला वरचढ सवता सुभा प्रस्थापित करण्यासाठीं भिक्षुकशाहीनें पुराणकाळांत **नंदान्तं क्षत्रिय कुलम्** म्हणजे नंदानंतर क्षत्रिय वर्ग बी बियाण्यांसकट ठार झाला, असें एक भिक्षुकी सूत्र उत्पन्न केलें. या सूत्राची उत्पत्ति झाल्यानंतरहि अनेक वेळां क्षात्रतेजानें भरतखंडाला गदगदा हालवून सोडलें. तरीसुद्धां चालू घटकेला त्याच सूत्रांचें मंडण करून क्षत्रियांच्या अस्तित्वाविरुद्ध कंठशोष करणारे हजारों वे. शा. संपन्न भिक्षूक, शेंकडों विद्वान चित्पावन व बृहस्पति शंकराचार्य आहेतच. क्षत्रियत्वाचें अस्तित्व जसें क्षत्रियांनीं अनेक वेळां आपल्या क्षात्रतेजानें सिद्ध केलें, त्याच प्रमाणें वेळोवेळीं तें अनेक विवेकी ब्राम्हणांनींहि आपल्या मुर्दाड जातभाईच्या हुल्लडखोर मतांची पर्वा न करतां, स्पष्टपणें मान्य केल्याचे दाखले इतिहासांत आहेत व आज सुद्धां अनेक सज्जन ब्राम्हण

बोलून किंवा लिहून व्यक्त करतात. म्हणजे यावरून असा सिद्धांत काढतां यावयाचा नाहीं कीं क्षत्रियांचें अस्तित्व आज सर्रास सर्व ब्राम्हणांना 'पूर्ण मान्य' आहे. अवघे तीन महिन्यांचें तात्पुरतें लष्करी शिक्षण मिळालें असतांहि, जर्मन–गरुडाची फ्रान्सवर आलेली भिरीरीची झांप परतविण्या-साठीं गेल्या महायुद्धांत कोंकणांतल्या 'नांगऱ्या' मराठ्या जवानांनीं व अस्पृश्य मानलेल्या महारांनीं अद्‌भूत पराक्रम दाखविला. तो या दर्भसमीधा-बहाद्दर भिकमाग्या भिक्षुकांना जरी अवगत नसला, तरी तो महा-युद्धाच्या इतिहासांत,फ्रान्स इंग्लंडच्या हृदयांत आणि युरोपियन लढवय्यांच्या डोळ्यांत आदरातिशयाच्या सिंहासनावर विराजमान झाला आहे. पंजाबां-तल्या शीखांचा व नेपाळांतल्या गुरख्यांचा लढवय्येपणाबद्दल केवढा बोल-बाला ! पण पारीसच्या सरहद्दीवर जेव्हां जर्मनांच्या डुकरमुसंडीला तोंड देण्याचा प्रसंग येऊन बितला तेव्हां हे शीख आणि गुरखे कसे भेदरले, बिकानेरच्या महाराजांनीं 'छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या नांवाला तुम्ही काळीमा फांसणार काय ?' असा जाठ रजपूत मराठ्यांना सवाल टाकतांच मेजर डफळ्यांनीं सर्कन् मॅन्यांतून तलवार काढून उंच उभारतांच जाठ रजपूत मराठ्यांनीं **बोलो शिवाजी महाराजकी जय** अशी गगनभेदी गर्जना कशी केली आणि पाण्याचा एक घोंटही न पितां ताबडतोब जर्म-नीच्या मोर्च्यांवर लांडगेतोडीचा हल्ला चढवून अवघ्या ६ तासांत जर्मन गब्रूंना पारीस पासून ४७ मैलांवर रेटीत नेऊन कसे उध्वस्थ केले, या गोष्टी **केसरी**च्या महायुद्धवार्तेंत किंवा खाडीलकरांच्या मासिक युद्धचर्चेच्या चित्र-मयजगती श्राद्धविधींत जरी ठळकपणें नमूद नसल्या, तरी त्यांची प्रत्यक्ष परिचयाची साक्ष द्यायला बिकानेरचे रणगाजी महाराज आज हयात आहेत. पेशव्यांच्या सैतानशाहीनें बोंथट केलेल्या महाराष्ट्रीय महार मराठ्यादि क्षत्रियांच्या तलवारी कावेबाज इंग्रज कुंफणीनें आर्म्स आक्टाच्या कफणा-खालीं दफणल्या दिवसापासून, त्या बिचाऱ्यांच्या सर्व महत्वाकांक्षा नांगरांत

अडकून राहिल्या. तरी पण वेळ येतांच रक्तांत जिवंत राहिलेल्या क्षात्र तेजानें युरपखंडांत मराठ्यांच्या तलवारीचें पाणी दाखविलें, युरपियन लढवय्यांच्या तोंडचें पळालेलें पाणी आनंदाच्या व विस्मयाच्या अतिरेकानें डोळ्यांतून बाहेर काढलें आणि ' ब्रेव्हो इंडियन टायगर ' [जीते रहो हिंन्दु-स्थानका शेर] असा प्रशंसेचा जयजयकार आबालवृद्ध युरपियन स्त्रीपुरुषांच्या तोंडीं सर्वत्र रूढ केला. क्षात्रगुणकर्माची ही प्रत्यक्ष जिवंत प्रचीती आजच्या जिवंत ब्राह्मणब्रुवांच्या उघड्या डोळ्यासमोर असतांहि, त्याच लढवय्या मर्द महारांना अस्पृश्य म्हणायला सर्रास ब्राह्मणांच्या जिव्हा चुकत नाहींत. कोंकण घाटावरच्या शिवाजीच्या याच रणधुरंधर मराठे जवानांना संबंध रत्नागिरी जिल्ह्यांत श्री. भावे बोडसांचा एकहि जातभाई ' शूद्र ' अशी शिवी हांसडण्यास अझूनहि शरमत नाहीं, किंवा शिववंशीय करवीरकर छत्रपतींनीं क्षत्रियोचित वेदोक्त धर्माचरणाचा आग्रह धरतांच टिळकांपासून तों बोडसापर्यंत एकजात चित्पावनांच्या अंतःकरणाची होळी पेटल्याशिवाय रहात नाहीं. **मराठे क्षत्रिय कीं शूद्र हा वाद शिवाजीच्या वेळपासून चालला आहे व नुकतेंच तंजावरच्या कोर्टानें कोल्हापूरच्या महाराजांस शूद्र ठरविलें, तरी तेवढ्यानें लोकांचे समाधान होत नाहीं,** (चित्रमयजगत् वर्ण--व्यवस्था जाने. १९१९) हे ममईच्या बोडसानें काढलेले उद्गार श्री. भाव्यांच्या प्रत्यक्ष डोळ्यांत नसलें तरी डोळ्यांखालून खास गेले असले पाहिजेत. या बोडशी उद्गारांचा भावार्थ काय ? चालू घटकेला ' अखिल महाराष्ट्रीय विद्वान् ब्राम्हणांना मराठ्यांचें क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य आहे ' असाच भावार्थ निघतो काय ? श्री. भाव्यांनीं स्पष्ट उत्तर द्यावें. क्षत्रियांच्या क्षात्रवीर्याचा जागताज्योत पुरावा महायुद्धानें ब्राम्हणांच्या छाताडावर प्रत्यक्ष पाय देऊन उभा केला असतांहि चालू घटकेला क्षत्रियांचें अस्तित्व, विशेषतः मराठ्यांचें क्षत्रियत्व ज्या विद्यमान भावे बोडशी ब्राम्हणांना लवमात्र मान्य होत नाहीं, त्याच शहाण्या जातींतल्या शहाण्या भाव्यांनीं शिवाजीच्या

क्षत्रियत्वाचा " प्रत्यक्ष पुरावा रोजच्या रोज दिसत होता. शिवाजी महाराजांनीं आपल्या तलवारीनें तो उत्तम प्रकारें शाबीत केला होता. व तशांतूनहि कोणास शंका असल्यास तो वाटेल तेव्हां सिद्ध करण्यास आपली तरवार घेऊन ते तयार असत. हें शाबीत करण्यास कोणाहि मध्यस्थाच्या लटपटीची गरज नव्हती. " असली मल्लीनाथी करतांना जनाची नसली तरी निदान मनाची तरी लाज बाळगिली पाहिजे होती. क्षत्रियांनीं आपलें क्षात्रतेज आतांप्रमाणेंच शिवकाळींहि जगाला पटवून दिलें होतें. आतांप्रमाणेंच त्यावेळींहि परमानंद भटासारख्या कांहीं विवेकी ब्राम्हणांनीं क्षत्रियांच्या अस्तित्वाला मान्यता दिली होती. आतांप्रमाणेंच क्षत्रियांच्या क्षात्रवीर्याची तरफदारी करणारें बरेच संस्कृत ग्रंथ त्या वेळीं जिवंत होते. शंकेखोरांचें शंकानिरसन करण्यासाठीं शिवाजी 'तरवार घेऊन तयार असे;' आजचे क्षत्रिय महायुद्धांतील जखमा व बिल्ले घेऊन तयार आहेत. आणि आजचा मुर्दाड ब्राह्मण समाज मराठ्यांच्या किंवा अखिल क्षत्रियांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल जितकी बोडशी 'पूर्ण मान्यता' दाखवीत आहे, तितकाच उलट्या काळजाचा टिळकीपणा शिवाजीच्या वेळच्या भिक्षुकांत होता, म्हणूनच बाळाजी आवजीला, २० व्या शतकांतल्या ठाणेकर भाव्यांच्या विद्वत्तेची पर्वा न ठेवतां, १७ व्या शतकांतल्या भटांची मगरूरी जिरविण्यासाठीं गागाभटाकडून परस्पर पैजारा भडकविण्याची 'लटपटी मध्यस्थगिरी' करावी लागली. शिवाजीच्या क्षत्रियत्वाची साक्ष देणारे दस्तऐवजी पुरावे व जिवंत माणसें रगड होतीं. त्यांत दरबारी विवेकी ब्राह्मणहि असतील, नाहीं असें नाहीं. परंतु तेवढ्यानें किंवा परमानंद भटाचें चोपडें आतां बाहेर पडल्यानें, राज्याभिषेक प्रकरणीं शिवाजीविरुद्ध धर्मद्रोही कृतघ्नतेची बंडाळी ब्राह्मणांनीं माजविलीच नाहीं, असल्या चित्पावनी विधानानें शिवकालीन ब्राह्मणांची काळीं तोंडें स्वच्छ करण्यासाठीं श्री. भाव्यांच्या प्रस्तुत लेखाशिवाय इतर सर्व उपलब्ध ऐतिहासि साहित्य जाळून खाक

करावें लागेल. शिवाजीच्या व अखिल मराठ्यांच्या क्षत्रियत्वाबद्दल परमानंदकृत शिवभारताशिवाय आणखी शेंकडों दस्तऐवजी पुरावे अझूनहि सांपडतील. परंतु तेवढ्यानें ब्राम्हणांचा हरामखोरपणा रतिमात्र कमी न होतां, उलट एवढ्या समकालीन् जबरदस्त प्रत्यक्ष पुराव्याला विरोध करणारांचा भिक्षुकी गाढवपणा मात्र अधिकाधिक सिद्ध होणार आहे, हें भाव्यांनीं खूप ध्यानांत ठेवावें. एखाद्या परमानंदानें, जयराम पिंड्यानें अथवा गागा भट्टानें शिवाजीचें क्षत्रियत्व आपापल्या ग्रंथांत नमूद करून ठेवलें, हा कांहीं " महाराष्ट्रांतील विद्वान् वैदिक ब्राह्मणांस महाराजांचें क्षत्रियत्व पूर्णपणें मान्य होतें " याचा पुरावा नव्हे, किंवा राज्याभिषेक प्रसंगीं मोरोपंत पिंगळे, रघुनाथ पंडीत प्रभृति मुर्दाड भिक्षुकांच्या उपरण्याखालीं ब्राह्मणांनीं केलेल्या हलकटपणाला खोटा ठरविणारा सिद्धांत नव्हे. महाराष्ट्रांतल्या अखिल दर्भसमीधापटूंना जर भोसल्यांचें क्षत्रियत्व 'पूर्णपणें मान्य' होतें, तर राज्याभिषेकाचा वेदोक्त विधि करणारा एखादा शंकराचार्य किंवा 'विद्वान् ब्राह्मण' त्या वेळीं कां पुढें आला नाहीं ? रायगडावर दाक्षिणेचें शेण खायला धांवत पळत गेलेल्या ब्रह्ममुखोत्पन्नांत काय एकहि विद्वान् पुरोहित नसावा ? महाराष्ट्र ब्राह्मणांच्या उरावर काशीचा गागा आणून बसाविण्याची काय जरूर होती ? का येथले सारे वे. शा. संपन्न आणि शंकराचार्य अचानक पटकी येऊन मेले होते ? झालें होतें तरी काय ? या प्रश्नांचीं रोखठोक उत्तरें इतिहासांत नमूद आहेत. इतिहास जरी उद्यां मेला किंवा मराठी स्वराज्याप्रमाणेंच नातुसांप्रदायिकांनीं ठार मारला, तरी ब्राह्मणांनीं शिवाजी महाराजांना दिलेल्या कृतघ्न उपसर्गाच्या तिडका मराठ्यांच्या आणि कायस्थ प्रभूंच्या रक्तांत वंशपरंपरेनें चिरस्थायी होऊन बसल्या आहेत. सडकेवरील खड्याइतके भावे बोडस निर्माण होऊन त्यांनीं जरी चित्रमय जगताचीं सर्व पानें खरडण्याचा राष्ट्रीयपणा जोरजोरानें चालू ठेवला, तरी त्या तिडका नष्ट करण्यासाठीं ब्रह्मदेवाची पुण्याई सुद्धां पुरी पडणार नाहीं.

आपण वादार्थ असें गृहीत धरून चालूं कीं, श्री. भाव्यांनीं लावलेला शोध अक्षरशः बरोबर आहे, शिवाजीचें क्षात्रियत्व महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना पूर्ण मान्य होतें, आणि त्यांनीं राज्याभिषेक प्रसंगीं कसलाही राष्ट्रीयपणा केला नाहीं. यावर असा प्रश्न सहाजीकच उद्भवतो कीं जर शिवाजीचें (अर्थात् अखिल मराठ्यांचें) क्षत्रियत्व महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना जर ' पूर्ण मान्य होतें ' तर त्याच शिवाजीच्या वंशजांचें क्षात्रियत्व त्यांना एकाकी कां अमान्य झालें ? छत्रपतींना व सर्रास मराठ्यांना शूद्र शिवी हांसडण्याची त्यांची मर्जी कां लागली ? वेदोक्ताच्याऐवजीं पुराणोक्त विधींची त्यांच्यावर बळजबरी कां होऊं लागली ? ' क्षत्रिय कुलावतंस ' हा छत्रपतीच्या नांवामागें लागणारा मायना बदलून त्याऐवजीं ' भोसले कुलावतंस ' हा चित्पावनी मायना कागदोपत्रीं रूढ करण्याची चिंतामणराव सांगलीकराला अवदसा कां आठवली ? " श्रीमंत महाराजाची मुंज्य पुराणोक्त विधि करून जाहली ही गोष्ट तुम्ही फारच उत्तम केली. " हें सर्टिफिकीट नाना फडणीसानें छत्रपतींच्या चित्पावन जेलरास—' राजश्री बाबुराव स्वामींचे शेवेसी '--पाठविलें त्याचा अर्थ काय ? नाना फडणीसानें वेदोक्ता ऐवजीं पुराणोक्त मंत्रांनीं छत्रपतींच्या मुंजी तरी होऊं दिल्या, पण रावबाजीनें तर त्याहि अजीबात बंद केल्या* ! महाराष्ट्रीय ब्राह्मणास शिवाजीचें क्षत्रियत्व ' पूर्ण मान्य ' असल्याचाच हा दाखला काय ? प्रतापसिंह छत्रपतीच्या वेळीं मराठ्यांवर ब्राह्मणांनीं जी भयंकर ग्रामण्याची चढाई केली आणि ' कलींत क्षात्रिय नाहींत ' या मुद्यावर साताऱ्यांत जें भिक्षुकी रणकंदन माजविलें, तें याच मान्यतेचें द्योतक काय ? शिवाजी जर क्षात्रिय होता तर त्याचे वंशजच तेवढे शूद्र कसे ठरले ? नन्दांतं

---

* सातारेय.चे राजे यांस राज्याभिषेक करावयाच्या पूर्वीं मुंज करून मग राज्याभिषेक व्हावा अशी शिवाजी महाराजांची पासून चाल होती ती श्रीमंतांनीं या वेळेस मना करून मुंज्य केल्याशिवाय राज्याभिषेक केला.

पेशवाईची अखेर. पृ. १४४.

क्षत्रियकुलम् झाल्यावर, महाराष्ट्रीय विद्वान दर्भधारकांच्या ' पूर्ण सहाय्यानें ' शिवाजीला ' क्षात्रधर्मस्य नवावतार: ' ठरविलें; मग पुढें कोणान्तं क्षत्रिय कुल झालें, तें श्री. भावे सांगू शकतील काय ? कोल्हापूरचा वेदोक्ताचा धुमाकूळ म्हणजे जिवंत ब्राह्मणांच्या राष्ट्रीयपणाचें जिवंत स्मारक. कोल्हापूरच्या शिववंशज छत्रपतींना शूद्र ठरविण्यासाठीं मेहरबान भाव्यांच्या जातभाईनीं आपल्या जिवाचें नांव शिवा ठेवण्यांत मुळींच कसूर केलेली नाहीं. उलट तंजावर प्रकरणांत कोल्हापूरकर छत्रपतींना व **सर्व मराठ्यांना** मद्रासच्या शूद्र मुदलियर जज्जानें **शूद्र** ठरविल्याचें ऐकून लोकमान्य लोकश्री महादेव राजाराम बोडस चित्रमयजगतामध्यें आनंदानें टिप्या कुटूं लागले ! कोल्हापूर वेदोक्त प्रकरणांत राजोपाध्यांना शाहु छत्रपतींनीं गचांडी देऊन घरीं बसविलें, त्याबद्दल ज्ञानकोशकार डॉ. केतकर यांनीं आपल्या ' हिस्टरी ऑफ इन्डियन कास्टस् ' नामक ग्रंथांत (पृ. ६० फूटनोट) असे गवौंक्तीचे उद्गार काढले आहेत कीं " पैशाच्या किंवा इतर लोभानें ब्राह्मण लोक वाटेल ते विधि वाटेल त्याच्या घरीं करण्यास सिद्ध होतील, अशी कोणाची जर समजूत असेल तर ती साफ चूक आहे. ब्राह्मणांचा स्वत्वाचा अभिमान जेहत्ते काय कथन करावा ! काय त्यांचें शील, केवढी धर्माचरणाची कडवी शिस्त आणि तीव्र स्वतंत्र निस्पृह बाणा ! आजला सुद्धां अशा एका निस्पृह ब्राह्मणानें आपल्या वंशपरंपरागत चाळीस हजारांच्या जहागिरीवर लाथ मारली, पण **शिवाजीच्या वंशजाच्या घराण्यांत वेदोक्त कर्म करण्याचें साफ नाकारलें.** " श्री. भाव्यांना आमचा सरळ सवाल आहे कीं आधुनिक विद्वान ब्राह्मणांचीं हीं मुक्ताफळें तुम्हांला काय सिद्धांत पटवीत आहेत? शिवाजी तेवढा क्षात्रिय आणि त्याचे वंशज सातारकर व कोल्हापूरकर छत्रपति मात्र शूद्र, हें त्रांगडें श्री. भाव्यांसारख्या त्रयराशिकी संशोधकांनींच उलगडून दाखविलेलें बरें. तथापि आम्ही थोडी मदत करतों. शिवाजीचें क्षात्रियत्व मान्य करणाऱ्या तत्कालीन विद्वान महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना जर

तुम्हांला स्वराज्यनिष्ठ, शिवप्रेमी व शहाणे ठरविणें असेल, तर त्याच शिवाजीच्या वंशजांना व अखिल मराठ्यांना शूद्र ठरविणाऱ्या पेशव्यांना व आधुनिक विद्वान् महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना स्वराज्यद्रोही, छत्रपतिद्रोही व गाढव ठरविण्याचा मॅनिफेस्टो जाहीर करा. आणि पेशव्यांची अगर आधुनिक बोडस केतकरादि ब्राह्मण विद्वानांची अब्रू चव्हाट्यावर आणण्याचा निस्पृहपणा जर तुमच्यांत नसेल, तर शिवकालीन ब्राह्मणांच्या इतिहाससिद्ध पाजीपणावर पांघरूण घालण्याचा पाजीपणा करूं नका. बापजाद्यांचा मूर्खपणा बिनशर्त कबूल करा किंवा स्वतःचा मूर्खपणा निस्संकोच कबूल करा, या शिवाय या भांगड्याचा तिसरा निर्णय लागणें शक्य नाहीं.

कायस्थ प्रभू समाजाच्या शिवकालीन राष्ट्रकार्याला व वीरवीरांगनांना कवडीमोल ठरविण्यासाठीं, कायस्थांनीं लिहून ठेविलेल्या आद्य बखरींना ' खोडसाळ ' ठरवून, त्यांची महाराष्ट्रेतिहास—विषयक कामगिरी हाणून पाडण्यासाठीं आणि एकट्या ब्राह्मणांच्या टाळक्यावर स्वराज्यनाशाचें फुटलेलें खापर येनकेन प्रकारेण सर्व ब्राह्मणेतरांच्या, विशेषतः कायस्थ मराठ्यांच्या बोडक्यावर अलगज ठेवण्यासाठीं अलीकडे जे ब्राह्मणी राष्ट्रीय प्रयत्न सुरूं आहेत, त्याचा दृश्य परिणाम श्री. भावे बोडसादिकांच्या लेखांतून प्रगट होत असतो. अर्थात या प्रयत्नांच्या धामधुमींत बाळप्रभू चिटणीसाच्या निंदेवर शिवकालीन ब्राह्मणांची स्वराज्यनिष्ठा, रंगो बापुजीवर पाखडलेल्या आगींत रावबाजींची कर्तबगारी, गागाभट्ट प्रकरणांतल्या कायस्थांच्या खटपटीच्या गाढवपणावर मराठ्यांना कायस्थाविरुद्ध चिथविण्याची राष्ट्रीयपंथ--प्रासादिक नातुगिरी, असले प्रकार इतिहास संशोधनाच्या नांवाखालीं बेफाम बोकाळल्यास आश्चर्य नाहीं. कृतघ्नता ही राष्ट्रीय चित्पावन ब्राम्हणांच्या जीविताची जीवनदेवता असल्यामुळें, चिटणीशी कलमाच्या फटकाऱ्याच्या पोटीं अखिल चित्पावन समाजाचें सामाजिक अस्तित्व व राजकीय भाग्य जन्माला आलें, ही इतिहाससिद्ध गोष्ट आधुनिकांच्या

स्मरणांतून नष्ट होऊन, केवळ पेशवे संप्रदायाच्या स्तोमासाठीं त्यांनीं बाळ चिटणिसादि प्राचीन पुरस्कर्त्यांवर लाथा झाडल्या, तर त्यांत बिघडलें कोठें ? शिवाय, सध्यां सुरू असलेल्या स्वराज्याच्या राष्ट्रीय शिमग्यांत हीं पुणेरी ठाणेरी कुत्रीं जर सर्रास ब्राम्हणेतरांवर भुंकण्यास कांकू करतील, तर त्यांच्या संप्रदायाचा स्वराज्याभिमान हिणकस ठरल्याशिवाय कसा राहील ? ब्राम्हणेतरांना स्वराज्यद्रोही ठरविल्याशिवाय ब्राह्मणांची स्वराज्यनिष्ठा प्रस्थापित होणेंच शक्य नाहीं.

थोडा खुलासा.

प्रबोधनांत वरील लेखमाला प्रसिद्ध झाल्यावर ठाकऱ्यांवर अब्रुनुकसानीची धोरपड चढवितां येईल किंवा नाहीं, या बाबद भा. इ. सं. मंडळाच्या वार्षिक संमेलन प्रसंगीं खासगी बैठकींत बरीच चळवळ सुरू होती. कांहीं पटाईत ब्राह्मण वकीलांची सल्ला घेण्याचीहि जारी खटपट झाल्याचें वृत्त आम्हांला पुण्याहून समजलें होतें. पण त्या वेळीं आम्ही त्याची दखल केली नाहीं. कायदेबाजीच्या कैचींत ठाकऱ्यांच्या चिंधड्या उडविण्यांत मंडळाला किंवा श्री. भाव्यांना पैशाचा तुटवडा पडणार नाहीं. श्री. भावे तर काय लाखाधीश आहेत म्हणतात. सातारच्या एका बेगडी श्रीमंत कायस्थ प्रभूनें आमच्यावर उभारलेल्या किटाळाच्या सिद्धीसाठीं जर आपली लंगोटी खेचली होती तर आमची व प्रबोधनाची मुस्कटदाबी करायला मंडळाभिमानी ब्राह्मण वीरांना कंबरा कसणें फारसें कठीण मुळींच नव्हतें. तो त्यांच्या हातचा मळ आहे. प्रश्न इतकाच कीं ठाकरे व्यक्ति तुरुंगांत गेली, ठार मारली गेली किंवा कालमानाप्रमाणें उद्यां मरण पावली, तरी

तेवढ्यानें मंडळाच्या किंवा राजवाडे भावे प्रभृतीच्या कारस्थानांचें आणि कायस्थादि ब्राह्मणेतरांच्या बदनामीचें मंडन तें कसें होणार ? इंग्रेजांच्या ' सैतानी ' राज्याविरुद्ध ' राष्ट्रीय ' चित्पावन कितीहि आदळ आपट करीत असले आणि त्यांच्या राज्यशकटाला ढासळून इंग्रेजी कायद्याला न जुमानण्याच्या त्यांच्या वल्गना कितीहि असल्या, तरी कायद्याच्या खलबत्त्यांत एकाद्या ब्राह्मणेतराचा चेंदामेंदा होत असेल, तर आपल्या सर्व वल्गना बासनांत गुंडाळून १२४ (अ) व १५३ (अ) ची कायदेबाजी खेळायला त्यांना मुळींच शरम वाटणार नाहीं, हें आम्ही जाणून आहों. शिवाय, जेथें मंडळाचे प्रयत्न कायस्थ प्रभूंना लौकिक दृष्ट्या हीन व क्षुद्र लेखून त्यांचें कायमचें तळपट उडविण्याचे आहेत, तेथें कायस्थ प्रभू ठाकरे कायदेबाजीच्या फांसावर चढला तर हिंदूंच्या अस्तित्वावर उठलेल्या कायस्थ प्रभू समाजांतील एक ' खटपट्या ' व ' चळवळ्या ' नाहींसा केल्याची पुण्याई तरी मिळेल ! सामुदायिक तळपटासाठीं वैयक्तिक छाटबाजी करावीच लागते. एका सबंध समाजाची बदनामी करणाऱ्या शहाण्यांनी स्वतःच्या अब्रूची फाजील किंमत ठरविणें फाजीलपणाचें आहे.

बस् खलास !
